

ИДЕЛ

ИДЕЛ

ISSN 0235—974X

2/91

Нух
көймәсенә
алмаш-и-уз!...

Г. Исхаков
13 - 29 88.

ШИГЪРИЯТ

«Без имансыз
түгел...»
Р. Зәйдулла
шигырьләре

ТАРИХ

татар
эсерлары

ЯҢА
РУБРИКА

Идел-Йорт

ӘХЛАК

эти-эниле
ятимнәр

СЕРЛӘР
ДӨНЬЯСЫ

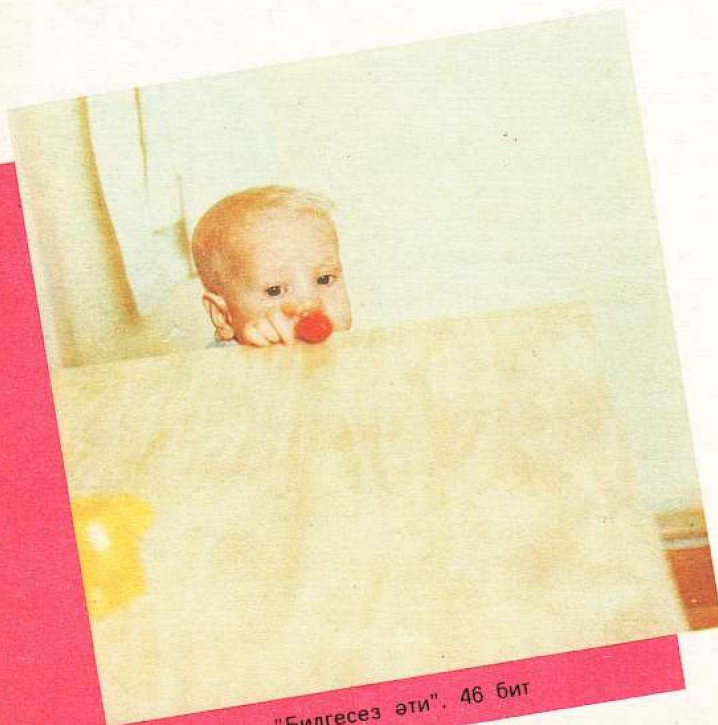
кара магия —
сихер-бозым

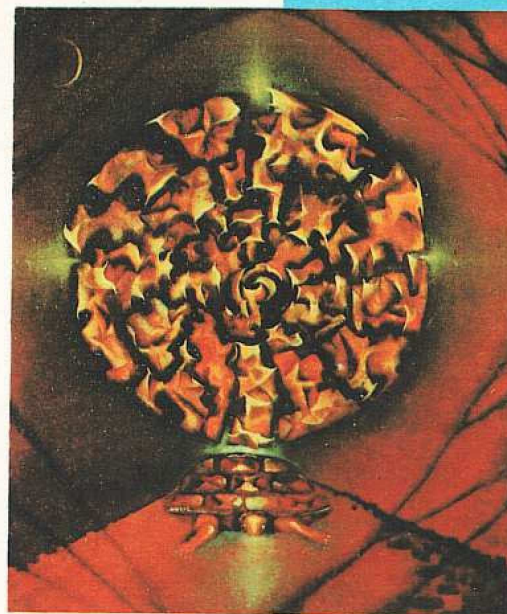

Ркаил Зәйдулла. 2 бит

Тышлыкның
1 битендә
В. Бибишев плакаты,
2 биттә
Ф. Төхвәтуллин фотолары

"Билгесез әти". 46 бит

ӘДӘБИЯТ

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА.
Шигырьләр 2
Фатих ӘМИРХАН.
Сөөнбикә. Хикәя 4
ТАҢЧУЛПАН,
Резеда ӘХТӘМОВА.
Шигырьләр 6
Вахит ИМАМОВ.
Сәет-батыр.
Тарихи повесть 8
Денис ХӘЙРУЛЛИН.
Шигырьләр 19
А. АРОСЕВ.
Жәһәннәм читендә.
Романнан өзек 20
Ләбиб ЛЕРОН.
Коммунист та
кеше ләбаса 62

МӘДӘНИЯТ

Лена ГАЙНАНОВА,
Нәнүз МӘХМУТОВ.
Житмеш
елдан соң кайту 23
Безнең жыр 55
Бәйрәм жырлы 64
Мөхәммәт МӘҢДИЕВ белән
әңгәмә
Без тарихта эзлөбөз 38

ИДЕЛ

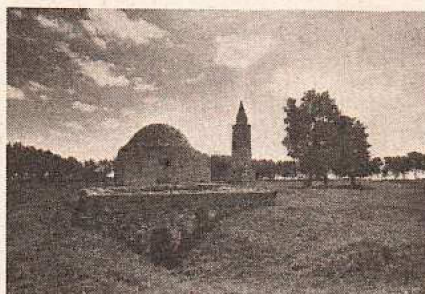
2/91

ТАТАР
ЯШЬЛӘРЕ
ЖУРНАЛЫ

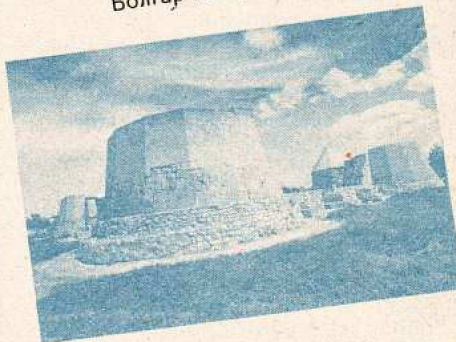
1989 елның июленнән бирле чыга

ЗАМАН

Тәфкил КАМАЛ.
Татар эсерлары 30
Фрид РӘШИТОВ.
Болгар-татарлар: уйдормалар
һәм чынбарлык 34
Рафис КОРБАН.
Ташландык авыл 41
А. ДУБРОВСКИЙ.
Идел суы ага торыр 44
Әбрар КӘРИМУЛЛИН.
Казан урамнары... 50

Болгар-татарлар. 34 бит

Ташландык авыл. 41 бит

ЯШЬЛӘР

Габделвахит БАНАВЕТДИНОВ.
Билгесез әти 46
Гаяз Исхакий исемендәге бүләк-
нең беренче лауреаты 33
Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА.
Кара магия 58
О. ПИУЛЬСКАЯ.
Уйландыра торган рәсемнәр 64

Производствого бирелде 18.01.91 ел. Басарга кул куелды 03.05.91 ел. Заказ И-25. Тираж татар телендә 65929 данә, рус телендә 17549 данә. Кагазь форматы 84×108 / 16. Күләме 6,72 шартлы басм табак. 8,5 нәшер-хис. табак.

КПССның Татарстан республика комитеты нәшрияты
типографиясе. Казан, Декабристлар урамы, 2.

Баш мөхәррир
Фәиз ЗӨЛКАРНӘЙ

Мөхәррирләр:

Равил РАХМАН
(баш мөхәррирнең
беренче урынбасары)
Роза КОЖЕВНИКОВА
(баш мөхәррир
урынбасары)
Рафис КОРБАН
(жаваплы сәркәтип)
Ркаил ЗӘЙДУЛЛА
Газинур МОРАТ
Алсу ТИМЕРГАЛИНА
(бизәләш рәссамы)
Гадел ХӘИРОВ
Солтан ШӘМСИ

Гәмәли хезмәткәрләр:

Гөлсирә ГАЙНАНОВА
Гөлсинә ШӘРИФУЛЛИНА
Нәгыйм ШАГАЕВ
Алсу САДЫЙКОВА
Динара СӘЛАХОВА
Венера БЛИНОВА
Дамир ИОСЫПОВ

Журналны гәмәлгә куйдылар:
ВЛКСМның Татарстан рескомы
Татарстан язучылар берлеге
һәм КПСС рескомы нәшрияты

Кулъязмалар рецензияләнми
һәм кире кайтарылмый.
Редакция фикерен
чагылдырмый торган
язмалар да журналда
басыла ала.
Журналдан күчереп
басканда
«Идел»не күрсәтү мәжбүри.

Редакциянең адресы:
420012, Казан,
Комлев урамы, 14, «Идел».
Белешмәләр телефоны:
36-95-44

© «Идел», 1991.

Классик язучыбыз Ф. Әмирханның "Халык кызлары" исемле китабы бар. Ул "Зөһрә кыз", "Сөөнбикә", "Картада оттырылган Зөлхәбирә" дигән өч хикәядән гыйбарәт. Китап 1913 елда Казанда басыла.

Әдипнең 100 еллык юбилее уңае белән чыгарылган дүрт томлы "Әсәрләр җыелмасы"на "Зөһрә кыз" исемлесе кертелсә дә, калган икесе "урыс халкына карата дошманлык хисе уята, дуслыкны какшата" дигән сылтау белән, төшереп калдырылды, чөнки безнең зыялыларыбыз шәхес култы чорында төмам шикләнүчәнгә әйләненп беткәннәр иде.

Юкса, хикәяләр бүгенге яшьләр өчен гаять гыйбрәтле, уйландыра торган. Алар татар халкы арасында гасырлар дәвамында туган риваятьләренә искә төшерәләр, тарихыбызның фәжигале мизгелләрен күз алдына китерәләр.

Журналның бу санында сезгә шул хикәяләрнең "Сөөнбикә" исемлесен тәкъдим итәбез.

Фатыйма ИБРАҺИМОВА,

Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәткәре

Фатих

ӘМИРХАН

хикәя

И өй өстендә рәхәт, анда кайгы-хәсрәтләр, үги аналар юк икән. Анда кешене кыйнаулар, ач тотулар, ябып асраулар — берсе дә, берсе дә юк икән. Зөһрә кыз озак вакытлар анда шат һәм рәхәт торган: кайгылар онытылганнар, йөрәктәге яралар төзәлгәннәр, хәлсезләнгән, бетерешкән, авырган гәүдә савыккан, әүвәлге матур тулылыгын кайтарган, яшь тубылгы шикелле зифаланган; саргайган йөз, ал гөл шикелле, мәхәббәтле алсуланган, керфекләрдән яңадан гөлләр тама башлаган.

Менә көннәр үткәннәр, менә еллар үткәннәр, агар сулар, исәр җилләр шикелле үткәннәр, үткәннәр дә үткәннәр. Кызга акрын-акрын гына сагыш төшә башлаган: ул туган-үскән илләрен, кечкенә чагында, үз анасы исән вакытта уйнап йөргән болыннарын, кырларын, бөтен җир йөзен, бигрәк тә җир йөзенең кешеләрен, татарларын сагына икән. Бу сагыну көннән-көн куәтләнгән, үскән, зурайган, кызың озын керфекле матур күзләренә моң керткән.

Көннәрдән бер көнне кыз җир йөзенә карамакчы булган да, уңайлы урын эзләп, айның нәкъ урта бер җиренә килгән. Моннан җир йөзе аерым ачык күренә икән. Кыз күзләрен җир йөзенә төшерсә, куркынып киткән. Анда кочочыргыч сугыш, үтереш, кырылыш күргән. Казан, шул кайчандыр куәтле, иркә Казан Иван Грозный гаскәре белән чолганган, елгалар шикелле кан түгелеп, сугышып, гажәеп бер гайрәт белән үзен-үзе сакларга тырыша икән. Ай кызы, урыс гаскәрләренең күплеген, Казан гаскәрләренең азлыгын күреп, аһ орып куйган, Казан өчен курыккан, сабырсызланып, күзләренең бөтен көчләре белән сугышның барышын карарга керешкән.

Тулпар шартлайлар, бөтен җир йөзен төтенгә батыралар, кылычлар ялтырашалар, сөңгеләр йөрәкләргә кадалалар, кешеләр үләр, кырылышалар, кан елгаларына баталар икән.

Менә бервакыт Иванның алтмыш мең гаскәре берьюлы Казанның кала (кальга) сы өстенә атылганнар. Бөтен тирә-якның асты-өскә килгән. Җир өстендә кыямәт купкан шикелле булган. Моны күргәч, Ай кызының тез буыннары хәлсезләнеп калтырганнар.

— Тәңрем, Казанга көч бир инде! — дип, ул тез чүгеп, мөнәҗәт әйткән.

Менә нәкъ шул минутта кальга өстендә Казанның бикәсе — Сөөнбикә күренгән. Ул үзенең ак ефәк киёмәндә ярдәмгә иңгән фәрештә шикелле күренә, Казан гаскәренә җан бирә, гапыллы фәрманнары, урынлы киңәшләре белән шәһәргә һәм аның батыр сугышчыларына көч бирә икән.

— Коллыкта тереклеккә караганда намуслы үлем мең кат артык! — дип кычырып, Сөөнбикә сугышның иң куәтле урынына килгән дә, үлем куркынычына да карамайча, шунда торган. Бу сүзләр ай өстендә дә яңгыраганнар. Боларны ишетеп һәм Сөөнбикәнең бу гажәеп гайрәтен күреп, Ай кызы, үз-үзен сизмичә, тезләнгән урыныннан сикереп торган да йөрәгендәге бөтен мәхәббәтен күзләренә чыгарып, Сөөнбикәгә карап торган. Ул аңар бер караганда ходайдан Казанга ярдәм бирергә иңдерелгән рәхмәт фәрештәсе шикелле, бер караганда үзенең һәм бөтен Казанның анасы шикелле күренә икән.

— Мондый бикәсе булган шәһәр бервакытта да җиңелмәс! — дип, Ай кызы сугыш беткәнчә Сөөнбикәне карап торган һәм, сугыш бетеп урыслар Казанны ала алмый кайтып киткәч, ул күзләре вә күңеле белән аңар сәламнәр һәм рәхмәтләр җибәргән.

* кальга — крепость

Шул көннән башлап Ай кызы Сөөнбикәне инде күзеннән жуялтамган. Казан морзаларыннан сатлыклары Сөөнбикәнең сүзләренә колак бирмиләр, аны рәнжетәләр, аның кечкенә угылы Үтәмешне хан итеп танырга да теләмиләр, халыкның, ханлыкның иң уңайсыз көннәрендә, Мәскәүгә китеп, урысларга кушылалар да, алар белән бергә Казанга һөжүм итешәләр икән. Буларны күрәп торган Сөөнбикә бу кабахәтлекләргә каршы үз кулыннан килгән бөтен эшләргә эшләп карап та, файда итә алмагач, алтын-көмеш, кыйммәтле ташлар белән жыештырылган сарае эчендә кечкенә угылының алтын кырыйлы ефәк бишеге янында Казанның тиз көндә бетәсен, башкалар кулына керәсен уйлап, хәлсезләнеп жылый икән. Буларның барысын да, барысын да Ай кызы күрәп тора һәм Сөөнбикә белән бергә яна, көя, аһ ора, жылаша икән.

Ай, өстендәге Татар кызының кайгыларын бер дә белмәгән, аңламаган сымак, һаман өле шат балкый, уенчак жылкылдый, күк йөзгә тыныч вә хафасыз йөзә, йөзә дә йөзә икән.

Менә бервакыт Иван Грозный Казанга һөжүм итәргә яңадан гаскәр җыеп, хәзерге Зөя шәһәре урынына җибәргән дә шул шәһәргә салдыра башлаган.

— Шунда урынлашып, әледән-әле Казанга һөжүм итә торырсыз, ул бервакыт бөтенләйгә-бөтенләйгә зәгыйфь-ләнер дә безгә бирелер, — дигән.

Ай кызы бу куркыныч куәтнең Казанга шулкадәр якин урнашуыннан сискәнеп киткән дә:

— Син, син, Казан, нишлисең инде? — дигән шикелле итеп, күзләрен тутырып, Казанга караган. Казан халкы арасында зур гауга, бетмәгән-төкәнмәгән ихтиляф икән. Сөөнбикә аларны жылап-жылап берләшәргә, шулай итеп, урысларга каршы торырга өнди.

— Мөселманнар, шушы көндә дәме инде бер-берегез белән булышасыз, илегез урыслар малы, үзегез урыс колы булырга торганда дамы инде йөрәкләрегездә намус, гайрәт кузгалмый? — дип гарьләндерә, ләкин казанлылар һаман да үз эшләрен эшли бирәләр икән. Зөһрә кыз, үз-үзен белештермичә, бөтен көчә белән:

— Бетәсез бит! Бетәсең бит, Казан! — дип кычкырып җибәргән. Аның нечкәрәк, берәз тоныграк кайгылы тавышы ай өстендә күк күкрәүгә охшашлы яңгыраш тудырган:

— Бетәсез бит! Бетәсең бит, Казан!

Ай өстендәге тауларның башлары калтыранып киткәннәр, үз-үзләреннән Зөһрә кызның сүзләрен кайтарып әйткәннәр:

— Бетәсез бит! Бетәсең бит, Казан!

Ай өстендәге бөтен һавага охшашлы нәрсәләр озын-озын, биек-биек тулкыннар белән тулкынланып күк күкрәгән, яшен чалтыраган тавышлар чыгарганнар:

— Бетәсез бит! Бетәсең бит, Казан! — дигән сүзләр кырык төрле кыяфәттә, кырык төрле куркыныч вә мәһабәт тавыш белән Зөһрә кызның үз колакларына кайтып яңгыраганнар да аның котын очырганнар. Ул ап-ак булып агарынган, тынгысызланган да һушсыз булып егылган.

Бу тавыш, аның бу куркыныч яңгырашы жир өстенә килеп бәрелгәндә, казанлылар йоклыйлар, каты йоклыйлар икән, бик күбесе уянмаганнар, Сөөнбикә вә аның сарае тирәсенә җыелган бәгъзе кешеләр генә бу тавышны ишеткәннәр дә:

— Лә хәүлә вәла куәтә илля-билля! — дип, өмидсез күзләрен айга текәгәннәр һәм аның өстендә күрәнгән коточкыч галәмәтләрдән шашып калганнар.

Зөһрә кыз, һушсыз булып озак ятканнан соң, өнөндә ишетелгән калын вә куркыныч тавыштан уянып киткән. Бу тавыш Иван Грозныйның Казанга җибәргән илчәсе — бер урыс кенәзенең тавышы икән. Кенәз казанлыларга:

Алсу Тимергалина графикасы

— Әгәр урыслар белән тыныч яшәргә теләсәңез, әгәр урыс гаскәре өстөбездә килмәсен, дисәңез, Тау ягын Мәскәүгә бирәсез һәм ханыгыз Үтәмеш белән анасы Сөөнбикәне Иван Грозныйның кулына тапшырасыз! — дигән.

Ай кызы, бу сүзләрдән гайрәткә килеп, егылган урыныннан сикереп торган дә:

— Юк, берсен дә берсен дә бирмиләр! Тау ягын да бирмиләр! Ханнарын да бирмиләр, Сөөнбикәне дә бирмиләр, бирмиләр! Аналарын, апаларын, сеңелләрен, хатыннарын, сакчы фәрештәләрен әсирлеккә биргән халыкны кайда күргәнең бар? — дигән сүзләр бөтен ай өстенә яңгырап торганнар, ләкин жир өстенә барып җитмәгәннәр. Казанлылар урысларны куәтләүче мирзаларның димләшүләре белән Иван Грозный илчәсе сораган нәрсәләргә Мәскәүгә бирергә риза булганнар.

— Тау ягы да урысларга, хан белән Сөөнбикә дә урысларга! Бу эшләргә күрәп һәм ишетеп торган Ай кызы үз-үзенә, үзенә күзләренә, колакларына ышанмаган һәм шул ышанмавына дәлил эзләгән шикелле итеп күзләре белән Сөөнбикәне эзләп тапкан. Ул үзенә сараенда, угылы сабий ханның алтын кырыйлы ефәк бишеге янында яңагына таянып утырып, тирән уйга баткан икән. Аның күзләреннән берән-сәрән яшьләр чыгалар да саргайган, сулган, шулай да матурлыгын жуялтамган йөз өстендә киң эз калдырып тәгәриләр, алдына коелалар икән. Мәскәү илчәсе, сарайга кереп, жуан вә куркыныч тавыш белән:

— Хөрмәтле Сөөнбикә, мин сине Мәскәүгә алып китәргә килдем. Бу көннән соң син урыс патшасының әсире! — дип кычкырган. Сөөнбикә берәз вакыт катып торганнан соң:

— Тәкъдир! — дип кычкырып жибәргән дә һушсызланып йөз түбән егылган. Аның егылуы белән зиннәтле сарайның идәннәре, алтын-көмеш һәм асыл ташлар белән бизәлгән диварлары дерелдәп киткәннәр, урыннарыннан күзгалган шикелле булганнар. Сабый хан үзенең бәхетсезлеген илһам белән сизенгән шикелле ачы жылап жибәргән.

Зөһрә кыз болар белән бергә жылаша алмаган, аның күзләре зур ачылганнар, Сөөнбикәгә карап катканнар да килгән яшь тамчыларын тамызмыйча, бозландырып үзләрендә калдырганнар. Бөтен Казан тәкъдирнең башына китергән бөтен фәжигаләре Сөөнбикәнең йөрәген ут дәрәясына әйләндергән, чиксез-чамасыз зур кайгысы — һәммәсе, һәммәсе Ай кызының куркыныч вә серле акаеп калган күзләрендә коточкыч шәүлеләр булып, көзгедә күренгән шикелле күренәләр.

Сөөнбикә Казаннан китәр алдыннан, Хан мәчетенә кереп, жылап-жылап намаз укыган, аның күз яшьләре аяк очларына кадәр төшкәннәр, сәждә урыннарын чылатып, мәңге кипмәслек юеш эзләр калдырганнар. Аннан соң ул ире Сафагәрәй ханның каберенә килгән дә яңадан сабырсызланып, ачы-ачы жылаган.

— Күрәмсең, мине нинди хурлыкка калдырдылар! Күрәмсең, казанлылар мине нишләтәләр: вәгдәләрен, антларын бозып, мине урыслар кулына бирәләр. Мин бөтен гомерем буена Казан кайгысы белән яндым, Казан өчен тордым, минем бөтен сулышым, бөтен селкенешләрем Казан өчен, Казан өчен генә, аның рәхәте, аның хөрлеге, аның югарылыгы өчен булдылар... Менә шул Казан мине бүген урыслар кулына тоткынлыкка биреп жибәрә, — дигән дә хәлсезләнеп кабер янына тезләнгән һәм:

— Күрәмсең бу хурлыкларны? Күрсәң ач кабереңне, мин дә анда керим, мин дә синең шикелле рәхәтләнеп кабердә ял итим! Бу хурлыкларны, газапларны күрдән кабердә яту мең өлеш артык! Ач Сафагәрәем, кабереңне, ярыл, әй кабер, — дип, үз-үзен кабер өстенә ташлаган, ләкин шәфкатьсез кабер ярылмаган, ул үзенең мәңгелек серле тик торышы эчендә мәһабәт салкын һәм куркыныч килеш калган.

Зөһрә кыз бу эшләренең барысын-барысын да күреп торган. Аның йөрәгендәге сызлану соң дәрәжә куәтләнеп, күзләрендәге бозланган күз яшьләрен эреткән. Күзләр үзләре дә инде куркынып акайган хәлләреннән чыгып, кинәт әүвәлге хәлләренә кайтканнар да яшь елгаларын тотнаксыз агызып жибәргәннәр. Ай кызы Сөөнбикә белән бергә үксеп-үксеп жылаган. Аның күз яшьләре ай өстенә төшкәннәр дә кечкенә-кечкенә елгалар булып, тирә-якларга агып киткәннәр.

Моңар кадәр әле бөтен шул ничә мең еллар сузылган озын гомере эчендә ай бер генә тамчы да адәм күз яшен йотмаган икән. Зөһрә кызының эссе яшьләре төшүләре белән айны көйдереп жибәргәннәр. Бер минут эчендә ай караңгыланып өлгергән, әүвәлге шат балкуын, шаян жылкылдавын жуялтып, моңланып калган. Менә шул көннән башлап айның жир йөзенең жибәргән яктысы да адәмнәрне моңландыра, ямансулата торган булган.

Алар икесе дә
Казан университетын
1989 елда
тәмамладылар.
"Әллүки"

иҗат берләшмәсенең
утырышларында
аларның
шигыри авазлары
еш ишетелә иде.
Таңчулпан Әхмәтова
Актаныш районында,
ә Резеда Әхтәмова
Гүбән Кама шәһәрендә
туып үскән.

Берсе хәзер
"Вақыт" газетасында
эшли,
икенчесе —
3 нче Татар гимназиясендә
укыта.
Мәхәббәт хисләре
шигырьләр булып
кагазьгә төшә.
Кемнәр генә
язмаган
бу серле,
изге хис турында!
Әмма
Такташ әйткәнчә:
"Мәхәббәт
ул үзе иске нәрсә,
ләкин
һәрбер йөрәк
аны яңарта".
Ә моның өчен
моң һәм наз тулы
йөрәгәң булу гына
кирәк...

Кыргый чәчәк идем...

ТАҢЧУЛПАН

Мин бит чәчәк идем,
Кыргый үскән чәчәк.
Жилләр мине сөеп үпкән иде.
Кыргый чәчәк чорым
Хәзер — хәтер.
Гамьсез үткән инде.
Үткән инде.
Син дә сокландың ла,
Шашып сөйдең.
Чәчләремне жылга тараттың.
Өзеп алып суга куйдың мине
һәм шиңгәнче генә яраттың.
Мин — хәзер дә чәчәк,
Кипкән чәчәк.
Төшләремдә кайтам аланым.
Рәнжү дә юк сиңа, үпкәм дә юк.
Күңелемдә бары
Яра гына...

Мин ялгызым.
Төнге тынлык аша
Тыңлап ятам аяк тавышларын.
Шул тавышлар аша белеп торам
Кем килүен, кемнәр кавышканын.
Минем — почмак бүлмә.
Аяк тавышлары
Туктап кала ярты юлда гелән...
Адым саен жанда өмет туа
Һәм югала — тавыш тыну белән.
Арабызда безнең биш йөз чакрым.
Хатларың да килми — "югалалар"...
Төннәрендә назлар көткән хисләр
Чит тавышлар тыңлап юаналар.

Ул чишенде,
Тума шәрә калды.
Күз яшьләре наз сораучы
Ирененә тамды.
Ул оялды, —
Кемдер карый иде,
Күкрәген каплады куллары
(Ал йөздә күз яше юллары).
Көзгедән шәүләсен күзәтте:
Киенде,
Үкседә яшьләрсез —
Чәчләре үптеләр иңнәрен.
Шул чакта ишеген шакиды бер әрсез.
Ачмады.
Дәшмәде.
Әр беткән.
Тамдылар яшьләре гарьлектән.

Йокы сурәсе

Әнкәй,
Көтәсеңдер, беләм...
Кызыңны син
Жаныңнан да артык күрәсең.
Бәргәләнеп түшәгемдә ятам һәм кабатлыйм
Син өйрәткән йокы сурәсен.
Күздән йокы качкан.
Мин — дивана
Шәрә килеш биим бүлмәдә.
Кызың ялгыз бүген.
Ярый әле
Минем белән бии күлгә.
Сурәләр дә ярдәм итмәс инде,
Гамьсез төннәр күптән югалды.
Тышка карыйм.
Урам шып-шыр...
Бары
Төнге тынлык кына юл алды.

Хуш, адәм баласы

Их!
Яз шул!
Сары шул!
Томаннар зәңгәрсү
түгел шул!
Соры шул!
Болытлар ак түгел,
Болытлар каралган,
куерган.
Болытлар каплаган кояшка
Ниндидер бер нокта уелган.
Томаннар соры шул,
Болытлар куерган,
Гөрләвек юлына
киртәләр куелган...

Таңдагы ак каен
кәүсәсен кочаклап еладым.
Яшьләрем төшмәде...
Иренне тешләдем.
Каенның аклыгы
гаепләр шикелле...
Әллә соң үзем дә
таңдагы
ак каен
идемме?

Хисләреңне жилгә чәчмә,
Жыеп ала алмассың.
Жил алыр да китәр аны, —
Калыр адәм баласы
Мәхәббәтсез,
Үч, нәфрәтсез,
Сагынусыз, кайгысыз.
Хисләреңне чәчмә жилгә,
Ялгыз адәм баласы...

Синнән киттем диеп уйладым.
Торып чаптым,
Хәтта
Борылырга артка кыймадым.
Хәлем бетте —
аны тоймадым.
һава бетте.
Тын кысылып
кинәт туктадым.
Синнән киткән юлга
сузылып ятып
Жирне тырнап үксеп еладым.

Үткәннәреңне сиңа алыштырдым.
Бар нәрсәне.
Сиңең белән бары чагыштырдым.
Ләкин
Син бит башка! —
Сиңа
Чагыштырып түгел,
Яратып һәм сөеп,
Тирәлектән төмам ваз кичеп
Омтылырга кирәк.
Синдә назланырга...
Ә соңыннан...
Ә соңыннан сине
Онытырга кирәк.

Ишекне ачтым да
Муеныңа сарылдым.
Мәхәббәт,

син мине
Монда да таптыңмы?
Ялгызлык пәрдәсен
Умырып аттыңмы?
Сөюгә, сөөлүгә сусаган
Тәнәмә наз уты
яптыңмы?
Иң жылы сүзләрдән
бер мизгел кызганмый
Гөнаһлы күңелемә
яптыңмы?

Мәхәббәт!
Бу бәхет сөрәмен ал инде.
Сагышлы жилгә бир.
Нәфрәтен
Кыядан түбәнгә ташларсың.
Аерылу газабын
Япан кыр үзәндә сакласын.

...Ишекне ачтым да
"Хуш!" дидем.
Йөрәкләр
Бәхетле минутны сакласын.
Үч, үпкә, рәнжүләр
Бу мизгелне эзләп тапмасын.
Хуш, адәм баласы!

Сәет-батыр

(Тарихи повесть*)

10

лда очраган һәр авылда халык аларны урамнарға чыгып, жиңүчеләр итеп каршылады. Сәет башта бу кадер-хөрмәт өчен, кулын күкрәгенә куеп, рәхмәт кенә әйтеп үткән иде, тора-бара күңелә чыдамады, чираттагы бер авылда урамнарны иңләп каршылаган яшен-картын күргәч, ялкынланып-ашыгып, мөрәжәгать итте:

— Мөбәрәк агай-энеләр, гыйززәтле аксакаллар! Кулына корал тотардай көллә яугир бүген түрәләргә каршы изге яуга чыга, бетен мөселман хәятендә ихтилал уты кайный. Шулай, бердәм кузгалып, яу чыкмыйча торып, түрә-баяр изүеннән котылу юк. Йөрәгендә хөрлек горурлыгы калган көллә ирне мин бүген хөррият хақына изге яуга чакырам.

— Әфарин, батыр борадәр. Без яуга әзер, әйдә үз артыңнан! — дип, байтак ирләрнең аны яклап кычкыруын ишетсә дә, майдандагы күпчелек халыкның дәмми торуын күргәч, Сәетнең күзләренә ачы яшь тулды. Тавышы да әрнеп яңгырады.

— Үзегез коллар булып гомер кичерәсез. Инде сездән соң жиһанга киләчәк мөкатдәс сабыллар да түрә-баяр олтаны астында жәфа чиксенмени?

Бу сүз әлегә тын торган ирләрнең бәгыренә тиде бугай, майдан дәррәү җавап бирде:

— Мондый газап чигү хәят түгел!

— Без яуга да, корбан булырга да әзер!

— Рәхмәт сезгә, рәхмәт! Мин барыгызны да Яр-Чаллыда көтәм. Үзегез илә көбә, такия, томак алырга һәм күрше авылларның азамат ирләрән дәшәргә онытмагыз.

Сәет төркемендәге җайдаклар, ярсу атларын уйнаклатып, күрше авылларга ашыкты.

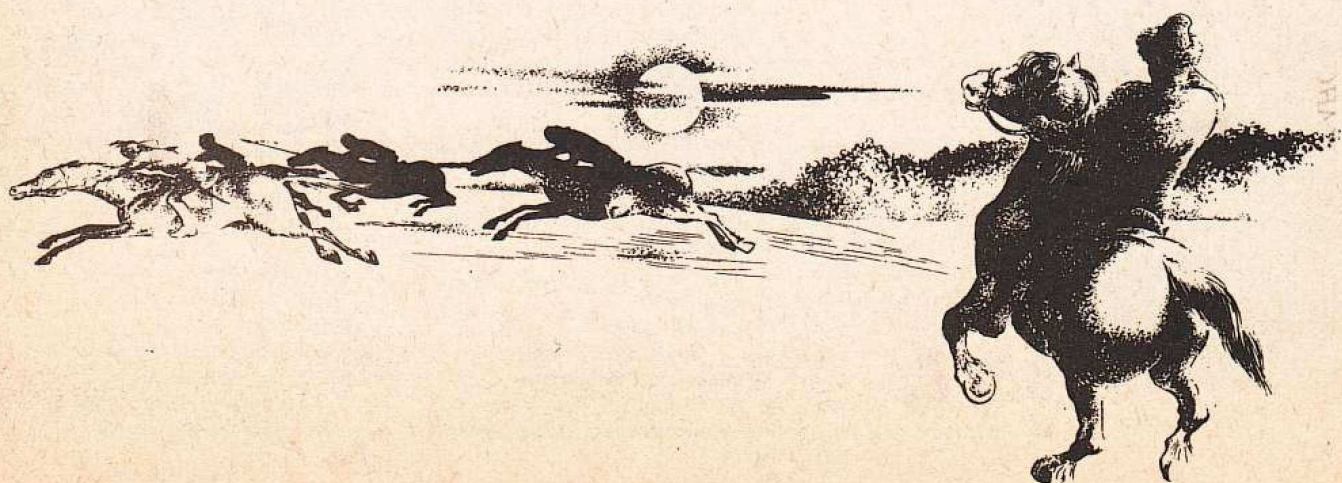
14

Кыш җитте. Бар жиһанны кар каплады.

Пар атлар җигелгән үрәчәле зур-зур чаналарда урман юлыннан Кама ярына таба жәза отряды төшеп килә иде.

*Ахыры. Башы 1 нче санда.

¹Көбә, такия, томак — сугыш киёмнәре.

Көтмөгөндө ачы сызгыру тавышы яңгырады һәм олаулар, чаналар өстенә авыр ыңгырашып, карагайлар ава башлады. Ат көшнөгән, мылтык аткан, газәпләнип һәм әрнәп кычкырган авазлар белән бөтөн урман тулды. Шунда ук кискен, кыска әмерләр дә ишетелде:

— Атларны тотыгыз, кирегә борылмасыннар!

— Әфисәрләрен эләктерегез, кача күрмәсеннәр!

Азатлык өчен көрәшүче сугышчыларның мылтык яки жәясеннән исән калган жәзачылар чаналарында аунаган коралларын кулларына да алырга өлгөрмәде, аларны йөзлөгән татар, башкорт ирләрә камап куйды. Солдатларның байтагын кар өстенә сугып ектылар, калганны мал көтүе сыман бер тирәгә жылышып басты.

Урман эчендәгә тирән көртнә ерып, акбүз атка атланган Сәет килеп чыкты. Ул хәзер Йөрәктау буенда яу кылып йөргән тәжрибәсез сугышчы түгел иде инде. Үз-үзен тотышында ук ышаныч һәм куәт бөркелеп тора. Туны өстеннән калын тиредән теккән көбә чикмән, башына ян-яклары жылкәсенә үк салынып төшкән томак бүрек кигән. Билән буган киң каеш астында алтатар, көмеш бизәк белән кылыч кыны. Иңбашында авыр, саллы жәя, уклар савыты.

— Ниятегез янә мөселманнар каны кою идеме, әфәндәләр? — диде Сәет. — Янә безне олан астына салып, элеккечә изү идеме? Барып чыкмас? Мөселман әһалисе түрә-баяр вә каратуннар алдында калтырап яши торган мөскен бәрән түгел. Хөррият хакына без коралга ябыштык. Аны яулап алмый торып туктамабыз!

Бер сугышчы атаман сүзләрен тәржәмә иткәндә камалышта калган солдатлар, бөтенләй өметсезләнәп, үз тәкдирен көттә. Сәет озақ сузмады, аптырашып торган офицерлардан карашын аермыйча гына, мәрхәмәтсез, усал тавыш белән сугышчыларына боерды:

— Солдатларны, кул-аякларын бәйләп, чанага ыргытыгыз. Әфисәрләрен агач ботагына!

15

Яр-Чаллы урамнары кораллы сугышчылар, йөзлөгән жайдаклар, исәпсез-хисәпсиз чана-олаулар белән тулы. Арада томак ябынган башкорт ирләрә дә, малахай һәм камчат бүрек кигән мишәр, типтәр, татарлар да йөрәнә. Чикмән-бишмәтләрә төрөнгән удмурт, мари, чуаш крәстиәннәрә дә күзгә чалынгалый.

Кама ярыннан ерак кына түгел бер калкулык өстенә урнашкан Сәетнең йорты да иртән үк старшиналар, аймак һәм һәртөрлө отряд башлыклары белән тулды. Идәнгә жәелгән келәмнә тутырып утырган яугирләрә карап, Сәет сүз башлады:

— Башкорт мәмләкәтенәң көллә мөйешеннән¹ ярдәм килеп житкәнче, без әле монда төрлө каратун фиркаләренә каршы тору илә мәшгуль идек. Иншалла, менә бер атна буге инде чиүүләрәбезгә жәдид көчләр өстәлә тора. Яугирләрәбез гадәтә өч мең чигән узды. Инде канатларны ныграк жилпеп, югарырак күтөрелергә дә вакыт житте.

Иң кирәкле сүзнә әйтә алмыйча, үзенең һаман тирәләп йөрүенә ярсуы кубып, Сәет ашыга-кабалана тагын тезде:

— Безгә бүгеннән үк үз чиүүләрәбезне юлга хәзерләрә кирәк, мөхтәрәм старшиналар. Көлләбез бергә кушылып, олы гөрүһ хасил итеп йөрү, шәят, артык булыр. Ике-өч егәрлө чиүргә бүленеп, берничә калыга вә авылларга дөфгәтән тәжәвез кылуны отышлырак, мәслихәтрәк саныйм.

— Бүленгәннә бүрә ашар бит, кем, Сәет олан, — дип, түгәрәктәгә бер өлкән ир каршы төшсә дә, Уразай батыр аны ярты сүздә шып туктатты:

— Үзең бәрән булсаң, бүрә ашар, билгелә. Мәгәр монда бәрәннәр түгел, батырлар жыйналган бугай. Сәет энәкәш тоткан кәгъбә² хактыр. Каратуннарга безне аударыр өчен фиркаләрен вакларга туры киләчәк.

— Уразай кордашны яклайым, зур чиүүләр йөртерлек батырлар арабызда бетмәгән, — дип, Исмәгыйль абыз да сүзгә кушылды. — Мин, мәсәлән, Казан өязенең Алат юлына күптән чапкыннар вә сәфирләр юлладым. Андагы мөселманнар, шәят мине көтә булыр.

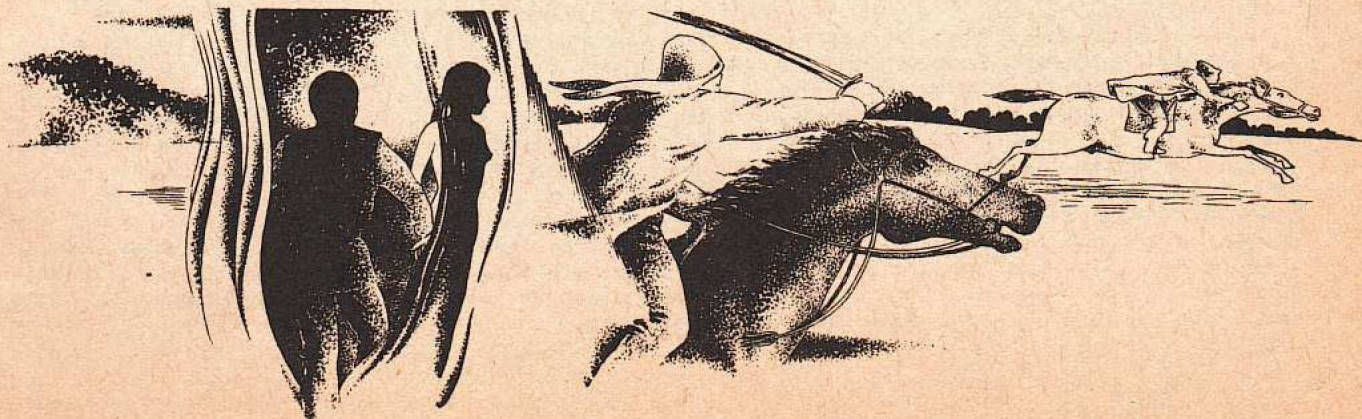
Сәет кабат дилбегәнә үз кулына алды.

— Булды, ризалаштык, батырлар. Менә, син, Исмәгыйль агай, үз чиүең илә нәкъ шул Алат әтрафына барырсың да. Мәгәр артта, көтмөгөндә пычак кадардай көчнә калдыруы яман. Шуңа күрә сиңа өввәл Яңа Чишмә, Биләр, Чистай калыгаларын кулга төшерергә кирәк. Уразай батыр Ходай Тәгалә ярдәмә илә Алабуга каласына һөжүм кылыр. Минем үземә Зәй калыгасы кала. Килешүнә шулай төгәлләсәк, чиүүләр илә бүген үк кузгалсак та мәслихәт, туганнар.

Беркадәр вакыт узуга Чаллы урамнары таяк тыгып болгаткан кырмыска оясына охшап калды. Жайдаклар, олаулар, жәяүлеләр булган коралларын барлап алгач, эре-эре колонналарга тезелешеп, төрлө якларга таба юлга чыкты. Ләкин Сәет йорты каршына баскан жайдаклар һәм кораллы яугирләр төркемә дә аз калмаган иде. Сәет елмаеп кына аларга әмер бирде:

¹Мөйеш — почмак

²Кәгъбә — кыйбла.

Р. Нәжмиев графикасы

— Ирәгә базар көн түгелме соң, ә, яугирләр? Воевода илә түрәләренң, жәдид нигъмәт сорап, эчәкләрә берешкәндер. Әйдә соң, сыйлыык үзләрен. Күчтәнәч вә бүләк хәзерләгез. Таң атуга юлга!

16

Алда, юлны бүлеп яткан елга арьягында, биек тау өстенә агач диварлар белән әйләндереп алынган Зәй крепосте күренде. Биек агач каланчалар өстендә хәрәкәтсез торган сакчыларны да, капкалар төбөндә салкыннан биешеп йөргән берничә солдатны да ерактан ук чамалап була иде. Ләкин чанадагы ирләр гамьсез генә капкаларга якынлашты. Каяндыр пәйда булган карт бер офицерның тупас кикеренүе генә олауларны кисек тукталырга мәжбүр итте.

— Тукта! Каян киләсез?

— Без Иске Тәкмәктән киләбез, әфисәр әфәнде.

— Без Сарсаздан.

— Бигештән. Дүрт-мунчадан.

— Монда нәрсә калган?

— Базарга инде, әфисәр әфәнде, базарга. Ясак түлүгә бер тиен дә акча калмады бит. Минзәлә базарына хәзер аяк тыкмалы түгел. Ул тирәдә төмам бола купкан. Ичмаса, шушы Зәйдә кытый-мытый сатып булмас микән? Патша хәзрәтләре каршында ару түгел, юкса.

— Чаналарыгызда нәрсәләр бар?

Юлчылар югалып калмады. Тиз арада кемнәрдер кулына ипле мичкә алды, икенчеләре эре-эре каз түшкәләрен, дистәгә якын затлы төлке тиресе эләктерде. Бер ир, карт офицерның колагына пышылдап өлгерде:

— Каравыл йортыгыз кай тарафта, тәкхсир? Без фәкыйрьләрдән ошбу күчтәнәчләргә гаепләми генә алсагыз, шөкерана кылыр идек...

Карт офицер яңадан капка янына кикерә-кикерә, шактый кәефләнеп чыкты да шәһәр капкасына таба ваемсыз гына кул болгап:

— Әйдә, күз алдымнан тизрәк югалыгыз! — диде.

Олаулар шәһәр капкасын узып эчкә юнәлгәндә базар майданы инде һәр төрле нигъмәт төялгән чаналар һәм әрле-бирле сугылып йөрүче крәстиәннәр белән шыгрым тулы иде. Чаллылылар үзләренә олауларын ниндидер озын, биек келәтләр буена урнаштырырга мәжбүр булды. Базар майданын бер рәвешчә әйләнәп-урап килгәч, ирләр салам, печән төялгән олаулар артына керделәр дә, әллә каян гына сөйрәп чыгарган сызма пистольләрен, кылыч-хәнжәрләрен чапан һәм жилән асларына яшереп, кабат таралдылар. Юлда дилбегә тотып килгән ирләр хәзер инде атларын туарды, күпләре өчен шул ук печән кибәннәре астыннан озын, калын киез япмалар да таптылар. Киң күкрәкле, озын буйлы бер гаярь ат кына туарылмый калды.

Чанада Габдрахман. Сәетнең Зәй каласына махсус йомыш белән бер төркем яугирне жибәрергә жиенуын белгәч тә, ул тотып та тыя алмаслык ярсу тулпарларга охшап, абыйсы янына үзе килде. "Мин дә барам, борадәр!" — дип ышанычлы һәм катгый рәвештә, өздереп хәл иткән энәкәшенә йөзәнә текәлеп, Сәет байтак вакыт сүз таба алмыйча торган иде. Теге чакта, Минзәлә юлында, янып егылган яки атып үтерелгән атларны кызганудан әрнеп елап барган беркатлы яшүсмер генә түгел икән шул инде Габдрахман.

Ниһаять, тирән тынлыкны ярып, кайдадыр еракта, калын урманнар артында, мылтык аткан тавыш яңгырады.

Габдрахман белән бергә килгән олаучы ирләр, атларының авызлыкларынан тотып, хәбәр кетәләр иде. Мылтык аткан тавыш ишетүгә, һәммәсә дә атлары өстенә сикереп менде. Кайсыдыр ир Габдрахман кулына сүнәр-сүнмәс пыскыган кисәү китереп тоттырды.

— На-а, малкай, сынатасы булма! — дип, егет атын шәһәр капкасына таба куды. Капка төбөнә житкәндә, кулындагы кисәвен мичкә эченә, чүпрәкләр өстенә ташлады да, үзе төртәләр буйлап мәче сыман житез генә аргамакның сыртына үрмәләде.

Бу минутта урман эченнән дә, дала ягынан да калага таба көчле ташкын булып, Сәетнең жайдаклары оча иде. Крепость диварлары өстендә, әйтерсең, мәхшәр купты. Төрле яктан ук һәм ядрә яңгыры яуды. Арттан кадалган сөңге-хәнжәрләрдән сакчылар авып төште.

Бер-ике минут узуга, шәһәр майданы баш күтәрүчеләр гаскәр белән тулды...

...Гыйнвар аенда үзенең Ык, Сөн, Минзәлә елгалары буеннан жыйган дүрт мең кешелек гаскәрә белән Күчем батыр да Кама аша Казан воеводалыгы жүренә аяк басты. Бу вакытта инде Казанга илткән юлларның һәркайсында азатлык өчен көрәш уты яна, шул көрәшкә кушылган баш күтәрүчеләрнең саны да утыз меңнән артып киткән иде.

Кама тирәсендә купкан азатлык хәрәкәте турындагы хәбәрне Казан коменданты Кудрявцевка инде күптән житкәргәннәр иде. Куркыныч хәбәрләр генералны утка салды. Ул үзенең кул астындагы соңгы көчне — полковник Шереметьев белән стольниклар Дмитриев-Мамонов һәм Есипов полкларын фетнәчеләргә каршы юллады да, патшадан өстәмә гаскәр сорау сылтавы табып, үзе Мәскәүгә катты.

17

Бүгән дә Сәет йокыдан торуга, беренче эш итеп, дозорда ятучы сугышчылар сафын барлап чыкты. Байтак ир-атның күчелләрендә төшенкелек яши. Дмитриев-Мамонов полкын Баландыш авылына бикләп куюларына унбиш түллек узды. Ничәмә-ничә төрле хәйлә корып, ничә көннәр буге һөжүм оештырып карадылар, тик регуляр гаскәрне жиңә алмадылар: Баш күтәрүчеләрнең байтагы Сәетнең кыюлыгына да, тәжрибәсенә дә ышанып житми иде, күрәсәң, күпләр өстәмә гаскәр сорап Күчем, Уразай батырлар янына чапкыннар жибәрергә киңәш итте. Сәет үзе дә өлкән башлыктардан ярдәм көтте, шуны гозерләп Балтач белән Саурышка ничәмә-ничә тапкыр чапкын куды. Әмма файдасы юк. Чапкыннар һаман бер үк төрле җавап кайтара тора:

— Олы имәннәргә бердәм егу ләзем. Житәрлек чирү туплансын, аннан кузгалырбыз.

Башкорт ягынан өстәмә көтәләрме алар, Казанга һөжүм өчен гаскәр тулпыйлармы — берни аңламассың. Ә жазачылар әнә, күз төбөндә генә. Печән кибәннәре, утын әрдәнәләре, лапас, келәт артларына посып утырганнар да, елкылдап торган багинетларын урман ягына төбәп, әллә һөжүм, әллә ярдәм көтәләр. Тулы бер полкны унбиш көн буге шушында бикләп тоткач, баш күтәрүчеләргә ташлап китү кыен. Полковник Шереметьев драгуннарын, әнә, Куразман батыр яугирләре Мамадышка бикләп куйган, ди. Есипов дигән икенче бер түрә гаскәрен Теләче авылына бикләгәннәр. Әгәр Сәет тә, Куразман батыр да жәза полкларын чапкыннан чыгарса, түрәләренң кушылуы мөмкин. Йодрык булып төйнәлгән олы көчне аннан кемнәр тыяр? Бармакларны ялгыз чакта гына сындыруы жиңел, йодрык булып төйнәлгәч, инде соң була.

Сәет уйларының очына чыга алмыйча бер учак янын-да жылынып утырган ирләр төркеменә таба атлады.

¹Бола — чуалыш, фетнә

Мондагы ирләрнең дә кәефе чамалы иде, күрәсәң, урын бирсәләр дә, Сәеткә сүз кушарга атлыгып торучы табылмады. Берникадәр вакыт аптырап утырганнан соң Сәет үзе сүз башларга мәжбүр булды. Тавышы ирек-сөздән коры, усал чыкты.

— Инде унбишенче көн шушында чиләнәбез. Күчем батырны гына түгел, Исмәгыйл абызны да чакырып чапкыннар юлдам. Юк кына бит, берсе-бер килергә уйламый. Әллә аларга ул Саурышта тоз сипкәннәр инде? Ялгыз кәе генә ошбу Митрәй түрәне сындыра алуыбыз бик икеле. Житмәсә, үзәбездән аерып, Ирмак агайны да Арча юлына жибердек. Шул тирәдәге бар халаекны күтәрәп, ул инде Чыпчык авылына житкән. Хәзер ул анда, әнә, ярдәм сорап, көн дә чапкын юллы. Ни хәл итсә соң, агайлар, каян ярдәм табыйк?

Өлкән яшьләрдәге бер ир телгә килде:

— Саурыш моннан ун чакрымда гына. Ходайга ялварган сыман ул Күчемгә читтән генә табынып ятмалә син, борадәр. Жыен да үзең әйләнеп кайт.

Сәет акбүз атына сикереп атланды да, ашыгып юлга чыкты. Бу вакытта Саурыш авылындагы штаб башлыкларының нинди эш, нинди кайгы белән мәшгуль булуын күз алдына да китерә алмый иде ул.

18

Саурыш авылының урамнары инде әллә ничә көннәр буге мылтык-жәя таккан, чалгы-сәнәк тоткан сугышчылар белән тулы иде. Йорт, лапас һәм келәтләргә генә сыймаганга күрә, жыелган халык авыл артындагы яланлыкта һәртөрле шалаш һәм землянкалар корып иңте-гергә мәжбүр булды. Эшсезлектән әрле-бирле сугылып яки еш кына ачлыктан интегеп йөрү үзәкләренә үткәч, Сөн, Ык, Минзәлә, Дим буйларынан килгән вак-вак отрядлар башлыклары Күчем, Уразай һәм башка батырлар тарафына барып, үзләрен яуга әйдәкләү турында сүз башлап карады. Ләкин батырларның жавабы бик сәер, алар йә көннәрнең суыклығын, йә билгесез отрядларның юлда тоткарлануын сылтау итә килде.

Бүген дә таң атуга урамнар һаман шул әрле-бирле сугылып йөргән баш күтәрүчеләр белән тулды. Кушйөрәклә һәм пырдымсызрак ирләр үз ишләрен вак-вак отрядларга жыйнады да, өстәлләргә ризык табу сылтавы белән якын-тирәдәге урыс авылларын таларга чыгып китте. Күптән инде бар шалашлар, землянкалар хәрәкәткә килде, тик Күчем, Уразай батырлар урнашкан зур штаб йортында гына һичнинди уяну, жан әсәре сизелмәде.

Югыйсә, бу йорт эчендәге хужалар да әллә кайчан инде аяк өстенә баскан, әмма аларның урамдагы шау-шуда һич гаме юк, күбесенчә төгәл мәнфәгәте белән мәшгуль иде. Озын сөлгеләргә уралып һәм кабаланмый гына тирләрен сөртә-сөртә, әүвәл алар озаклап чәй эчтеләр. Һәркайсы кагын да, кипкән жиләген дә күпләп капты. Сизелеп тора: уйлары фетнә ялкынын тагын да көчәйтеп һәм киңәйтеп жиберүдә түгел, бәлки баш батырлар булудан файдаланып, һәртөрле ихтирамы күрүдә, кәеф-сафа корып калуда иде.

Ашъяулык тирәсеннән кубып катлы-катлы йомшак мөндәрләр өстенә кырын яткач, ашыкмыйча гына Уразай сүз башлады:

— Ошбу фетнә уты бик яман котыра бит әле, Күчем кордаш. Һаман-һаман ирек биреп торсак ул ярлы-ябагай безнең биләмәләргә дә кулын сузмас микән?

Күчемнең дә йөзе житдиләнде. Зур корсагын акрын гына сыпырып сүзгә кушылды:

— Шул-шул, Уразай борадәр. Килгәнәмә бер ай тула булып. Мине тиктомалдан гына монда ята диеп уйлы-сыңмы әллә? Ният иткән булсам, үзем алып килгән дүрт мең яугир илә мин ул Балтач, Чыпчык, Мәтәскә генә

түгел, күптән инде Казанын да барып алып идем. Безгә каршы чыккан өч полк камалышта. Казанны сакларга өч-дүрт йөз нәүкәр юк. Мәгәр икенче уй эчнә тырный. Ябай халаек бер котырса, кулындагы чалгы, сәнәк илә үзләренә батырларын вә старшиналарын да айкап чыкмасы? Нәфес вә үч атлы көч усал, яман бит ул. Йөгәннән бер ычкынса, аны таям димә.

Әле кичә генә Казан астындагы үз гаскәрен ташлап, Саурыштагы штабка Исмәгыйл абыз да килгән иде. Башка юлларда купкан фетнә торышын бик төгәен белмәсә дә, әңгәмәнең кай тарафка агуын тиз чамалап, ул да сүз ташлады.

— Жәмәгать, менә, мин дә шул гыйбайлар үченнән шөлләп, сезнең янга килдем ләбаса. Чаллыдан мин бер мең чамасы яугир илә генә юлга чыккан идем. Яңа Чишмә, Биләр, Чистай калгаларын алгач, котырылган ярлы-ябагайның гадәте өч меңлә үрне дә бик тиз узып китте. "Чулманның арьягына чыкмый торыйк, башка батырларны көтик",— дип, күпме үгетләп вә тыеп карадым, булмады. Үз белдекләре илә Чулманны кичтеләр дә, Балык бистәсә, Әшнәк, Солтан авылларын барып алдылар. Шулар тирәсендә кушылган татарлар хәзер Шуран, Чирпы авылларын алды, Казанга житөргә кырык чакрым калды. Сыер дуласа, аттан яман бит ул. Ябай халаек бер котырса, аларны патша фиркаләре илә дә тыеп булмас. Шуңа күрә киңәшкә дип сезгә чаптым.

— Мондый олы яу кузгаткан, башлап йөргән өчен патша хәзрәтләре дә баштан сыйпамас, Исмәгыйл абыз. Тугайлардан, урманнарда, елгы көтүләреннән колак кагып, шул туснаклар хәленә төшикмәни? Падишаһ өстәмә чирү жибереп канга батырганчы, ошбу фетнәдән тизрәк котылу ләзем. Карга күзен карга чукуымы. Патша түрәләре без куйган тырышлыкны күрә белер.

Күчем батыр сүзен урамда яңгыраган шатлык авазлары булде.

— Алдар тархан килә, юл бирегез!

— Иң куәтле башкорт батыры да безнең илә. Алла боерса, ике-өч көн дигәндә, Казан каласын да тез чүктерербез.

— Янә үз канатың астына ал да, яуга әйдә безне, Алдар батыр!

Өй эчендә утырган батырлар да, тәрәзә пәрделәрен күтәрәп, урамга күз төшерергә мәжбүр булды. Анда, киң урамны иңләп, бер дистәгә якын жайдак уртасында, мәһабәт ат өстендә Алдар тархан килә. Киемнәре затлы, кыяфәте горур. Кулын әле өскә күтәрәп, әле күкрәгенә куеп, алдында бил бөккән татар, башкорт ирләрен сәламләгән була.

Ләкин жайдаклар арасында иң бай киёмле, иң эре кыяфәтле кеше Алдар түгел. Аның янында жилән-чапаннары алтын жепләр белән укаланган, энже ташлар тезеп ак төлке тирәсеннән тегелгән затлы бүрек кигән тагын бер кеше бар. Аның хәтта йөгән-өзәңгеләренә кадәр алтын, көмеш белән бизәлгән. Тик жайдакның йөзә күренми. Муен, колакларын ураган ак чалма аша хәйләкәр күзләре генә ялтырап тора. Ул дөртләнеп кычкырган сугышчыларга каршы сәлам дә бирми, ваемсыз рәвештә, таш курчак шикелле бара бирә.

Күчем батырлар утырган йорт каршына житкәч, башка жайдаклар бу бай киёмлене кулларына күтәрәп кенә иярдән төшерде. Жиргә тезләнеп күбесе аның чапан итәген, кул аркасын үпте. Мондый хәлне күрәп, гади сугышчылар гына түгел, хәтта өй эчендәге яу башлыклары да аптырашта калды.

Озак көттермәде, бай киёмле сәер кунак белән Алдар өйгә узды.

— Әссәламегаләйкем, ил башлыклары! Ходай Тәгалә сезгә исәнлек-саулык вә бәрәкәт бирсен, — дип сәлам биреп кәргән кунакларны хужалар аягүрә басып каршылады.

— Вәгаләйкемәссәлам, мөхтәрәм тархан! Сине күрер кеннәребез дә бар икән, — дип сәлам алсалар да, хужалар күбрәк сәер кунак тарафыннан күз аермады. Алдар тархан да моны сиземләде, күрәсең, хәтфә келәмнәргә утырышып дога кылдырса, таныштырырға ашыкты.

— Нәрбер йортта хужа берәү генә була, мөхтәрәм батырлар. Менә, мин дә сезгә хужа таптым. Каршыгызда яңадан тереләчәк Казан ханлыгының хакиме Хажи солтан утыра.

Бары тик шул сүздән соң гына кунак йөзен ачты. Түгәрәк сакаллы, чалара башлаган мыеклы гадәти бер башкорт иде ул. Әмма үзен хәтәр эре итеп күрсәтергә теләде. бугай, батырларга кулын күрешергә дип түгел, ә үбәргә дип, аркасы белән сузды. Исмәгыйль абыз ялт-йолт карана-карана ул кулны үпсә дә, Күчем белән Уразай һичнинди дә хәрәкәт ясамады. Күчем батырның хәтта карашы усалланып, йөзе кырысланып китте.

— Син ошбу яңа ханлык төзү турында Йөрәктау буенда ук сүз кузгаткан идең. Ул чагында мин чынга алмадым. Ә синең үз кырыгың кырык икән. Инде хан да табып китергәнсең. Мәгәр мин бит монда һиндидер бер ябай туснак түгел. Ошбу бәндәнең солтан булуына һичкә ышандырырсың.

Алдарның да йөзе кырысланды. Ул инде биленә асқан затлы хәнжәр кынына да үрелә башлаган иде.

— Ходай Тәгаләдән курык, батыр, — дип, шул чагында Хажи телгә килде. Сизелеп тора, тавышы бик башкортча түгел, һиндидер ят төсмер чагыла иде. — Дәүләт төхетенә йөрәгендә хан каны булган солтан яки әмирләр генә дөгъва кыла ала. Мин бирегә Алдар тарханның: "Сине бәтә мөселман мәмләкәте көтә, төхет әзер", — дигән сүзләренә генә ышанып килдем. Солтан итеп танымыйсыз икән, мин бүген үк кире борылырға әзер. Олуг солтан Калгә борадәрәм шәһид китә калса, мине Кубань татарлары мәмләкәтендә дә төхет көтә.

— Ә ни хикмәттән безнең якка килдең? Казанны алабыз икән, арабызда хан итәрлек кенә инсан бетмәс әле. Аты булса, ияре дә, камыты да бик тиз табыла ул. Инде башкача түзәрлегә калмаган Алдар купты.

— Без тәкъдим иткән инсанның чын солтан булуына инанганда гына ябай халаек аерым ханлык өчен яу чыгачак. Өстәвенә әле төрек солтаны Әхмәт Өченче илә Крым ханы Дәүләтгәрәйнең дә яклау-хуплау күрсәтүе ләзем. Ә мин инде алар янына сәфир юлларга да, безне үз канатлары астына алып мәрхәмәт-ярдәм күрсәтүләрен сорарга да өлгердем. Хәзер, менә, тәкъдир сезнең кулда. Ил агалары Хажи солтанны булчак хан итеп тәкъдим итә икән, кара халаек, сарык көтүе сыман, кылыч вә ут астына баш салачак.

Нәкъ шул мизгелдә ишектән бәрелә-сугыла Сәет килеп керде һәм якалашыр дәрәжәгә җитеп кызган яу башлыкларының бөхәсен өзде.

— Сакчыларны үтеп, ил агалары янына кереп булмый. Нинди хәл бу? Безнең батырлар каравыл артына яшеренеп, ябай халаектан да сакланамы әллә?

— Керер-көрмәс борын бугаз киергәнче, мәрхүм атаңа торырдай ил агалары илә күрешер идең әүвәл, — дип, Сәетне шундук Күчем батыр бүлдә. — Хәзер туснаклар илә бишкәтгә сабийларның гына безне өйрәтәсе калды. Я ходаем! Имансыз, томана халаектан үзең сакла.

Сәет берәзгә коелып төште, ләкин тиз айныды. Батырлар белән кыяр-кыймас кына кул биреп күреште дә, бер почмакка утырып дога кылды. Сүз көтеп өлкәннәргә текәлдә. Тегеләр арасында авыз ачарга атлыгып торучы күрәнмәгәч, ярсуын мөмкин кадәр сиздермәскә тырышып, үзе башлап китте:

— Яугирләр йөрәгенең сыкравына түзмичә, сөздән ярдәм сорарга килдем, мөхтәрәм ил агалары. Менә,

инде унбиш көн буге, без Баландышта Митрай-Мәмән түрә фиркасен мөхасәрә кылып ятабыз. Татар җирендә Якуб, Мәмәт, Азамат, Ирмәк, Үрмәт атлы дистәләгән батырлар калкып чыкты. Аларның чируләре Төбәк, Мукшы, Ия, Юныс авылларын алды. Казан каласы кул сузымында гына. Йөрәктау янындагы сымак бәтә көчнә җыйнап бердәм һөҗүм итсәк, ул авачак. Аннары инде мукшы, ар, чирмеш яугирләрен дә кушып, Мәскәүнең үзенә барсак та була. Бәтә яугир йөрәген камаган ошбу ниятләргә чынга ашырыр өчен сезнең әйдәү ләзем. Мөселман мәмләкәте сезнең чакыруы гына көтә.

Карашларын читкә текәп утырган ирләр йөзәндәге салкынлыкны күргәч, Сәет сүзен дә төгәлләп бәтерә алмады, тавышын киметә төшеп, ахырга тәмам тынды. Йорт эчен кабер тынлыгы баскан, йөрәге янган егеткә җавап бирергә ымсынып караучы да юк иде...

Баландыш урманындагы учак янына кайтып аттан сикереп төшүгә, үзенә төбәлгән йөзләргә күзләргә карарга да куркып Сәет:

— Алар анда тумалан тайның тиресен бүлешәләр. Берсе хан, икенчесе вәзир булмакчы. Батыр колларыңның күзен нигә шулай сукырайттың, ходаем?! — диде.

19

Баш күтәрүчеләргә каршы җибәрелгән өч полкның да камалышта калуы турындагы ачы хәбәр Казан коменданты генерал Кудрявцевны Мәскәү юлында ук куып җиткән иде. Моңың өчен патша тарафыннан хәтәр куркыныч янавын генерал бик тиз чамалады. Шаяра торган заманалар үтте. Петр патшаның аны палач балтасы астына, һич югы, ерак сөргенгә озатуы мөмкин. Бердәнбер юл кала; ул да булса бу татар, башкорт халкын кыргый, явыз милләт итеп күрсәтү һәм өстәмә гаскәр сорап алу.

Мәскәүгә җиткәч, Кудрявцевка баш министр-Гавриил Головкин белән аның ярдәмчесе Петр Шафиров аша эш итәргә туры килде. Казаннан төяп килгән затлы тиреләр белән алтын-көмеш үзенекен итте, Кудрявцевны патша янына шушы зур түрәләр докладыннан соң гына чакырдылар. Патша үзе уйнап үскән Преображенск авылында булып чыкты. Кудрявцевның хәтәр рапорты буенча җыелган махсус киңәшмәгә ул Казан сарае приказы башлыгы Борис Голицын, фельдмаршал Федор Апраксин шикелле олы түрәләргә, тагын берничә баяр һәм кенәзләргә дашкән икән. Кудрявцев төлке сыман никадәр генә койрык болгамасын, патша аның хәйләсен бик тиз тотты. Халыкның баш күтәрүенә түрәләрнең комсызлыгы сәбәп булуын гына да ачыклап калмады, бер кызып киткәч, Кудрявцевны кулындагы затлы таягы белән бәргәләп тә ташлады. Авызы-борыны канга баткан Кудрявцев киңәшмә бүлмәсеннән чыгып качты. Аның каравы, комсыз комендант кабат үз урынында калды. Иң мөһиме, шушы киңәшмәдә Петр патша мөселман илендә купкан хәтәрне бастыру өчен дәрәжәле баяр һәм бригадир Петр Хованский кул астында биш полк җибәрергә өмәр бирде. Мондый уңышлардан соң Кудрявцевка, кабат патша күзенә элэгүдән сакланып, ут капкандай ашыга-кабалана кайтырга чыкса да ярый иде.

Казандагы хәлләр мөшкел иде. Фетнәчеләргә каршы җибәрелгән өч полк тә элеккечә камалышта ята. Уфадан чакыртылган Сидор Аристов полкын котырылган халык Каракүл авылы тирәсендә тоткарлаган. Казанның үзәндә солдатлар санаулы гына. Бер-ике мең җайдак һөҗүм итсә, аларның да каланы саклый аласына өмет юк. Шуны

¹ Мөхасәрә кылу — камау, чолганышта тоту.

сизенгәннәр, күрәсең, Казандагы дворян һәм урыс сүздәгәрләренең һәммәсе диярлек каладан чыгып качкан. Калада бер тәртип юк. Болай булмый, комендант үзенең корыч кулын, тимер холкын күрсәтергә тиеш.

Кудрявцев озак сузмады. Шул көнне үк үз кул астында булган бар солдатка Казаннан качарга да уйламаган татар сүздәгәрләре һәм һөнәрчеләренең барча балаларын һәм хатыннарын Кремль ишек алдына жыеп китерергә әмер бирде. Меңәрләгән сабийларны төрмә подвалларына ыргытыргач, хәзер инде шул ук ишек алдына аталарын да жыеп тутырдылар.

— Кыргый башкорт халкы Казан юлындагы барча авылларның хатыннарын һәм кәләшләрен коллыкка алып ките, сабийларны утта яндыра, ирләрне кырып ките. Гомерләрен саклап калу өчен мин сезнең хатыннарыгыз һәм балаларыгызны жыеп алдым. Батыр солдатларым сагы астында алар сезне исән-имин килеш көтеп алыр. Өз сез коралланып, кичекмәстән ул котырган этләргә каршы чыгарга тиешсез. Хәзер һәр кайсыгыздан гаскәргә язылуыгызны таләп итәм, — дип сөйләде Кудрявцев.

Генерал әмеренә буйсынмасаң, нинди куркыныч яныйсын жыйелган халык тиз аңлады. Чигенерлек чама юк иде. Көтереп кенә булса да, төрле яктан кычкыра башладылар:

— Мине язсыннар, генерал хәзрәтләр. Бикчур морза Ишәй углы, дисеннәр.

— Яуш углы Ишморза кенәзне языгыз.

Хафиз Мәмәт углын...

Сәет кул астындагы йөзләгән ир һәм шул Баландың тирәләп, урман авызында ята иде. Теләгә илтә торган юл ягыннан ишетелгән сәер авазлар аларны шомландырып жибәрде. Күбесе мөгжиза булып тоелган ярдәм көтә иде.

Казан ягыннан авылга таба, киң басуны иңләп, кораллы кешеләр күренде. Кайсы туннан, кайсы бишмәттән. Башларында малахай яисә камчат бүрек. Иң мөһиме, сафларда һичнинди оешканлык һәм тәртип күренми. Нәх менә шул сыйфат халыкны алдады да. Мөгжиза көтеп яткан ирләр, чиксез шатланып, урыннарын сикерешеп торды.

— Безгә ярдәм килә, жәмәгәт! Батырлар да акылга килер икән.

— Каратун фиркаләрен кырып бетерәбез! — дип кычкыра-кычкыра, алар колоннага каршы йөгерделәр.

Урман авызында Сәет пәйда булганда алданган халыкны тоткарларга инде соң иде. Буш кулларын болгый-болгый йөгергән ирләргә каршы колонна тарафыннан бердәм залп тавышы яңгырады. Авыр ыңгырашып әле тегендә, әле монда яралылар ауды. Шуны гына көтеп торганнар, күрәсең, кибәннәр, келәтләр артына яшеренгән жәза отрядлары да ата башлады.

Сәетнең бөтен күңелен нәфрәт тойгысы биләп алган иде. Ул бөтен яланны яңгыратып кычкырды:

— Тизрәк чигенегез, туганнар, урманга чигенегез! Байлыкларын саклау хақына туган халкын саткан патша этләре болар. Хайннар, кабахлар, сатлык жаннар!

Сәетнең яңагын күз яшьләре чылатты. Үзен үзе белештермичә, дәү кылычын уңлы-суллы селтәп, ул кораллы колонналарга таба очты. Ләкин ярсыган егеткә якынаерга ирек бирмәделәр: ату тавышы яңгырады, һәм ул, кылычын кар өстенә ташлап, аргамак ялына авып төште. Аның эзенә басып килгән Габдрахман белән бер ир, ике яклап тотып, Сәетне урман эченә алып киттеләр.

Сәет яраларыннан савыгып түшәктән күтәрелгәндә барча тараф шау чәчәктә иде. Ләкин якты кояш та, матур чәчәкләр дә аның яраланган жанын терелтмәде. Аякка баскан беренче көнне үк ул, күрше-күлән чакырып, восстаниенең барышы турында сорашты. Хәбәрләр һич тә сәенерлек түгел иде.

— Хованский атлы түрә Алабуга каласына житкәч, Күчем илә Уразай батыр да, бәгъзе старшиналар да патша хәзрәтләренә тугры булырга, янә фетнә кузгатмаса вәгъдә китерделәр. Фәкать Алдар тархан гына баш имәде, үз чирү илә Ногай юлына качты. Патша түрәләре эргәсендә яхшы атлы булып күренер өчен Күчем батырны Алдар тарханга каршы, хәтта, чирү дә тупламачы булган, диләр. Мәгәр нияте барып чыкмаган, нибарысы йөз иллеләп кенә яраннарын жыя алган.

— Питр патша бар Рәчәйне геберния дигән сизгә вак-вак мәмлөктәкә бүлгәләү турында фәрман чыгарган, ди. Бөтен башкорт жирләре дә, Жәек буйлары да моннан ары Казанга буйсына икән. Безнең Казанга Апраксин атлы генерал гебернатыр булып килә, ди.

— Патша янә бер фәрман жибәргән. Шушы безнең гебернадән биш мең азамат ирне пайтәхет төзелешенә чакырты, ди. Кудрявцев башкортлардан бер мең инсан сорагач, тегеләрнең старшиналары каршы килгән. Хәзер каратуннар, татар авылларына килеп, иң азамат ирләрне генә жыеп алалар да, сак астында шул Балтыйк буена озаталар икән.

— Фетнадә катнашкан өчен түрәләр үченнән куркып яисә шул жәһәннәмдәгә жәдид пайтәхеткә бармас өчен Казан әтрафындагы татарлар авыллары-авыллары илә башкорт жиренә кача башлады. Безнең тирәдәгә авылларның да ярты халкы шундагы далаларга качты инде...

Берсеннән-берсе күңелсезрәк хәбәрләр ишеткән саен Сәетнең кәефе китте. Әйтерсең яралары яңадан ачылды, егетнең тамагыннан ризык үтмәс булды, дөньяда яшәүнең кызыгы бетте.

Атна-ун көн чамасы вакыт узгач, Каманың сул ягында да хөкүмәт гаскәрләре күренә башлады. Сарсазда каратуннар Әмәт абызны асканнар, Дүрт-Мунчада егерме биш ирне богаулап Казанга алып киткәннәр, дигән куркыныч хәбәрләр йөри башлады. Сәет чамалады: Кама тирәсендә купкан фетнадә абыйсы белән ул башлап йөрүче булды. Моңың өчен патша түрәләренең аны гафу кылуы бик икеле. Жәзага тартмасалар да, шул пайтәхеткә озатылачак гөрүһлардан котылып булмаячак. Башка юл юк. Аңа да башкорт далаларына чигенергә кала.

Сөйләшкенгә кичкә Кама ярына терелеп утырган келәт-лапаслар артына унбиш-егерме жайдак килеп басты. Ике ярсу аргамакны тезгеннәреннән житәкләп, инде күптән йорт каршына Габдрахман да килеп житкән иде. Ләкин үзен болдыр төбенә кадәр озата чыккан әнисе белән хушлашу Сәет өчен гүя үлем булды.

— Картайган көннәремдә ялгызымны калдырып, кайларга китәсең, газиз улым? Азак көннәремдә авызыма кемнәр су салыр да шәһид булгач, күзләремне кемнәр йомдырыр? — дип тәкрарлый-тәкрарлый, өзгәленеп-өрнеп елаган ана сүзләрен тыңлап торычкисез авыр иде.

— Монда калсам, барыбер, мине патша этләре алып китә, әнкәй. Әллә кая, жәһәннәмгә китеп, бирән патша өчен сарай төзегәнче, ичмаса, башкорт даласына барып карыйм. Зинһар өчен, улыңны каргамыйча гына көт инде, әнкәй.

Сәет соңгы хушлашу сүзләрен әйткәч, әнисеннән зур авырлык белән аерылды да жәһәт кенә аргамагына сикереп менде. Жайдаклар төнге караңгылыкта йотылып юкка чыкты.

Сәет үзенә ияреп килгән ирләр белән Уса юлына ук китеп, Танып елгасы буена урнашты. Бу тирәдә инде әллә кайчан ук башкорт жиренә күчеп утырган татар авыллары байтак иде. Яңа килгән качкыннарға үзләре теләгән жирдә авыл кору өчен рәхсәт таләп итү озакка сузылмады. Таныпка кушылып аккан бер кечкенә инешне сайладылар да, ирләр беренче көндә үк балта-көрәк тотып эшкә чумды. Атна-ун көн дигәндә иркен генә йортлар төзәрлек өч-дүрт бураны бурап та өлгерделәр. Хыялдагы иркен, рәхәт тормыш күңелләргә дәрт бирә иде, һичкем авырлыктан зарланмады, барчасы да ат шикелле җигеләп, янып эшләде. Ләкин бәхетсезлек, кая барсаң да, артыңнан калмый икән.

Чираттагы бер таңда Сәет инеш буендагы яланлыкта сабан сөрә, ә ирләр, гадәттәгечә, бура бурау белән мәшгуль иде. Хәтта казан тирәсендә кайнашырга кушылган Габдрахман да һичнинди үпкәләү күрсәтмичә бөтереләп йөрде. Ләкин иртәнгә ашка туктый алмадылар. Дала ягыннан шабыр тиргә батып чапкан жайдак күренде. Килеп җитүгә, атыннан төшөп тә тормыйча, хәвефле сөрән салды:

— Казан әтрафыннан күчеп утырган Карыш авылына каратуннар килде, Сәет батыр. Ирләрән пайтахәт төзөргә апкителәр, сабийларны коллыкка алалар, хатын-жәмәгәтне истиһза кылалар. Авылыбыз картлары синең арттан җибәрде. Халыкны коткара күр, батыр!

"Юк, патша этләре халаекны иминлектә калдырачак түгел. Биредә дә яшәүгә хакны кылыч илә яуларга туры килә икән", — дигән үй Сәетнең зиһенен яндырып узды. Аннан атын сабаннан туарды да, әмер көткән юлдашларына борылып кычкырды:

— Гөнаһсыз туганнарыбызның күз яшен вә канын агызырга имкән биреп булмый. Янә кулларга кылыч илә җәя алырга туры килә. Алга, яугирләр! Безгә хәрлек-халилекне читләр яулап бирмәс.

22

Сәетнең кабат яу чыгып йөри башлавына да ярты ел вакыт узды. Ирләр күңелләрендә инде газиз булып тоела башлаган Танып елгасы буена кайтып, эзер буралардан йортлар төзөргә, ерак Казан өязендә калган көләшләрен алып килеп тыныч, рәхәт тормыш итәргә күпме генә хыял қормасыннар, аларны нияткә ашырырга насып булмады. Ярты ел эчендә башкорт җирлегендә байтак кына сәер хәлләр булып узды.

Башкорт старшиналары һәм аймак башлыклары хөкүмәткә тугры булырга ант итеп Корьән үпкәч, бер ай чамасы үткәч, фәрман китерделәр. Көнбатыштан Рәсәйгә швед бәрәп кәргән, корольләре Карл беренче бәрелештә үк ике урыс генералының дивизияләрен тар-мар иткән. Петр патшаның түземлегә корыган, ул ике генералны да гади солдат дәрәҗәсенә төшергән, ә хәзер дошманнарға генераль баталия бирер өчен бөтен милләт халыкларын яуга дәшә икән. Фәрманында мөселман жайдакларының Азов походында күрсәткән каһарманлыкларын да искә алгач, халык эреде. Санаулы көннәр эчендә меңәр-меңәр жайдак туплап, әллә кайдагы Ләһстан¹ ягына юлга чыгардылар. Күп тә үтмәде, азамат яугирләрдән бушап калган башкорт жиренә полк-полк хөкүмәт гаскәрләре китерделәр. Фәрманнары һаман да шул патша исемнән яңгырады. Имеш, соңгы фетнә барышында башкорт жиренә Казан иленнән ун меңнән артык гаилә күчеп утырган да, хөкүмәт полкларының максаты — шул халыкны кире кайтару. Татарларның башкорт жиренә шулай күпләп күчеп утыруы хакыйкаткә туры килә, әмма солдатларның халыкны һичнинди җөзасыз-

нисез генә кайтарырга җыенуына беркем ышанмый иде. Шик-шөбһә тагын халыкны коралга ябышырга мәҗбүр итте. Җан саклау бәрәбәрәнә генә кулына корал алган халыкка каршы патша солдатлары тагын чиксез кансызлык күрсәтеп сугыша башлады. Тагын авыллар дөрләде, сабийлар ятим калды, елга булып кан акты.

Сәет кул астында да бу чорда инде йөзләгән яугирләр тупланган, өстәвенә алар унбиш-егерме көн элек кенә Балта батыр кушаматы йөрткән икенче бер азамат ир отряды белән кушылганнар иде. Каланчадай озын, арык гәүдәле бу батыр кушаматының тарихын аңлатырга ашыкмады, бары тик аның терсәктән чабылган сул кулына карап кына ниндидер канлы бәрелештә катнашуы турында гоманларга була иде.

Өҗжән, Нокыш елгалары буенда йөргән чакта алар башкорт далаларына качкан татарларны Табын крепостена җыеп тутырулары турында хәбәр ишеттеләр. Бер мосафир гүя батырларның җанын уятыр өчен сөйли иде:

— Калыга эчендәге көлле урам аягы-кулы богауланган ир-ат илә тулы. Бичараларга бер кәлимә нигъмәт бирүче юк. Бәгъзеләре яралы, бәгъзеләре нушсыз. Каратуннар сабийларны кол шикелле тотта. Ләтыйф хатыннары кәнизәк урынына да күрмиләр, кайсы каратунның күзе төшә, шунысы тотып көчли. Ул бичараларны кемнәр коткарыр да, Ходай Тәгалә аларның гомерен ничек саклар?

Сәетнең күз алдынан Уфа зинданында кичергән көннәр үтеп китте. Туган абыйсы Туйкә килеп коткармаган булса, ниләр күргән булыр иде икән?

Балта батыр белән Габдрахман да нәкъ аның хисләрен кичерә иде, ахры, Сәет Табын крепостена һөҗүм ясау турында авыз ачуга, икесе дә бер сүзсез ризалашты. Яугирләргә яуга әзерләнәргә әмер бирделәр. Крепостка таң атканда һөҗүм итәргә карар кылынды. Тиз арада якын-тирәдәге авыллардан салам, печән төягән олаулар җыйналды, отрядта булган ике тупны җиңел, үрәчәсез каналар өстенә беркеттеләр. Крепостка тавышсыз-тынсыз якынлашып, кичекмәстән һөҗүм ясарга һәм ыргаклы баулар ыргытып диварларны яуларга ниятләсәләр дә, алар теләгәнчә генә барып чыкмады.

Барысы да уңай гына башланган иде. Сәет әмере булгач та, җәяүле сугышчылар, урманнар арасынан чыгып, иңкүлекләрдән күтәреләп, крепостка таба салам-печән төягән олауларны этә башладылар. Олаулар артыннан бер төркем жайдаклар да һөҗүмгә җибәрелде. Ләкин каланчаларга куелган сакчыларга кышкы салкын йокларга комачаулаган ахры, баш күтөрүчеләр, урманнарда чыгып, ярты юлны да узарга өлгермәде, туплар телгә килде, аларга йөзләгән мылтык кушылды. Олауларны этеп килгән ирләр куркып җиргә ятты, кайберләре, кирегә борылып, чигенү ягын карый башлады. Сәет, үзен-үзе белештермичә, алга томырылды. Акбүз ат өстендә кылыч айкап килгән атаманның кыяфәте әллә сугышчыларга дәрт өстәде, барысы да яңадан олаулар артына барып басты.

— Күрмисезмени, каратуннарның ядрәләре печән кибәннәрен дә тишәп уза алмый. Сөз үзегез калыга ышыгында. Алга, фәкать алга, мөселман батырлары! — диде Сәет.

Чаналарны крепостның агач диварларына китереп терәүгә, олау этеп килгән ирләр шундук ышык урыннарға сыенды. Арттагы жайдаклар очына ут элгән мәһабәт укларын печән, салам кибәннәре өстенә ыргыттылар. Кисәк купкан янгын күз ачып йомганчы диварны камап алды. Шул минутта ук, урман авызында, Балта батыр җитәкләгән жайдаклар чылбыры пәйда булды. Крепост капкалары янып авуга, укларын сызгыртып жайдаклар һөҗүмгә ташланды.

Яу тәмамланып, богаулардан котылган азат ирләрне янган крепост кырындагы яланлыкка чыгаргач, арада

¹Ләһстан — Польша.

үзен гаскәр сафына алырга ялварып сүз кушучылар аз булмады.

— Минем хатыным илә балаларым кабах түрләре коллыгында. Ялгызыма барыбер акты көн юк. Ятим итмә, чирүеңә мине дә ал, Сәет батыр.

23

Урман эчендәге зур гына аланлыкта ял вакыты. Кайбер ирләр кырын ятып, шаулаша-шаулаша гәп куерта.

Көтмәгәндә генә аланның бер башында ике жайдак пәйда булды. Килгән кунаклар бик бай киёмнән, ә кыяфәтләре ачулы иде. Алар хәтта сәлам дә бирмәде. Килеп житәрәк, шомырт кара айгыр өстендә утырган әзмәвердәй жайдак:

— Башлыгыгыз, Сәет батыр кайда? — дип сорады.

Сәетнең шалашы ерак түгел иде, ул олак көттермәде, кулына тоткан каен ботагы белән чебен-черкиләрен куа-куа, килеп тә чыкты.

— Башкорт кардәшләребез килгән икән. Нишләп алай ияр өстендә генә утырасыз? Аталарыгыздан төшегез дә, кунакка рәхим итегез, — дип, Сәет мөмкин кадәр жылырак, ягымлырак итеп чакырса да, жайдакларның берсе дә иярдән кузгалмады. Йөзләре, карашлары да элеккечә житди, кырыс иде.

— Кунакларга йөрешер вакыт түгел, олан, — дип, өлеге дә баягы кара айгыр өстендә утырган башкорт телгә килде. — Аннан әле, сез үзегез минем жирдә кунак. Ошбу урманнар, ошбу алан падишаһ ярлыгы буенча миңа тиеш. Шуңа мәғлүм булсын, дим.

Сәет башкорт старшинасының гәп сатарга да, чәй эчәргә дә килмәгәнлеген чамалаган иде инде. Баш күтәрүчеләр бу урманга аннан рәхсәт-мазар сорап тукталмады шуңа. Гыйсьянчылар аның күчеленә ятмый икән, биләмәсеннән кууы да мөмкин. Горур булам, холык күрсәтәм, дип кан-кардәшләр канын көп булмый. Майсыз кашык авызны ерта шуңа, их, авызны ерта. Ризамы син, түгелме — шушы бирән старшинаның мыгырдавын тыңларга тиеш.

— Жиребездән каратуннар һаман китми, — дип, старшина салкын гына дәвам итте. — Таләпләре катгый. Корал ташламаган фетнәчеләрнең кая яшеренгәннен күрсәтмәсәк, алар авылларны яндыру, сабийларны коллыкка алу илә яный. Мөселман әһалисе кан коюдан туйды. Шуңа күрә сиңа житкерәсе шуңа: китегез безнең жирдән, кан койдырмагыз. Бетә аймак старшиналарының таләбе бу.

Сәет олак вакыт сүзсез торды. Нихәл итмәк кирәк? Старшина хаклы. Кемнең улты кәсәүне үз куенында яшереп тотасы килсен.

— Кисәтүегез өчен рәхмәт сезгә, агай. Сез хаклыдыр, шәйт. Безнең башлар исән булсын, диеп гәһәңсиз инсанның каны агарга тиеш түгел. Ил агаларына тапшырыгыз: без китебезд.

Башкорт кунаклары юкка чыккан, аландагы ирләрнең сүз көтүен аңлап, Сәет тагын тездә:

— Бугазга аркылы сөяк сыман монда калып булмый, борадәрләр. Мин беребезне дә көчләп тотмыйм. Янә Казан әтрафына кайтасызмы, башкорт даласында сыеның табасызмы — сезнең ихтиярда.

— Каратуннар янә сыртны каезласын, йә булмаса дарга асын өченме?

— Безнең кендекләр береккән, аерылмыйбыз!

— Ә син үзең кая юл тотарга жыенасың? — дип, аландагы ирләрнең әле әрнеп, әле ярып дөшкән авазларын ишетүгә, Сәет түзмәде:

— Түрәләр эргәсенә кайтып тез чүгәсем юк. Мин кыргыз-кайсақ даласына китәм, борадәрләр. Анда төре таккан патша түрәләре йөрми. Андагы кардәшләребез

үз диннәрендә булган бер әрвахны гына сыендырырлык урын табар әле, — диде.

Сәетнең сүзләрен күк күкрәгән сыман куәтле авазлар күмеп китте:

— Без дә синең илә. Үлем язган икән, анысы да бергә.

Сәетнең күчелен горурлык тойгысы биләп алды. Тамагына килеп утырган кайнар төерне йотып ул:

— Аргамакларыгызны иярлөгез, азамат борадәрләр! — диде.

...Тигез сафларга тезелешкән кораллы жайдаклар Сәйхун¹ елгасының уңык ярынан беркадәр читтәрәк урнашкан Яссы² каласына килеп житте. Аларның акынлашуы турындагы хәбәр инде күптән билгеле иде: күрәсез, кала яугирләрен бикле капкалар, сөңге һәм ук тезмәләре калкып торган биек диварлар белән каршылады.

Сәет үзенең яугирләрен һәртөрле очрак өчен дә алдан ук хәзерләп һәм кисәтеп куйган иде, берсе дә иңенә асқан коралын кулына алырга ымсыну ясамады. Озын елан кебек сузылып килгән гаскәр, киң капкалар каршына барып житкәч, туктап калды. Дивар өстендәге күперчеккә сәрдәр³ күтәрелде.

— Сез кем гаскәргә буласыз? Илме, яумы?

Уң кулын югары күтәрәп, Сәет алга чыкты.

— Без — Чулман вә Агыйдел елгалары буеннан килгән мөселман кардәшләребез. Ниятебез яу түгел, билкагез, сезгә кушылу вә туганлашып яшәү. Хакимегез Тәүкә⁴ ханга хәбәр житкерегез. Казан мәмләкәтеннән кяфер түрәләренең истиһза кылуына түзми качкан ике мең татар вә башкорт ире аның жылы сүзен көтә.

Сәрдәр күперчек өстеннән югалса да, хан янына китәргә ашыкмаган икән. Ул шәһәр капкасынан чыгып кул ишарәсе белән генә Сәетне үз янына дәште. Сәет, билгеле, мондый очракны да күзаллаган иде, кыяфәтенә һичинди югалып калу, шөбһәләну чаткысы чыгармады. Үзе белән Габдрахманны алды да сәрдәр артыннан шәһәр эченә юуртып кереп китте.

Хан сараеның мәрмәр баскычларын үтеп, беренче ишеккә житүгә үк, кынсыз, кәкрә кылыч таккан пәһлевандай сакчылар Сәет белән Габдрахманның коралларын алып калды. Каршылык күрсәтү эшне генә бозачак, буйсынмыйча чара юк иде. Сарай эченә кергәч тә, һәркайсы янында кораллы сакчылар торган дистәләгән ишекләр аша узарга туры килде. Ниһаять, бер бүлмәгә барып життеләр. Авыр, киң ишекләр ачылуға, каршыда хәтфә келәмнәр түшәлгән зал күренде. Түрдә алтын белән бизәлгән затлы төхет. Аның өстендә ап-ак чалма киеп хан утыра.

Зал уртасына житүгә үк ниндидер кешеләр Сәет белән Габдрахманның тез астына сукты. Икесе дә ирексездән йомшак келәмнәр өстенә тезләнделәр. Кулларын күкрәкләренә куеп, икесе дә ханны сәламләде.

— Сөйлә, батыр, кем жибәрде? — диде хан.

— Безне бер кем дә жибәрмәде, олуг хан. Туган жиребездә яшәргә имкян калмаганга, кяфер түрәләренең истиһза кылуына түзә алмаганга, рәхим-шәфкать сорап, сиңа килдек. Миңа ияреп килгән ике мең татар вә

¹Сәйхун — Сыр-дәрья.

²Яссы — хәзерге Төркестан каласы.

³Сәрдәр — гаскәр башлыгы.

⁴Тәүкә — 1680-1717 елларда казахларның Олы Жүз ханы.

башкорт ире тугры хезмәт хақына Корьән үбәргә дә, синең өчен яуга керергә дә әзер. Мәрхәмәтеңнән ташлама, безне үз мәмләкәтеңә сыендыр, гыйззәтле хан!

Хан җавап бирергә ашыкмады. Үз янына сәрдәрен дәшәп алды. Нидер пышылдаштылар. Элеккечә ваемсыз, салкын тавыш белән хан янә телгә килде:

— Синең гаскәрдәгә һәрбер нәүкәр иңбашына мылтык аскан, диләр. Ул тиклем коралны сатып алып өчен каян алтын таптың? Әллә синең нәүкәрләренә кәфер түрәләре коралландырдымы?

Хан тарафыннан күрсәтелгән мондый ышанычсызлык йөрәгенә ук булып кадалса да, Сәет сиздермәскә тырышып җавап бирде:

— Юк, олуг хан. Миңа ияреп килгән һәр сугышчы үзенә коралны яу кырыннан тапты. Юкка шикләнәсең.

— Шулай да, ни өчен соң әлр син гаскәрең белән минем илгә килдең? Истәкләргә¹ Сәмәкә жәйләүләре дә, Әбелхәер Жүзе² дә күп мәртәбә якын.

Сәет тәкәббер ханны чагып алырга уңай очрак табылуына сөенеп:

— Безнең гаскәрдә кыргыз-кайсак далаларындагы юлларны да, олы жәйләүләренә дә төгәен генә чамалый белүче беркем дә юк шул. Син безне үз канатың астына алырга теләмәсәң, ихтимал, шул Сәмәкә вә Әбелхәер борадәрләренәң эргәсенә бармыйча да булмас, — диде.

Хәзер инде Сәетнең сүзләре Тәүкә ханның бәгыренә тиде. Ул кисәк кенә урынында тартышып куйды. Сәрдәре яки вәзирләре белән киңәшләшәп торуну да артыксынды һәм эре кыяфәттә генә кул селтәп:

— Мин хәл иттем. Гаскәреңне сыендырырга риза, — диде.

— Шартым бар, олуг хан, — диде Сәет. — Минем нәүкәрләрем синең сарбазларың суеп чыгудан шөлди. Алар үзләрен хәвефсез хәяттә сизсен өчен бер йөз ирне сараң эргәсенә жансакчыларың итеп куйсаң иде.

Ханның киңәшәп тә тормыйча бу килмешәкләренә үз жиренә сыендырырга ризалык бирүе сәрдәренәң мин-минлегенә бик тигән иде. Инде бу өте ирнең шарт куеп торую төмам ачуын китерде.

— Син — кол! Олуг ханга шундый шарт куярга ничек жөрҗәт итәсең?!

— Кирәк тапсаң, ас яки кис, олуг хан, синең ихтыярда, — дип, элеккечә тыңыч кына дөвам итте Сәет. — Мәгәр мин моннан исән-сау чыкмасам, борадәрләрем кире борылачак.

Тәүкә тагын якыннарын санга сукмыйча әйтте:

— Син миңа ошадың, батыр егет. Шартыңа риза.

Шәһәр капкасыннан чыгып Сәет ым кагуга, тыгыз сафлардан беренче йөз яугир аерылды. Жайдаклар үз янына килеп житкәч, Сәет инде йөзенә бәрәп чыккан елмаюны да яшерә алмады:

— Юраганнар юш килә, борадәрләр. Әйттем бит, кайсы хаким бушка килгән ике мең яугирдән баш тартсын инде!

24

Бүген Тәүкә хан ауга чыгарга карар кылды. Ничәмә-ничә айлар буге сузылган канлы яулардан соң ханның беренче мәртәбә күңел ачарга жыенуы иде. Үзе белән өч-дүрт йөз чамасы нәүкәр алды. Сәет белән Габдрахманнан тыш отряд башлыклары булып йөргән тагын дүрт-биш татар ирен чакырды. Сәет ханның мондый мәрхәмәт күрсәтүенә әллә ни шаккатмады. Моның тугры

хезмәт, усал кылыч белән яуланган ышаныч булуында шиге юк иде. Узган жәй шәрәкь ягынан кыргыз-кайсак жиренә Сыбан-Раптан жоңгарлары бәрәп керде. Көтелмәгән дошманны кире чигенергә мәжбүр иткән чакта Сәет сугышчылары да түзә алмады, һәрбер бәрелешнең иң башында канга батып орышты. Сыбан-Раптан жоңгарларынан котылганнар гына иде, гарәб-якта бөтенләй көтелмәгән яу купты. Байлыкка туймас берничә башкорт старшинасы Жаек елгасын кичеп, кыргыз-кайсак солтаннарының жәйләүләренә елгы көтүләре керткән икән.

— Сөз шул истәкләр иленнән килгән гаскәр. Ике халык арасында купкан яуны туктатуда уңай сүзнә, ихтимал, тиз табарсыз, — дип, Тәүкә хан башкортларга каршы тагын Сәет отрядын жиберде.

Дәрәс чамалаган. Жәйләүләр өчен купкан яуда башкортлар ягындагы байтак старшинаны Сәет күптән белә булып чыкты. Данлыклы Алдар-Күчем явында бергә кан коеп йөргән батырлар уртақ сүзнә, чыннан да, тиз таптылар, башкорт старшиналары, көтүләрен алып, Жаек арыягына чигенде.

Тәүкә хан шул ук жәйдә Уфа воеводасы Бахметьев янына Тахмырбәк житекчелегендәгә илчеләр төркемен юллады. Шул чакта Сәет аларны озатырга үз егетләрен дә тәкдим иткәч, хан шундук каршы килде. Сәетнең үз сугышчыларын, илчеләрне озатудан бигрәк, башкорт жирендәгә хәлләрне күрәп-чамалап кайтырга юллаганын сиземләде, ахрысы. Ләкин, барыбер, хан аңа карата салкынлык, ышанычсызлык күрсәтмәде, һаман да иң тугры ярдәмчеләреннән санап килде.

Тирә-ягын куе камыш, биек үлән, саксаул һәм тал куаклары каплаган күл буена житкәч, Тәүкә ханның яраннары ике төркемгә бүленде. Карнай-сорнайлар тоткан ике йөзләп нәүкәр байтак чакрымнарга сузылган озын күлнең икенче очына жиберелде. Хан янында аның уналты-унжиде яшьләрдәгә чибәр кызы белән башына асыл бизәклә көмеш шлем, өстенә алтын жепләр белән чигелгән жилән кигән бай киёмле вәлидә хатыны һәм тагын илле-алтмыш жайдак кына калды.

Күлнең теге башыннан сирәк кенә яңгыраган карнай авазларына колак сала-сала алга барган чакта Сәет үзенә төбәлгән көйдергеч карашны тоемлап, төмам югалып калды. Башка жайдаклардан беркадәр артка калып барган вәлидә ханбикәнең талымлы, ялкынлы карашы шулай уттан алып утка салды аны. Сәет уңайсызланудан комаң төсенә кереп, күзләре белән генә башка жайдакларны айкап чыкты. Йа ходаем! Ханның чибәр кызы белән Габдрахман, башкалардан бөтенләй артка калып, көлешәп баралар бит.

Сәет саксыз энекәшен кисәтмәкче булып, аргамагын тыя төшкән иде, ханбикә аның кул астына хушбуй исләре аңкып торган затлы кульяулык кыстырды. Кульяулык эчендә ниндидер кәгазь дә булуын сиземләп, Сәетнең төне эсселе-суык булып китте. Хәзер инде хан төркеменнән арттарак калмыйча да чарасы юк иде.

Хушбуй исләре аңкып торган кош теледәй кечкенә кәгазьгә нибары ике жөмлә язылган булып чыкты:

"Ай калыккач, яныңа бер йомышчы килер. Шуңа буйсынырсың".

Ханбикә белән карашлары кабат очрашканда Сәет ихтыярысыз рәвештә ияк какты.

...Ак дөя йоныннан тукуп ясалган иркен тирмә эченә узгач, Сәет ишек төбәндә тораташтай катып калды. Өстәгә төтен юлыннан саран гына булып ай яктысы сибелә, тирмә түрәндә берничә шәм яна, ә ханбикә үзе көмеш кысага кидерелгән көзгә каршында иннек-көршән ягынып утыра иде. Ул иңбашына яулык япкан булган, әмма өстендәгә ефәк күлмәгә аша алсу, тыгыз күкрәкләре генә түгел, хәтта, ике кызгылт төймә дә ап-ачык күренеп тора.

¹ Истәк — башкортларны шулай атаганнар.

² Сәмәкә, Әбелхәер — казахларның Урта һәм Кече Жүз ханнары.

Сәетне алып килгән жансакчы шәүлә кебек артка басты. Ханбикә иң элек аңа дәште:

— Хакимнәрнең хакиме, олуг ханыбыз хәзер кайда, Малик?

— Олуг хан кәнизәкләр чатырында куна калды.

— Ханга Ходай Тәгалә үзе хужа, гаепләмик, Малик. Миңа бүген тирмәм тирәсәндә артык жансакчылар кирәк түгел. Барысын да озат. Төнгә ярканатлар телгә килсә, мине кисәтерсең.

— Баш өсте, ханбикәм.

Шәүлә юкка чыкты. Ханбикә көзгә каршында берни-кадәр вакыт үз-үзенә сокланып утырды да, тавыш-тынсыз кузгалып, тирмә түрәндәге атлас чаршаулар атына кереп китте. Чаршау эчендә дә шәм яна иде. Бөтен тирмә эчендәгә нөккә биллә күлөгә хәрәкәткә килде. Әнә ул, черт-черт иттереп, өстендәгә ефәк күлмәген салып атты, сәкедәгә ястык-мендәрләрне кабартып куйды.

Сәет башын читкә борган гына иде, шул минутта ук муенына аккош канатыдай йомшак ике кул сарылды...

Егет куркынып керфекләрен ачканда чаршау эчендә ята, ә ханбикә аның путаларын чишә иде.

...Яссыдагы сараена әйләнеп кайтканчы ук Тәүкә ханга Сәет белән вәлидә ханбикә арасында яткан серне чишеп өлгерделәр бугай, бер көнне Сәет тирмәләр артында башы чабып ташланган Малик гәүдәсен күрдә һәм шул вакыйга аны һәрчак уяу булырга мәжбүр итте. Бәхеткә каршы, ай буена Сәет янына якынлашучы шикле кеше күренмәде. Ләкин хан, барыбер дә, онытмаган икән.

Сарайга кайткан беренче көнне ук ул Сәетне үз янына чакырты. Сәет жилән астыннан көбә күлмәк киде, жиң очына үткен хәнжәр тыкты. Тик хан аңа үзенә вәлидәсе турында бер төрле дә киная ясамады. Житди, кыска гына сөйләп, көтелмәгән әмер игълан итте:

— Минем мәмләкәтемә килүегезгә биш ел гомер узды. Биш ел буе мин синең ике мең нәүкәрәңне кадер-хөрмәт күрсәтеп кенә асрыйм. Инде минем мәрхәмәтләремә җавап кайтарырга вакыт. Әнә, шималъ ягында инде ничәнче ел буе ойрот ыруы миңа баш имичә, фетнә куптарып яши. Ак патша янына юллаган илчеләремне дә Ямыш күле буенда шул ойротлылар сагалап торып суйды. Алардан үч алырга кирәк. Миңа булган тугрылыгыңны күрсәт әйдә. Иртәгә таңда ук нәүкәрләрең белән ойротлыларга каршы чык!

Хан күңелендә яткан мәкерне тойды Сәет. Ләкин телен аркылы тешләп түзде.

25

Куе кылган каплаган иксез-чиксез дала буенча барып, бер якта дөя өркәчләре сыман калкып торган биек тау янына җиткәч, Сәет аргамагын текә калкулык өстенә юыртып менде дә, кулын югары чөеп, сугышчыларына тукталырга ишарә ясады.

— Газиз борадәрләрем! — дип дулкынланып, янып башлады ул. — Тәүкә хан биш ел буе безне үз иленә сиендырып яшәтте, тамакларыбыз тук, өстебез бөтен булды. Кан-кардәшләренә кылган игелегә өчен, һичшиксез, рәхмәт аңа. Мәгәр барча түрә вә байгурә кебек Тәүкә хан да астыртын вә мәкерле булып чыкты. Ойрот ыруында Бәйрәкә атлы батыр, бөтә кыргыз-кайсак далаларындагы мезлүм ярлы-ябагайны жыйнап, бирән ханга каршы фетнә күтәрә. Солтаннар вә бөкләр истиһза кылуга түзмичә баш калкыткан шул кыргыз-кайсак ирләр канга батырып, тез чүктәрер өчен Тәүкә хан безне җибәрде. Үзезбез кебек ук гадел хәят, хөррият хақына фетнә кузгаткан мөселман кардәшләрегезне кылыч-камчы илә бастырырга ризамы сез?

Гаскәр өстендә, әйтерсең лә, урман үсеп чыкты. Сөңгеләрен, кылычларын айкап, ирләр ярысып-әрнеп кычкырды:

— Алар да безнең кебек ук туган йортларынан, хатын вә сабыйларынан аерылып җәфа чигүчеләр!

— Юк, үз туганнарыбызга каршы корал күтәрмиз!

Сәетнең йөзөнә шундук шатлык бөркелде. Тезгеннәре өстендә күтәрелә төшеп, ул кабат сүз башлады:

— Без — хөррият вә гадел хәят хақына яуга чыккан ирләр. Без — ихтилалчылар. Кылычларыбызның күгәрә башлаган йезен кайрар вакыт җитте. Бәйрәкә батыр күтәргән әләм астына без дә басыйк. Ул чакта безгә Тәүкә хан нәүкәрләре дә, Питр патшаның каратун фиркаләре дә куркыныч булмайчак. Юлыбыз берәү генә. Бәйрәкә батыр яугирләре янына, алга, борадәрләр!

26

Дала юлы буйлап, елан сыман сузылып, кәрван килә. Алда-артта, ян-якларда коралларын кочаклаган урыс солдатлары. Уртада сыртларына зур-зур төргәкләр төягән дөяләр атлый, авыр арбаларны көч-хәл белән тартып атлар килә, затлы кареталарда офицерлар, сәүдәгәрләр, һәртөрле чиновниклар йокымсырап бара. Ике тау арасындагы үзәнлеккә кәрвандагы соңгы җайдак кәргән генә иде, бар жиһанны сискәндереп, әче сызгыру тавышы яңгырады. Солдатлар һәм офицерлар искә килергә дә өлгерә алмый калды, кәрван өстенә төрле яктан эре-эре ташлар, ук һәм ядрә яңгыры яварга тотынды. Көтелмәгән афәттән кая качарга, кая сыенырга да белмичә, жан ачысы белән кычкырышып чабулаган солдатларны "ә" дигәнче, ташкын булып килеп, җайдаклар урап алды. Кареталардан сөйрәп чыгарып, офицерларны һәм сәүдәгәрләрне җиргә яткырдылар. Төргәкләр төягән дөя һәм арба таккан атларны бер якка җыйдылар.

Божра уртасына, иңгә-иң басып, ярсу аргамакларга атланган Сәет белән Бәйрәкә килеп керде. Йөзләрендә һичнинди мәрхәмәт булмаган йөзләгән җайдак арасында нәкъ шушы ике ирнең башлык икәнлеген чамалады бугай, офицерлар төркемендәгә бер карт майор, җиргә тезләнеп, тиз-тиз тезеп китте:

— Без — Петр патшаның шәхси фәрманы буенча Бохарага сәфәр чыккан илчеләр. Патша галиҗәнәпләре Надир хан белән килешү төзәмәкче. Илчелекнең тар-мар ителүе турындагы хәбәр барып җитсә, Петр патша сезне гафу итмәс. Акылыгызга килегез дә, безне изге нияте-бездән аермагыз.

Сәет күкрәгендә кайнап-ургып кузгалган ярсуын тыя алмыйча инде булат кылычына ябышкан иде. Чиксез нәфрәт белән кысылган тешләрен көч-хәл белән ачып, җавап бирде.

— Мин ул тәгамсез патшаның ни өчен Надир хан янына илчеләр юллавын яхшы беләм. Ул минем туган татар халкым илә газиз башкорт мәмләкәтен үз олтаны астына тотып салды. Хәзер инде кыргыз-кайсак Җүзләренә дә нәфесе купкан. Юк, синең кабах патшаң да, аның бирән коллары да явыз ниятләренә ирешә алмас. Бер тапкыр тез чүккән бәндәнең шуннан ары яшарга хакы юк.

Офицерлар, солдатлар гына түгел, аларны тирәләп баскан җайдаклар да искә-аңга килергә өлгерә алмый калды. Сәетнең булат кылычы һаваны яшен сыман балкытып ялтырауга, тез өстендә торган майорның башы үзәнлек буенча төгәрәп китте.

Ике батыр белән бүтән башлыкларның божра эченнән читкә юнәлә башлавын күргәч, тораташтай хәрәкәтсез торган төркем эченнән берничә солдатның ачынулы тавышы ишетелде:

— Кабатибезгә әйләнеп кайтсак, безне патша түрәләре дарга аса. Башка юл юк. Мәрхәмәтегездән ташламагыз, үз гаскәрегезгә алыгыз безне, мөселман батырлары?

Бәйрәкәнең урыслар белән дуслыкны бөтенләй жеңе сөйми иде. Ул дәшмәде. Көттереп кенә Сәет телгә килде:

— Киләчәктә ничек жан асрыйсыз, анысы сезнең ихтиярда. Мәгәр гадел ихтилатчылар чирүенә кушылырга ниятегез бар икән, юлыгыз бер генә. Безнең казаныбыз уртақ, максатыбыз берәү — хөррият!

...Зәңгәр сулы талгын елга буендагы үләнле киң жәйләүне тутырып атлар көтүе утлап йөри иде. Берсеннән-берсе таза, гаярь тулпарларны саклаучы көтүчеләр, учак янына тамақ ялгарга утырган төш вакытында, жәйләүнең икенче очында чүл бүресе улаган куркыныч аваз ишетте. Ат көтүе, котырынып, дала ягына кача башлаганда, алар инде учак яныннан купкан иде. Ярсыган, шашкан тулпарлар көтүе жәйләү өстеннән очып узарга да өлгермәде, кулларына сөңге, жәя тоткан йөзләгән жайдақ гүя жир астыннан калкып чыкты. Күз ачып йомганчы шул жайдақлар көтүчеләрне тыгыз божрага алды. Ярсу аргамак өстендәге Сәет арада бай киеме, симез, тук чырае белән аерылып торган көтүчеләр башлыгына эндәште:

— Тәүкә ханга тапшыр. Аның нәүкәрләре ат көтүнең рәтен бер дә белми. Безнең чирүдәге ихтилатчылар һәрбер атны күз карасы кебек саклар. Мондый бүләк өчен, бил бөгеп, ханга рәхмәт әйтергә дә онытма.

— Көтүне урлаткан өчен хан һәрберебезнең башын кисәчәк. Кызгана күр, батыр, безне үзең белән ал, — дип, көтүчеләрнең жиргә чүгә-чүгә ялваруын күрүгә, Сәет елмаеп кына башын какты.

— Мәзлум булган вә кайгы-газап чиккән фәкыйрьләренә кабул итәр өчен безнең учак яны һәрчак иркен.

27

Ихтилатчылар лагеренда бүген ял вакыты. Төп гаскәр олы дага булып яткан таулар арасындагы иркен үзәнлектә үз эше белән мәшгуль. Ташлар арасынан кайнап аккан йөгерең чышма буенда Сәет белән Бәйрәкә сүзсез утыра. Сәетнең дә инде сакал-мыгына ак бәс кунган. Йөзе талчыккан, күзләре моңсу. Үзе акрын гына, сузып-сузып жырлый:

**Кая гына ла барып, ниләр күрми
Ир-егеткәй илә ат башы.**

— Илеңне, йортыңны сагынасың, ахры, Сәет туган? — дип, аны Бәйрәкә бұлдергән иде. Сәет икенче бер дөньяда яшәгән сыман озак вакыт дәшми утырды. Авыр гына җавап бирде:

— Сагынам шул, дускай. Минем жылкәмдә фәкать үземнең генә кайгым булса, әле түзәр идем. Миңа ияреп ошбу далага килгән ике мең ир язмышы бәгыремне телә. Алар монда мәзлум вә истиһза булудан хали, рәхәт хәят, чиксез хөррият көтә, дип миңа ышанып килде. Мәгәр хәят алай түгел икән. Рәсәй жирендә безне ак патша түрәләр мәзлум кылды. Монда килгәч, Тәүкә хан вә аның солтаннары эргәсендә кол хәленә төште.

Көрәштәшенең күңелсез уйларын куып таратасы килде бугай, Бәйрәкә Сәетнең иңнәреннән кочып алды, ягымлырак сүз табарга тырышты:

— Менә, бүген син беркем каршында да кол түгел. Үзең — батыр, чирүеңдәге барча ирләр хали. Ярсу аргамак, иркен дала, зынжырсыз кул, үткен ятаган. Бәхетле булу өчен ир-атка тагын нәрсә кирәк?

— Эх, Бәйрәкә борадәр! Еллар буга тау-таш арасында

яшеренеп яшәү, сирәк кенә узган кәрваннарны талап күңел ачу — алар чын ир-егет өчен бәхет мени? Монда җыелган барча иргә дә гаилә жылысы, хатыннарының вә сабыйларының назлы карашы җитми. Мин аларны шул бәхеттән мәхрүм иттем.

— И-и, Сәет туган! Ирләрден бигрәк син үзең вәлидә ханбикәне сагынасың бугай, — дип, Бәйрәкә төрттереп алуға, батырлар ирексездән көлешергә мәжбүр булдылар. Озаклап юаньрга ирек бирмәделәр.

— Абый, абый! — дип кычкырып, ташлар өстеннән тау кәжәсе кебек сикергәләп менгән Габдрахман аларның сүзен бүлдә. Бәйрәкә батырны шәйләп алуға, Габдрахманның йөзенә кызыллык йөгәрдә һәм егет шундук җитди генә:

— Сәет батыр! Ачыкул буена куелган ертауллар ниндидер сәер дәрвишкә тотып кайтты. Теле, кыяфәте безнекечә, үзе сине сорый, — диде.

Батырлар урыныннан гына купкан иде, ташлар арасында ике сакчы озата килгән ят ир күренде. Киемнәрә тузган, иңбашында биштәр, йөзен сакал-мык баскан, үзе яланаяк. Батырлар янына җиткәч, ул сәлам биреп торуны артыксынды, ахры. Таш өстенә утырып, иркенләп дога кылды.

— Аллага шөкер, менә килеп җиттем, — дип, ниһаять, ашыкмыйча гына сүз башлады. — Синең туган жиреңнән, Казан әтрафыннан бирле атлыйм, Сәет олан. Жәри юлындагы татарлар сәфәр кылдырып озатты синең янга. Инде ун елга якын гомер узса да, бөркет канатлы батырларны онытмый безнең халык.

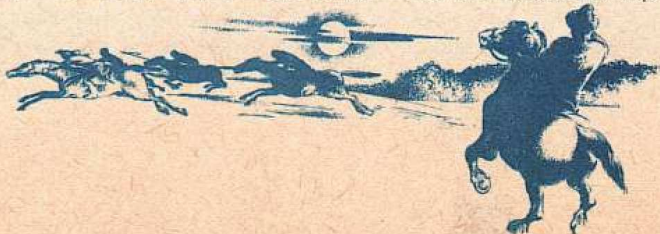
Соңгы сүзләренә ишеткәч, Сәетнең күзләренә яшь бәрәп чыкты. Янындагы ирләр сизенмәсен өчен ул юлчы картны беркадәр читкә борылып тыңларга мәжбүр булды.

— Батыр егетләренң асыллары халаек иңенә яткан кайгы-хәсрәтне бушатканда ныграк беләнә шул. Ә хәзер татар халкын кабат кайгы басты, төкәтебез корыды, олан. Питр патшаны гадел, хак, диделәр. Ә ул, әнә, мәселман илендә янә завут-кальгалар төзәргә кереште. Байтак халаек, авылы-авылы илә кубып, башкорт җирләренә качкан иде. Гөбернатыр алар артыннан фирка-фирка каратун җибәрде. Соңгы боланы туктарырга кирәк булган чакта патша түрәләре мәселман халкы өстәмә салым-нардан азат ителә, дигән булган иде. Бола тынды, аның артыннан ук каратуннар йортлардагы актык тавык илә ястыкларга тиклем талый башладылар. Шул бола дөверендә кабах түрәләр биш мең азамат ирне пайтәхет төзелешенә куып алып киткән иде, бичараларның сигез йөзе генә исән килеш, анда да яртысы тәмам гарипләнәп кайтты. Калганнары шул җәһәннәмдәге сазлыкларда шәһид булган. Кабах патша хәзер төзәслешкә яңа ирләр сорый. Инде нишлик, олан? Башка түзәрлек әмәл калмагач, менә, сиңа килдем. Көлле Казан әтрафындагы мәзлум халаек сине көтә. Кайт туган илеңә, коткар безне патша салган бәла-казалардан? Кайтып, син очкын җибәрсәң, шәят, көлле мәмләкәттә ялкын кубар.

Сәет озак кына дәшми утырды. Батыр жылкәсенә яткан йөкнең авырлыгын башкалар да тойды, комачау итмәделәр. Ниһаять, Сәет ныклы бер карарга килде бугай, капылт сикереп торды.

— Якты көндә өненә чумган чүл бүресе сымак, кача-поса гына, гомер кичерүләр җитәр безгә. Менә, сәгать сукты, халкым мине кабат чакыра. Аргамакларыгызны иярләгез, дуслар!

Бәйрәкәнең дәртле авазы да яңгырап ишетелде: — Авыр чакта син ярдәмгә килдең. Хәзер исә без синнән калмыйбыз, Сәет батыр!

Сүндерегез!

Каршы искән жилне ашый-ашый
Ут тәгәри үргә, үр яна.
Корымнарын акка төрер карлар,
Чирәм шытар язын өр-яңа.

Шик-шөбһәм юк шулай булырына,
Үлән түгел жире яңса да.
Яшибез бит әле шәжәрәбез
Бер кат түгел, жиде яңса да.

Яндыралар... Тарихны да утка
Тота белеп тотсаң — "галим" бит.
"Бет ачуын туннан..." — дия-дия
Үргә үрләп тора залимлек.

Белә-белә белү заманымы,
Шәжәрәсез, диеп, калмабыз?
Сүндерегез утны, сүндерегез —
Үр өстендә соңгы алмабыз!

Алгысыну

Тарихымның тере суы кирәк
Болгарымның битен юарга:
Тубылгытау нигә — Никиткино?
Кузнечиха нишли Суарда?

Кирәк булса Иделләрне кичтек,
Иделләргә кайттык — ил, дисәк.
Идел-йортны айдан аерганда
И сүгендә берәү: "Килмешәк!"

И сүгендә берәү
Аяклардан
Йолкый-йолкый Болгар итеген.
Кем онытты Идел өсләрендә
Чабатасы белән битлеген?

Алыгызчы, зинһар, алыгызчы,
Болгарилар кимәс ятныкын
Ачыгызчы Идел тәрәзләрен —
Тарихлардан керсен якты көн!

Бер бәхәс уңаеннан

"Чебен дулап тәрәз ватмас..."
Шәп мәкальме?
Шәп мәкаль!
Тажлы булу кемгә язык,—
Кемнән калган Таж Мәһәл?

Сөембикә манарасын
Кем салдырган?
Кем салган?
Безнеке дә безнеке, дип,
Кем йөгерә иң алдан?

Кем иләгән,
Кем бизәгән
Затлы Казан бүреген?
Сарыклар салдырган мөллә
Тиресен Ак Бүренең?!
"Чебен дулап тәрәз ватмас..."?
Тормасын исең китеп:
Бик теләсәң әкиятне дә
Була икән чын итеп.

Үлем кырында

Әфганстан мәшһәрәндә халкыбыз,
Һичшиксез, булчак шагыйрьләрен
дә югалткандыр.

Ишетелде: "Өскә түгел, аска бак!"
Язмыш көлдә...
Төштә кулдан автомат...
Газраилга кай жан да бер, кай жан да,—
Шагыйрь үлми,— башлап ат син, башлап ат!

Фанилыкны фидалыкка алмашып
Күченер жан, үкенечкә калмасын:
Ашык әйдә, мин жәт булсам, и Шәрекь,
Көн күрәлмим күзләремне кан басып.

Яңгырады: "Миналардан сак булып!..."
Жан сорады: китәсәңме хак булып?
Кояш түгел, тау артынан әнисе
Күтәрелде — кулларында ак болыт.

Вакыт тегермәне

Тарта вакыт тегермәне:
Кемгә саннар...
Кемнән ком...
Чиратка бас!
Әйләнә таш
Кызуырак көннән-көн.

Чиратка бас!
Бер мәхдүм дә
Әйләнмәсен чиратсыз!

Таш кительдән ком коела...
Миллионнар зиратсыз.

Күләгәләр озыная
Кичкә таба, кичкә таба.
Фанилыкка кол булган аң
Күтәрелә өскә таба.

Кояш бит ул!— бер сәбәп юк
Яна-яна баемаска!
Акыл кайта
Мантыйклыкка
Канун эзләп арган башка.

Күләгәләр озыная...
Капламасын көнне көнгә —
Керим әле ак күлгә
Булып менә шушы төнгә.

Р. Нәжмиев
графикасы

Данис ХӘЙРУЛЛИН

Аерым өзеklärе укучыга тәхдим ителә торган "Тамырлар" романы күренекле татар әдибе Гаяз Исхакийның тормыш юлын өйрәнүдә әһәмияткә ия. Ченки романның каһарманнары арасында Гаяз Исхакий да бар.

Ул хәтта үз исеме белән бирелгән. Романның авторы турында берничә сүз. Аросев Александр Яковлевич (1890-1937) —

Казанда туып үскән революционер-большевик. 1911 елны аны Архангельск губернасына сөргенгә жибәрәләр. Шунда озатылганда ул тәрәзәле рәшәткәле вагонда Гаяз Исхакий белән таныша. Моннан соң алар күпмедер ел Мезень шәһәрчегендә бергә булалар.

А. Аросев 1937 елда гаепсезгә юк ителә. Революция алды елларында яза башлаган А. Аросев — күп кенә хикәя һәм повестьлар авторы.

"Тамырлар" романының кайбер бүлекләре 1932 елны

"Новый мир" журналында (12 нче сан) басылып чыккан. Тулы килеш әсәр 1933 елда ГИХЛда дөнья күргән. Ни өчендер "Рома" дип исемләнгән бер бүлгә, журналда булып та, китапка кертелмәгән. Исхакий катнашкан яисә аның сөргендәге тормышын аңлау өчен әһәмиятле өлешләр әсәрнең соңгы бүлгегә карый. Романның укучыга тәхдим ителгән кадәресеңдә вакыйга табигый булмаганча тиз үскәнгә (килеп житмиләр, качу эшенә керешәләр, Гаяз хәтта юкка да чыга), роман, "Рома" бүлгә очрагындагы кебек,

кыскартулар белән басылмадымы икән дигән фикер туа. Әсәрнең төп герое Сергейнең прототибы — автор үзе. Бүтән персонажларның исемнәре үзгәртелгәнме, юкмы — әйтеп булмый.

Г. Исхакий үз исеме белән бирелгән булса да, әсәрдә аңа туры килеп житми торган детальләр дә бар.

Ибраһим НУРУЛЛИН

Жәһәдһәдһәм Читендә

(Романнан өзек)

В

АНЬЯНЦ Архангельск төрмәсеннән көньяк-көнчыгышка — Пинегага, ә Гаяз белән Сергей төньяк-көнчыгышка — Мезень шәһәрчегенә таба юл тотты.

Аларны караңгы төрмә коридорында бер кат тентегәч кенә кар каплаган ишегалдына чыгарып жибәрделәр. Менә, ниһаять, Сергей белән Гаяз тәбәнәк атлар жигелгән үрәчәле шыгырдавык чанада баралар. Малкайлар кузгалгач та

теләр-теләмәс кенә юыртып киттеләр. Боз океаны тарафыннан искән жил аларның ут теленә охшаган ялларын өермә ясап өскә күтәрә иде.

Алда жиде йөз чакрымлык озын сәфәр. Бу арык атлар белән көрт баскан юлдан көненә утыз-утыз биш чакырымнан

артыгын узалмыйсың да. (Төнлә тоткыннар белән баруы куркынчы.) Димәк, сәфәр кимендә өч атнага, әгәр инде атлар яки кешеләр белән андый-мондый күчелсез хәл килеп чыкса, берәр айга да сузылып.

Беренче дүрт көндә авылларда кундылар. Тора-бара юлда очраган торак-поселоклар сирәгәйде, урман эчендә юлаучылар өчен махсус казылган чокырларда черем итәргә туры килде. Чокырда, гадәттә, учак ягарга дип берәр мәрхәмәтле жан әзерләп калдырган коры-сары була, төтен белән ысланган тимер өчаякта чуен казан эленеп тора. Теләсәң көбестә ашы, теләсәң ботка пешер. Теләсәң чәй кайнат. Суны бозын тишеп йә сазлыктан аласың, йә кар эретеп саласың. Солдатлар да, тоткыннар да күбрәк тары ярмасыннан богатма пешерәләр һәм шуны ашап, арагы белән ныгытып куйгач, чәй хәстәрәнә керешәләр. Ә инде тамаклары туйганнан соң пыскак күмерле учак тирәсенә елышып, йокларга яталар.

Сергей Гаяз кебек бик үк туңмый, чөнки аның өстендә жылы бишмәт, ә Гаяз Европа илләрендә генә киеп йөрергә яраклы җиңел юка пәлтәдән иде.

Сергей киёмнәренә алмашыйк дип, үгетләп тә карады, әмма Гаяз бу тәкдимиңә кире какты, һәм үзенең ни сәбәплә шушы кышкы зәһәрләр суыкта җиңел киёмнән калуын сөйләп бирде.

— Сөз бит инде минем бер мәртәбә Архангельск төрмәсендә утыруымны да, ә аннан боланга утырып качуымны да беләсез. Әйбәт кенә Питерга, Питердан чит илгә барып чыктым мин, Константинополь дигән шәһәрдә тукталдым. Анда ике елга якын яшәдем. Яшь төрекләр арасында бик күп социалистлар очраттым. Ахыр чиктә, яшерен рәвештә, Рәсәйгә кайтырга карар кылдым. Ниятем тормышка ашты, Питерга урнаштым. Үземнең романнарымны, пьесаларымны урысчага тәрҗемә итеп, бастырырга редакцияләргә бирә башладым. Беркөнне Невский буйлап барам, кинәт кемдер дустанә тавыш белән исемемне әйтеп эндәшә "Гаяз!" ди. (Ә паспортымда икенче төрлө язылган, хәтта милләтем дә татар түгел.) Билгеле, борылып карадым. Тәртип. Кешеләр тыныч кына янымнан үтә. Өч адым да атларга өлгермәдем, бер әрсез кул якамнан каптырмасынми! Урамнан туп-туры жандарм идарәсенә алып киттеләр. Баксаң, шымчылар хаталанмас өчен шулай исемнең әйтеп тикшерәләр икән. Ул чакта көз башы иде. Ә мин Константинопольдән кайткан киёмнәр белән... Кыш җиткәч сөргенгә озаттылар. Борулмаска гына булган да бит... Каһәр суккыры, эчкә тоем алдады. Анаң кушкан исемгә гадәтләنسез икән.

— Төрмәдә сезнең яныгызга килделәрме соң?

— Кем килсен! Ялгыз ич мин.

Берәз сүзсез торгач Сергей:

— Константинопольдән соң¹, дулкыннар өстендә мәчет манарасы шәүләсе уйнаклаган жылы диңгездән соң — Боз океаны янындагы чокыр... — дип куйды.

— Һәм киресенчә, — дип, Гаяз әкрән генә өстәгән иде, аннан тавышын күтәрә төшеп, — ярый әле Архангельск төрмәсендә бушлат бирделәр, — диде.

Ул арада кичкә аш та өлгерде. Тоткыннар кулында агач кашыклар биештә...

Кулугурга житеп, торыр урын табылгач, Сергей гәүдәсенә хәлсезләнүен тойды. Үлөп-үлөп эчәсе килә иде. Ул сәндәрәгә менеп ятты. Гаяз су китерде. Кызарган йөзен аска иеп комсызланып эчте ул, ә инде сусавы басылгач онытылып йокыга талды. Ләкин әле тонык кына булып

ишетелгән җыр көе, әле акырган-бакырган тавышлар аны кабат уятты. Ул сәндәрәдән башын сузып тагын эчәргә сорады.

Өстәлдә йомырка кабыклары һәм кимерелгән сөякләр арасында суык лампа төтәсләп утыра, Гаяз ызбада юк иде. Сергейның нәрсә сораганын рәтләп ишетмәгән сакчылар аңа арагы китереп тоттырдылар. Сергей су дип, үз-үзен белештермичә, эчеп җибәрде.

...Авылны әйләнеп, Гаяз кайтып керде. Ул Сергейның нинди хәлдә икәннән күрдә, тиз генә өстенә ябып кире урынына яткырмакчы булды. Ә аракыдан өсәрләнгән Сергей торырга азаплана, туктаусыз, сөйләнә, хәтта җырларга маташа иде. Гаяз аны үгетләп яткырды. Ир күзләрен йомды. Ярты төн уртасында ул тирләп уяңды. Гаяз каяндыр табып китергән кыска кайры тунны өстеннән үк беркәнгән иде, тагы да шабыр тиргә батты.

Иртән, ишкәтән ургылган салкынча һавадан ышыкый төшеп (сакчылар бер кереп, бер чыгып йөриләр иде), Гаяз аңа коры күлмәк-ыштан кигездә.

Сергей үзен тәмам сәләмәтләнгән кебек тойды. Гаяз: "Син төн ката Мария дип әйтеп саташтың", — дигәч, бик сөенде. Мәнә ичмасам кадерлесе Мария турында сөйләргә җай чыкты!

Яңа этап белән куып китерелгән кешеләрне каршы алу гадәткә кергән иде: сәяси тоткыннар бу юлысы да полиция идарәсе каршысына җыелды. Һәркем ашатып-кундырып чыгару өчен берәр кунак сайлап алырга тиеш иде.

Сәгать өчтә Гаяз белән Сергей киң урам уртасында басып торалар, аларны егермеләп сөргенчә уратып алган иде. Сораулар, бәхәсләр, сынаулы карашлар... Гаяз сизде, күбесе большевик иде, ул аларны "Ленин егетләре" дип, ә тегеләр аны "Лавр картлачы" дип төрттерде. Кыскасы, ягымлы сүзләренә җитәрлек әйтештеләр.

Тәбәнәк буйлы, зур борынлы төскә-биткә мөлаем генә бер ир төркемнән аерылып Сергей янына килде. Сөйләшүенә караганда украин иде бугай. Өстенә сарык тиресеннән тегелгән тун кигән, бүреген кыңгыр салган.

— Төшкә ашны Мариядә ашарсыз, — диде ул, тәбәнәк буйлы хатынга төртеп күрсәтеп. — Ашагач та кунарга миңа килерсез. Иптәш Мария! — Ир хатынга эндәште. — Иптәш Мария, Сергейга... ялгышмасам, исемегез шулай бит әле... минем йортны күрсәтерсез.

Яшь ханым, украинга бер сүз дә әйтмичә, назлы гына итеп Сергейны култыклады да ана үрдәк сыман чайкалып тақыр урамнан китте.

Сыңар урамлы Мезень шул ук исемдәге елга тамагына урнашкан шәһәрчек иде. Аны бер яктан иксез-чиксез тундра, ә икенче яктан жир читенә хәтле диярлек сузылган салкын Ак диңгез белән дәръяны хәтерләткән океан уратып алган. Диңгез боз белән, тундра кар белән каплана. Кары шул кадәр ак ки, кояш нурлары төшкәндә алуланып, үтәли күренә.

Ни сызык, ни сурәт, ә нәкъ менә төсләр шулай җәлеп итәр дип, Сергей уйламаган иде. Ул ирекнең төмен бик ачык тойды. Бу — беренче кич иде. Аны үзе дә аңламаган әллә нинди сәер хис биләп алды. Эчтән сизелер-сизелмәс кенә кузгалган-калтырану идеме бу, әллә куркумы? Бәлки әле ялгызлыгыңны, ә бәлки җәһәннәм чигендә яшәргә мәҗбүр булуыңны тоюдан туган әрнү хиседер, шайтан белсен! Чынлап та, аның артында ниләр бар соң? Шомлы океан, котып, үлем, жир шарының бер чите һәм тагын мәңгелек... Анысын инде беркем дә күрмәгән, мегаен, күрмәс тә.

...Уфа татары Гаязның ак җәймә ябылган өстәл янында тирләп-пешеп роза чәчәгә төшерелгән алтын каймалы чынаяктан тәм-ләззәт белән чәй эчеп утыруына һич тә гажәпләнерлек түгел иде. Бөтен бүлмәгә хуш ис таралган. Табында клиднернең ниндиге генә юк. Ераклашып баручы паровоз сыман самавыр гүелди. Аның алдында йомшак "чүпрәк-әтәч" белән томаланган чәйнек. Ул аны мешаннар кибетеннән сатып алган иде.

¹"Константинопольдән соң" — 1908 елда Гаяз Исхакий моннан, ягъни Архангельск губернасынан Төркиягә кача. Ике мәртәбә 1911 елда Петербургта кулга алына һәм калган срогын тутыру өчен Мезень шәһәрчегенә җибәрелә.

Гаяз игелекле кеше булуы өстенә, күңелле әңгәмәдәш тә иде. Ләкин ул үзен бүтәннәрдән билгеле бер ераклыкта тоты иде. Моны барсы да сизделәр. Бәлки хикмәт яштыдәр? Аңа күбрәк гаилә жылысы, хужалык эшләре тансыктыр? Яшәү өчен аерым уңайлыklar да кирәктер. Гаяз буйдак ир иде, үзен-үзе карап-тәрбияләп торырга мәжбүр иде. Дәресе генә әйткәндә, кырык яшьлек ир моңа күп көч сарыф итә иде. Аның белән дус-ишләре иң житди мәсьәләләр турында гына сөйләшәргә тырышалар, ә күңел түрәдәгә яшерен серләрен ачып бетермиләр иде. Берәрсә йә ялгыш, йә урынсыз четрекле темага сүз башламаса ярар иде дип, Гаяз үзе дә курка иде бугай. Нәхәлдә, ул әңгәмәнең үзәгендә тора һәм билгеле кысалардан чыкмый иде.

Бу юлысы ул Мезень полициясе турында гәп куертты. Сәясәи эшлеклеләр аз булганга күрә биредә иң кырыс шартлар тудырылган, диде. Аның фикеренчә, бөтен эшне авыл жиреннән сөрелгән крәстиәннәр, ягъни "жәмәгәт-челәр" боза. Ә чынлыкта исә, алар арасында да сәясиләр байтак иде. Авылдагы кайбер тынгысыз жаннарда аңсат кына котылу өчен полиция башлыгы жәмәгәтчелек исемнән хөкөм итәргә остарган иде. Авылдашлары каршында абруйларын төшерү өчен аларны ат, печән урлауда, законсыз рәвештә урман кисүдә бәнахака гаепләнүдән дә тартын-мыйлар иде. Ләкин барыбер Гаяз "жәмәгәтчеләр" турында бик үк әйбәт фикердә түгел иде.

Ефим, Сергей һәм Юрий өлешчә аның белән килешәләр, хак сөйли, Мезеньдәгә кайбер тәртипләргә каршы баш күтәрергә кирәк. Юрий сакчыларның төрмәдәгә кебек иртүк сөргенчеләрне тикшереп чыгуына ачуы килчән әйтте. Бер генә өяздә дә болай тикшермиләр. Житмәсә таң тише-геннән килеп керәләр, әгәр йоклаган булсаң, өстәлдәгә кәгазьләреңне актаралар. Кыскасы, сөрген түгел бу, ә чын каторга.

Тыңлап торучылар Юрийның сүзен куәтләп, бу башбаш-таклыкка чик куярга, дип нәтижә ясадылар. Шунда ук план да кордылар: бөтен тоткыннар да берничә тәүлек өйләрендә бикләнәп утыра, ни хәтле генә шакысалар да, ничек кенә дөгъва белдерсәләр дә, ачмый. Әгәр дә мәгәр, ачуыннан шартлый язган полиция ялчысы ишекне вата башласа — әйдә, кылансын, ул бит жирле халык белән хахимият арасында бәрелеш кенә китереп чыгарачак. Исправник Лапин — артык күп эчүдән күз кабаклары шешенгән, йөзәндә адәм кыяфәте калмаган тәбәнәк буйлы, ала-кола сакаллы адәм, сакчыларның әдәпсез тыкшынуын туктатканга кадәр бу юнәлешне революцион рухта давам итәргә! Ефим, Юрий, Сергей калган иптәшләргә, шул исәптән (бердәм күтәрелү өчен) "жәмәгәтчеләр"гә дә хәбәр итүне үз өсләренә алдылар.

Сәясиләр өч төркемгә бүленде. Беренчесе — Ефим, Юрий һәм Сергей "Изге гаилә" дип атап йөрткән төркем. Гаяз да шуларга кушылды. Икенчесе — "Французлар" төркеме. Алар үзләре арасыннан табыштырган укучылар ярдәмендә чит тел өйрәнәләр иде. Америкада яшәгәнгә күрә инглизчә шәп кенә сукалаган, шуңа өстәп әз-маз француз телен дә белгән Моисей атлы кеше дә дәрәсләр бирә иде.

"Изге гаилә"дәгә кебек үк "Французлар"ның да "аш" коммунасы бар иде. Тик Моисей гына, кайчакта әле монда, әле тегендә күрәнгәли иде.

Өченче төркемнең башында гартмановчылар¹ — Ефим белән Юрий иде. Бу төркем әгъзалары бик сәер халык: төшке аш вакытында сайда, пикша кебек исләнгән балык, тозлы кыяр, жебетеп әзерләнган алма ашарга яраталар иде. Сергей да шулар белән иде, ләкин аның кайчандыр Парижда яшәүе һәм французча белүе ачылганга, аны "Французлар" үзләренә чакырдылар.

"Жәмәгәтчеләр" генә япа-ялгыз иде. Бигрәк тә авыл укучысы, дуамал һәм хәйләкәр әрмән ялгызлык корбаны иде. Ул үзен "дашнак"² дип исәпли иде.

Зәңгәр күзле студент Роксановский нәкъ сукбай инде: бер карасаң гартмановчылар белән, ә икенче карасаң

"Французлар" белән ашый, ә күбрәк "Изге гаилә" тирәсенә елыша. Аны яратмыйлар һәм ник яратмаганның үзләре дә аңламыйлар иде".

Иртән, билгеләнгән сәгәттә, каршылык күрсәтү башланды. Берсе дә, теге әрмән дә, сакчыларны өенә кертмәде. Бердәм хәрәкәт иттеләр.

Исправник хатларны таратмаса боекан иде дә, почта башлыгы, законга сыймый дип, аның боегыгын үтәүдән баш тартты. Администрациянең үз оясында ук низаг чыкты. Почта жинде. Зәһәрләнган исправник ишекләргә жимереп фетнәчеләрне кулга алырга һәм Мезеньнән ераккарак жиберергә ферман бирде.

Хәер, ишекләргә исправник боегыгына кадәр үк ватарга тотынганнар иде инде. Башта әрмәннекен ваттылар. Ул үз ирке белән ачарга уйламады да, киресенчә, шакучы бәндәне дә, аның белән беррәттән исправник житәкләгән полицияне дә, император сараен да, боларга өстәп ходайның изгеләрен дә төрләчә мыскыллап сүгәргә кереште. Тәмам ярсан сакчы кылычы белән ишекне телгәләп ташлады. Бүлмәгә юл сабылганда, шыр ялангач әрмән көзгә каршында утырып борын тишегендәгә төкләрен кыркый иде... Аны Печора ягына озаттылар.

Шулай итеп, фетнә басылды, ишекләр ачылды. Тоткын-нарың һәммәсен дә иксез-чиксез тундра кинлекләренә, урманнарда таратырга карар кылды. Ефим Погорелецка, Сергей, Юрий һәм аларның уртақ танышлары Марак Озын Ярыкка куылган. Зәңгәр күзле студент Холмогорга эләкте. (Аны бәхетле кеше дип санадылар, чөнки Кан ярымутравы яки Печора белән чагыштырганда Холмогор Петербургка тиң иде). Ә "Французлар"ны Кемьгә сөрделәр. Мария белән Юличканы, хатын-кызларга хөрмәт йөзеннән, жәйгә кадәр Мезеньдә калдырдылар.

Иң шаккатырганы Гаяз иде. Ишеген каерып керсәләр, ул юк! Шәһәр буйлап күпме генә эзләсәләр дә, нәтижәсә булмады. Аның качып китүе ап-ачык иде. Мөгаен ул самоед³ белән алдан ук сөйләшәп куйгандыр. Нинди шәп вакытны сайлаган, ә!

Сергей көнләшүен яшермичә:

— Вәт сиңа астыртын эш йөртүче! — дип куйды.

Алар чәрелди-чәрелди атларын куалаган чандыр гәүдәле мужикның арт чүмеченә маңгайлары белән терәлеп диярлек чанада кырын ятып баралар иде.

Ә бу вакытта Гаяз шул ук кар дәрәясын айкап һаман саен көньякка⁴ — жылы диңгез ярларына таба жылдерә иде...

¹ Гартмановчылар — Луганск шәһәрәндә Гартман Заводының эшчесе Ефим житәкләгән төркем әгъзалары.

² "...дашнак" — әрмән милли фиркасенә әгъзасы, эсерларга теләктәшлек белдерүче.

³ самоед — төньяк халкы.

⁴ "...көньякка" — Гаяз Исхакый Мезеньдә 1913 нче елның февралендә Романовлар династиясенә 300 ел тулу уңае белән чыгарылган амнистиягә хәтле була.

Мөһажирлеккә
китү сәбәпле
әдәби мираслары
халыктан
читләштерелгән һәм
иҗатлары өйрәнелмәгән
татар язучылары
арасында
Гаяз Исхакый
(1878-1954)
аерым урын алып тора.
Туган илендә
татар әдәбиятының
классигы, атаклы
прозаик, драматург,
ялкынлы публицист,
зур
жәмәгать эшлеклесе
булып танылган
бу күпкырлы шәхес
Октябрьдән соң
чит илләрдә дә
әдәби-иҗтимагый
эшчәнлеген
дәвам иттереп,
шөһрәт һәм
зур ихтирам
казанып яшәде.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ЖИТМЕШ ЕЛДАН СОҢ КАЙТУ...

1

АЯЗ (Мөхәммәтгаяз) ИСХАКЫЙ 1878 елның 10 (22) февралендә Казан губернасы, Чистай өязе Яуширма авылында Гыйләҗетдин хәзрәт гаиләсендә дөньяга килә. Аның анасы шул якларның абруйлы дин эшлеклесе Вәли хәзрәт кызы Камәрия абыстай була. Гыйләҗетдин хәзрәтнең күпчелек балалары үлә барып, Гаяз бик кадерле булганга, аны иркәләп, сөеп кенә үстерәләр.

Кечкенәдән үзенең үткенлеге, туры сүзлегеге белән аерылып торган Гаяз биш яшендә укырга өйрәнеп, тиз арада башлангыч мәктәп программасын үзләштерә, гарәп-фарсы китапларын аңлап укый башлый. 1890 елда аны Чистай мәдрәсәсенә бирәләр. Өч ел укыгач, андагы белемнәр белән канәгатьләнмичә, 1893 елда ул 15 яшендә Казанның Галләм карамагындагы "Күл буе" мәдрәсәсенә күчеп килә.

Ул вакытларда шәкертләр, төрле мәдрәсәләргә барып, дини, әдәби, гыйльми-тарихи темаларга бәхәсләр, сорау-жавап кичәләре оештыра торган булганнар. Бу — "моназәрә кылып йөрү" дип аталган. Бәхәсләр, әлбәттә, белем һәм тел осталыгы таләп иткән. Гаяз берәздән иң көчле

моназарәчеләрнең берсенә әверелә. Ул урыс империясендә төрки телдә чыгарылган бердәнбер газета "Тәрҗеман"ны җентекләп укып бара. Бакчасарайда мәҗрифәтче И. Гаспралы карамагында чыгарылган бу газетадагы мәкаләләр үзләренә максатчыл рухы, төрки халыкларны уянырга чакырулары, прогресска, яңалыкка өндәүләре белән тынгысыз яшь егетнең күңелен биләп ала.

Г. Исхакый 1897 елда үзенең хәлфәсе Н. Максуди белән Печән базары тирәсендә яңа ачылган Әмирхановлар мәдрәсәсенә күчә. Шунда ук үзе дә хәлфәлек эшен башлап җибәрә һәм оста моназарәче буларак та әлеге мәдрәсәнең абруе күтәрелүенә ярдәм итә. Бу мәдрәсәдә ул Казанда беренче булып җәдитчә укутуны башлап гамәлгә кертә.

Бер үк вакытта Г. Исхакый төрек әдәбиятын ныклап өйрәнә. Аннары урыс һәм Көнбатыш Аурупа әдәбияты белән дә якыннан танышу теләге туа. Моның өчен урыс телен яхшы белү кирәк булганга, ул башта аерым укучыдан шәхси дәресләр ала. 1898 елның көзендә инде Казанның Татар укутучылар мәктәбенә, ягъни Татарская учительская школага студент булып керә. Монда ул Х. Ямашев, Г. Коләхметовлар белән бергә укый.

Ата-анасы аны мулла булып дип өметләнеп торганда, Г. Исхакыйның урыс мәктәбенә керүе, урыс даирәсе белән якыннан аралаша башлавы өендә зур каршылыктар тудыра. Аңа матди ярдәм туктала, ул үз көнен үзе күрә башлый. Укый, укыта. Үзе дә каләмгә тотынып, тиз арада "Тәгаләмдә сәғадәт" яки "Гыйлем өйрәнүдә рәхәт гомер" (1899), "Кәләпүшче кыз" (1900) хикәяләрен, "Өч хатын белән тормыш" (1900) драмасын язып бастыра һәм шулар белән сәләтле каләм иясе буларак мәйданга чыга. Г. Исхакыйның әдәбияттагы беренче адымнары мәҗрифәтчелек идеяләрен тарату юнәлешендә ясалса, әдәбият дөньясына да ул мәҗрифәтчелек реализмына караган әсәрләре белән кереп китә.

Урыс әдәбиятының иң яхшы үрнәкләрен ул укып өйрәнеп кенә калмый, мәсәлән, А. Пушкинның "Капитан кызы" повестен тәрҗемә итеп бастырып та чыгара (1901).

1902 елның көзендә Г. Исхакый Оренбургның "Хөсәения" мәдрәсәсенә мегаллим булып килә.

Казанда чагында "Шәкертлек" җәмгыяте оештырып, "Тәрәккый" исемле кулъязма газета чыгарып, төрле якларга хатлар яздырып таратып, татар халкын йокыдан уяту эшендә актив катнашкан, белем, мәдәни дәрәжәсе белән дә күпләрдән югары торган Г. Исхакый "Хөсәения" шәкертләре арасында бик тиз хөрмәт-дәрәжә яулый. Шушы мәдрәсәдә укыган Сәгыйть Рәмиев үзенең остазын соңрак бик жылы хисләр белән искә төшерә.

Бер генә ел давам иткән Оренбург чоры Г. Исхакыйның әдәбият мәйданында җитди уңышларга ирешүе белән мәгълүм. Аның монда килгәнче үк язылып беткән, ирекле мәхәббәт проблемасын күтәргән "Ике гашыйк" (1903) комедиясе басылып чыга. Шул ук елда татар халкының киләчәк язмышын фантастик планда күзаллаган "Ике йөз елдан соң инкыйраз" дигән публицистик повесте төгәлләнеп, аны басарга цензурадан рөхсәт алына, бер елдан ул басылып та чыга.

"Ике йөз елдан соң инкыйраз" повесте Г. Исхакыйның дөньяга карашларын бик ачык күрсәтә. Инкыйраз — бетү, юкка чыгу, һәлакәт дигән сүз. Әсәрдә татар халкының җир йөзендә яшәү-яшәмәү проблемасы кискен итеп куела, башка милләتلәр эчендә эреп юкка чыкмас өчен нәрсә эшләргә дигән сорауларга җавап бирелә. Кайчандыр мөстәкыйль дөүләте, данлы тарихы булган татар халкының XX йөз башындагы яшәеш дәрәжәсе белән Г. Исхакый катгый рәвештә килешми, ул аны бетүгә йөз тотуның бер этабы итеп кенә карый. Һәм бетү процессын, үткәндәге зур тарихны искә төшерә-төшерә сурәтләп, XXII йөз башында татарның соңгы вәкиле вафат булу көненә илтеп тоташтыра. Әлбәттә, биредә, Г. Исхакый ачыктан-ачык әйтмәсә дә, аерым милләтләрнең бетүгә йөз тотуына төп сәбәпләрдән

берсе патша самодержавиесенә шовинистик политикасы икәнлеге аңлашыла.

Бу повесть фантастик планда язылган булса да, аның нигезе реаль, тормышчан. Монда, әгәр менә болай эшләмәсәк, ягъни үзбөз турында туктаусыз кайгыртмасак, кайбер юкка чыккан дөүләтләр шикелле исембөз тарих битләрендә генә калачак, дигән фикер үткәрелә.

2

1903 елның җәендә Г. Исхакый Казанга килеп, университетка керергә әзерләнә башлый. Ләкин, бик теләмәсә дә, ата-анасының катгый таләбе буенча, алдан әзерләп куелган указ нигезендә, авылга кайтып мулла була. Бу аның мәсләге, тоткан юлына һич тә туры килмәгәнлектән, 1904 елда яңадан Казанга килеп, революцион хәрәкәтләргә кушылып китә. 1905 ел революциясен ул хуплап, күңел күтәрәнкелегә белән каршылый. Төрле митингларда катнаша. Чистай ягына кайтып, авылларда җыеннар оештыра, революцион ситуацияне аңлата. Ләкин, донослар булып, полиция күзәтүенә эләгә. Кулга алу куркынычы туа, качып йөри башлый.

Шул арада Г. Исхакый 1905 елның 29 октябрдә чыга башлаган "Казан мөхбире"нә эшкә чакырыла. Әмма Й. Акчүра мөхәррирлегендәге бу газетаның юнәлеше аны канәгатьләндермәгәнлектән, үзе "Таң" исемендә газета чыгару эшенә керешә. Рөхсәт бирелмәгәч, "Хөррият" исемендә чыгарырга омтылыш ясый. Ахыр чиктә Гали Путиляков мөхәррирлегендә "Таң йолдызы" газетасына рөхсәт алына.

"Таң йолдызы" 1906 елның 18 маенда чыга башлый. Фактик редакторы, рух бирүчесе — Г. Исхакый. Бу — татарларда Уралскида К. Мотыгый белән Г. Тукай чыгарган "Фикер"дән соң икенче революцион-демократик газета, татар социалист-революционерлары, ягъни бөтен хезмәт иясе мөнфәгәтләрен чагылдыруны күздә тоткан партия органы.

Нибары биш ай яшәгән бу газета битләрендә Г. Исхакый кискен политик чыгышлар ясый, патша хөкүмәтен төрле яклап фаш итә, татарлар кебек үк урыс халкының да изеләп яшәве турында сөйли. Бөтен халыкларның уртақ дошманы булган самодержавиөгә каршы бергәләп көрәшәргә чакыра.

Г. Исхакый 1906 елның 16-21 августында Нижний Новгородта "Мөселман иттифагы" партиясе үткәргән Бөтенроссия мөселманның съездында катнаша. Биредә Г. Исхакый берничә тапкыр чыгыш ясый. "Тартышуда гына табарсың үз хакыңны!" дигән шигарьне алга куя.

Кавказда әрмән һәм әзәрбайҗан халыклары арасында барган ызгыш-талаш, үтерешләргә тукталып, Г. Исхакый әлеге мәгънәсез кан түгүләрнең сәбәпчесе, оештыручысы патша самодержавиесе үзе дип әйтә; бу аларны көчсезләндереп буйсындырып тотар өчен махсус шулай эшләнә, дип аңлата.

Карарларда чагылдыру өчен яшъләр исемәннән Г. Исхакый шундый тәкъдим кертә: без Кавказ мөселманның һәм әрмәннәрдән үтенәбез: арада дошманлыкны бетереп, дуслык белән берләшеп бергәләшөп, көчләрен бөтен халык дошманы булган деспот идарөгә каршы юнәлдөрсөннәр, фәйдәсызга түгелә торган каннарны деспот идарә изүеннән котылу юлында түксөннәр. "Хөррият хәрәкәтләрендә урыслар, татарлар, әрмәннәр бер булсыннар. Дошман бер — гаскәр дә бер булсын!"

Бу кадәр кискен политик рухлы таләпләрне революционлыктан ерак торган "Мөселман иттифагы" партиясе, әлбәттә, кабул итмәгән, тәкъдим съезд карарларына кертелмәгән.

Бу съездда Г. Исхакыйның тоткан юлы, кыйбласы бик ачык чагыла. Бу эшне активлаштыра барып ул, төрле

жыелышларда, митингларда яисә газеталарда булсын, патша самодержавиесен ачыктан-ачык фаш итәргә тотына. Эшнең кая таба баруын аңлаган патша чиновниклары моның белән килешә алмый. 1906 елның 30 октябрендә ул Казанда, С. Рәмиев фатирында кулга алынып, төрмәгә ябыла. Ике ай Чистай төрмәсендә утыра. Шунда утырганда кача-поса "Зиндан" повестен яза. Патша ялчыларын аяусыз фаш иткән бу автобиографик повесть ул төрмәдән котылуга басылып та чыга. Моңы Г. Исхакыйның көрәштәшләре — ирктә йөргән С. Рәмиев, Г. Хөсәеновлар тормышка ашыра.

Г. Исхакыйның революцион эшчәнлеген охрарка даими күзәтеп тора, ул яңадан кулга алына һәм, 1907 елның октябрь аенда өч елга хөкәм ителеп, Архангель губернасына сөргенгә жиберелә.

Казан жандарм идарәсе әзерләгән белешмәдә аңа мондый характеристика бирелә: ул 1905 елның декабрендә кулга алынырга тиеш булып, качып котыла. 1906 елда Дәүләт Думасына сайлаулар вакытында Чистай өязе крестьяннары арасында хөкүмәткә каршы коткы тарата. Күзәтү астына алына. Ул Россия эшче социал-демократлары һәм социалист-революционерлар партиясе сафында да төрмә, карашлары буенча анархист булып, Казан татар революцион оешмасы составына керә. Хөкүмәткә каршы агитацияне татар мәдрәсәләрендә укучылар арасында алып бару белән генә чикләнми, Казан, Вятка, Пермь, Уфа, Самара, Оренбург губерналарындагы татар һәм урыс крестьяннарын да агитацияли. Ул кискен характерлы анархист булуы, эшендә берни алдында да тукталып калмый торган тавәккәлләгә белән аерылып тора.

"Анархист" дигәнә белән килешәсе килмәсә дә, бу документта Г. Исхакыйга хас төп сыйфатлар дәрәс тотып алынган. Көчле холыклы кеше булмаса, ул татар милләтенең азатлыгы өчен соңгы көннәренә кадәр көрәшә алмас иде.

Г. Исхакыйның 1905-1907 еллар арасында сәясәт, матбага, әдәбият өлкәсендәге эшчәнлегә үзара тыгыз бәйләнештә, бер-берсен туыландырып бара. Ул газеталарны көрәш мөнбәре итеп файдалана, аларда төрле кушаматлар белән яза (Чыңгыз, Япончы һ. б.) "Таң йолдызы" ябылгач, башлаган эшен Х. Әбүзәровның рәсми редакторлыгында 1907 елның апрель-август айларында чыккан шул ук татар эсерлары газетасы "Тавыш"та дәвам иттерә. Әдәбиятка килгәндә, Н. Гогольнең элегрәк тәржемә иткән "Борыңгы алпавытлар" повестен бастыра ("Әлгасрелжәдит", 1906, 1-2 саннар). Беренче пьесаларын язганнан соң 4-5 ел вакыт үткәч, драматургиягә яңадан әйләнеп кайта. Яңа оешкан татар профессиональ театрының репертуары шактый ярлы була. Бушлыкны тутыру өчен бу вакытта урысчадан үзгәртелгән байтак пьесалар басылып чыга. Г. Исхакый шундыйлардан "Кыз сорау", "Көтелмәгән кадерле кунак", "Денщик Гали" кебек берничәсен күзәтү ясап, шактый тәнкыйтьли. Татар тормышын чагылдырган пьесалар кирәклегенә дикийкәтне юнәлтә. Берәздән аның "Алдың-бирдем" (1907) драмасы дөнья күрә һәм сәхнәгә дә куела. 1907 елда басылып чыккан "Теләнче кызы" романы белән Гаяз Исхакый татар халкының иң мөһим язучылары сафына баса.

1905-1907 еллар татар вакытлы матбугаты майданга чыккан һәм шуңа бәйле рәвештә әдәби процесс, аерым язучылар турында да сүз әйтелә башлаган чор. Г. Исхакый турында матбугатта беренче сүз Н. Гогольнең "Борыңгы алпавытлар" әсәрен тәржемә итеп бастыру уңае белән әйтелә, бу эш уңай бәяләнә. Революцион эшчәнлегә өчен эзәрлекләүләр башлангач, аның турындагы язмалар арта. "Таң йолдызы", Г. Исхакый кулга алынган, ул "барлык татар халкын үзенең юклыгы белән авыр хәсрәткә салды" дип язып чыга. Язучы, журналист Йосыф Акчура аңа зур мәкалә багышлый. Г. Исхакый әсәрләре белән ул беренче тапкыр Парижда С. Максуди аша танышкан, "Кәләпүшче кыз"ны укып таң калган. Татар тормышындагы аяныч хәлләр, кызың фажиғалә язмышы аңа бик көчле тәэсир иткән. Һәм шул чакта ук ул мондый фикергә килгән:

милләттәшләрем арасында ике чын әдип житешә, берсе — сизгер, ялкынлы, милләт өчен тырышучы, идеалист һәм романтик Гаяз, икенчесе — нервный, тешләүчән, милләтне чөметеп сөя торган, рационалист һәм реалист Фатыйх. Г. Исхакый автор каршында, "идеал өчен тартыша торган иң саф бер фидакяр" булып калган. Һәм Г. Исхакый тирәсендә болытлар куера барган бер вакытта Жәектан Г. Тукай үз тавышын ишеттерә, аңа "Кем ул?" шигырен багышлый. Кем ул? — дип сорау куя һәм үзе шуңа җавап та бирә. Гарәп-фарсы сүзләре шактый күп кулланылган бу шигырьнең эчтәлегә болай: ул — милләтебезне юаткан, күтәргән кеше; ул — безне телле иткән, караңгыдан яктыга чыгарган кеше; ул — инкыйразның, бетүнең нәрсә икәнән аңлаткан кеше; ул — дошманнарыбызның кемнәр икәнән ачып салган кеше; ул — безнең өчен кыенлыклар чыккан, безне бер көлдергән, бер еглаткан кеше.

3

Казанда социалист-революционерлар (эсерлар) партиясендә торып, хөкүмәткә каршы котырту эшләре алып баруда гаепләнгән һәм өч елга хөкәм ителгән Г. Исхакый Архангель губернасына озатыла. Алдан хәбәрдар булган шәһәр мөселманнары вокзалда каршылап, губернатордан аны Архангельдә калдыруын үтенәләр. Губернатор, сәясәт белән шөгыльләнмәсә, моны эшләргә мөмкинлеген әйтә. Ләкин Г. Исхакый андый вәгъдәне бирә алмавын белдерә һәм аны Архангельдән 200 чакрымнар ераклыктагы Пинега шәһәренә жиберәләр.

Г. Исхакый сөргендә татар яшьләренең революцион хәрәкәтләрдә катнашуын тасвирлаган "Тартышу" драмасын язып бетерә (бу әсәрне бастыру һәм сәхнәгә куя 1917 елда цензура бетерелгәч кенә мөмкин була). Драматургия һәм театр турында кайгыртып ул С. Рәмиев һәм Коләхметовның аңа басылып чыккан пьесаларына рецензияләр язып жиберә, аларны уңай бәяли.

1908 елның җәендә Г. Исхакый Петербургка качып килә. Эзәнә төшә башлагач, Төркиягә чыгып китә.

Моңа кадәр ул Эчке эшләр министрлыгына сөргенне чит ил белән алмаштыруны сорاپ мөрәҗәгать иткән булса кирәк. Казан губернаторының 1908 ел, 13 августтагы хәбәрәнә караганда, аңа, сөргән срогы тулганчы Россиягә кайтмау шарты белән, чит илдә яшәү рөхсәт ителә. Әмма бу вакытта инде ул яшерен рәвештә Петербургта булып, аннан Истанбулга китеп бара. 1911 ел ахырында тагын Петербургка кайтып, Хәбибназар Сатлыков фамилиясендәге паспорт белән яши һәм 1912 елның 26 январенда кулга алынып, сөргән срогын тутыру өчен яңадан Пинегага озатыла.

1907 елның ахырыннан алып, 1913 елның апреленә кадәр давам иткән сөргендә булу, качып-посып йөрү шартларында Г. Исхакый өч роман, дүрт пьеса, уннан артык зур күләмле хикәя һәм повестьлар яза. (Ул чакта "повесть" термин кулланылмый, зуррак хикәяләр "роман" дип йөртелә.)

Өч роман дигәнәбездән "Теләнче кызы"ның икенче кисегә (1909), "Тормышмы бу?" романы (1911) һәм "Мулла бабай"ның беренче өлеше (1913) азылып дөньяга чыга.

Г. Исхакыйның эреле-вакылы әсәрләрендә тормышның төрле яклары, төрле проблемалары чагылдырыла. Аның, мәсәлән, "Солдат", "Очрашу яки Гөлгазар", "Кияү", "Шәкерт абый", "Сөннәтче бабай", "Татар гапылы", "Мәдрәсә җимеше", "Башкорт бәхете", "Көтелгән бикәч" кебек хикәя һәм повестьларында әллә нинди эре шөхәсләр, зур язмышлар юк. Әмма боларда да тормышны эченә кереп, бөтен ваклыклары, көн саен туып торган мәшәкәтләре, шатлык һәм кайгы-хәсрәтләре белән тәфсилләп сурәтләү бар. Боларда да каршылыклар белән тулы чынбарлык әле драматизмлы, әле көлкеле итеп, әле көтелмәгән фажиғаләр аша гәүдәләнә.

Г. Исхакий беренче карашка бик үк зур тоелмаган бер фактны алып, шуның ярдәмендә көтелмәгән сюжет борылышлары белән, яшәешнең иң үзенчәлекле якларын күрсәтә ала. Мәсәлән, ул "Сөннәтче бабай" повестенда сөннәткә утырту кебек бер йола аша авылның, халыкның бөтен бер тарихын, яшәү рәвешен, гореф-гадәтләрен, шул юлда килеп чыккан фәжигаләрен тетрәндергеч итеп тасвирлый.

Г. Исхакийның нинди сүз остасы булуына карата үзе дә һәм әдип, һәм тәнкийтьче сыйфатында таныла барган Г. Ибраһимов фикерләрен китереп үтү урынлы булыр. "Татар матбугаты" дип аталган зур бер мәкаләсендә (Йолдыз, 1910, 12 январь) ул болай ди: "Әдәбият майданында хәзер иң шөкәт илә вә иң бөек урында карт реалист Гаяз әфәнде тора. Бу мөхтәрәм (зат) татар әдәбиятына башлап реализмны кертүче иде. Әле һаман да аның мәүкыйгысы (урыны — ред.) ялгыз диярлек дәрәҗәдәдер. Без аның хикәяләре кадәр реальный бер әсәргә матбугатымызда очрый алганымыз юк эле". Икенче бер мәкаләсендә Г. Ибраһимов мондый сүзләр әйтә: "Матбугат майданына килсәк, әсәрләре милли әдәбиятның чәчәге диелмәгә лаек булган Гаяз әфәнде, шигырьләре бөтен аңлылар тарафыннан сөелеп укылган Тукаев вә чыккан әсәрләре илә киләчәктә олуг өмет биргән Ф. Әмирхан әфәндедәр шул яшьләрнең алгы сафындагы егетләре түгелме?" (Татар яшьләре. Йолдыз, 1910, 19 апрель).

Г. Исхакийның драматургия, театр сәнгатенә дә игътибары кимеми. Ул татар театр хәрәкәтенең торган саен киңрәк жәелә баруын, бу төр сәнгатьнең тиешле идеяләрен таратуда үтемле чара икәнән яхшы аңлый. Бер-бер артлы "Мегаллим" (1908), "Кыямәт" (1910), "Жәмгыять" (1911), "Зөләйха" (1912) пьесаларын төгәлли.

Бу урында патша цензурасының Г. Исхакий пьесаларына мөнәсәбәтен ачыклап үтәргә кирәк. Октябрга кадәрге чорда сәхнәгә куелыр алдыннан һәр пьеса, басылган яки кулъязма килеш, Петербурттагы драматик цензура аша үтәргә тиеш булган. Проза һәм шигъри әсәрләргә караганда пьесалар әлеге күперне авыррак үткән. Ленинградтагы Үзәк дәүләт тарих архивы материалларыннан күренгәнчә, цензура сәхнәдән торып әйтеләчәк сүзнең тәсир итү көчен яхшы тойган. Г. Исхакийның пьесалары, прозасына караганда да көчлерәк социаль-политик юнәлешле, революцион эчтәлекле булулары сәбәпле, еш кына цензурада озак тоткарланып яткан. Байтагын кат-кат үтенүләрдән соң гына куюга ирешкәннәр. "Тартышу" белән "Зөләйха" исә 1917 елда цензура бетерелмичә бастырылмаган һәм сәхнәгә дә чыгарылмаган. Гомумән татар язучыларыннан драматик цензурадагы иң күп материаллар — Г. Исхакий турында. Цензор В. Смирнов, мәсәлән, "Мегаллим" драмасын кулъязма килеш укып, "революцион характерда" булганы өчен басарга яраксыз дип таба. Пьеса басылып чыккач, сәхнәгә куярга ярамый, дип тагын тискәре бәһа бирә. Шуңа күрә "Сәйяр" труппасы аны 1910 елдан гына куя башлый.

"Мегаллим" драмасында, халыкка хезмәт итү юлына баскан кеше теләсә нинди шартларда да үз идеалына турылыклы булып калырга тиеш, дигән фикер үткәрелә. Мегаллим Салихның кайчандыр халыкны агарту турында зур омтылышлар белән яшәп тә, өйләнгәч, тар карашлы бәндәләр тәэсиренә бирелеп, тоткан юлыннан читкә тайпылуы гыйбрәт итеп тасвирлана.

"Зөләйха"га килгәндә, ул 1907 елда Чистай төрмәсендә языла башлап, 1911 елда Истанбулда давам иттерелә, 1912 елда Петербуртта төмамлана. Бу — татарларны көчләп чукуындыруга каршы язылган беренче әдәби әсәр. Биредә бөтен бер халыкның фәжигале язмышы тасвирлана. Г. Исхакий тарихта булган вакыйгаларны бер жепкә тәзеп бирә, ничә йөз еллар изелеп яшәп тә, телен, динен, гореф-гадәтләрен, милли йөзен саклап кала алган татар халкының аяныч хәлен һәм бер үк вакытта рухи батырлыгын күз алдына бастыра. Болар һәммәсә гади татар хатыны Зөләйха язмышы аша гәүдәләндерелә.

"Зөләйха"ның нинди шартларда ничек язылып бетүе, Петербуртта яшьләр жыелган җирдә бик саклык белән аны ничек беренче тапкыр укып чыгуы, тыңлаучыларга ул нинди тәэсирләр калдыру турында Г. Исхакий "Бер тоткарның саташуы" (1913) дигән повестенда бик җентекләп сөйли. Бер урында: "Минем күңеләм төшми, дәртем кайтмый, ышанычым бетми, мин язам да язам. Татар тормышы өстендә аллы-кызыллы кояш уйнаганчыга кадәр, татарның тупас, дорфа тормышы гөлле чәчәкләр, бизәкләр берләп бизәлгәнчә кадәр, татар тормышы эчендә кайның торган әчетке кабарып китеп, татар тормышы савытының бөтен тирәсеннән ташып чыгып, Идел буйлап агып киткәнчә, Урал тауларын үтеп китеп, Кашгар чикләренә барып үткәнчәгә кадәр язам", — ди ул.

Бу сүзләргә ул 1912 елда Төркиядән кайтып, Петербуртта качып йөргән чагында әйтә. "Зөләйха"ны төмамлап укып тикшергәннән соң шымчылар аның эзенә тагын төшәләр. Тагын кулга алу, тагын төрмә, тагын сөргән! Ниһаять, 1913 елның март ае килеп житә. Романовлар династиясенә 300 ел тулу уңае белән политик тоткыннарга амнистия игълан ителә. Газеталарда сөргендәгеләрдән Г. Исхакий, Й. Акчура, Рәшит казый Ибраһимовларның да кайтачаклары турында хәбәр тарала. Шул чак янә Г. Тукайның шигъри авазы яңгырый. Бу юлы да Г. Исхакийга багышлаган шигърен "Мөхәрриргә" дип исемли. Анда мондый юллар бар:

**И мөхәррир! Кайсына биргән яшен күз кибриал!
И мосауви! Кемгә биргән пакъ вә чын сүз кибриал!
Кайт өле монда ватанга, кайт өле, саргайтма өле!
Күз карашыңнан көрер җир тапмасынчы кер, рия!
"Ул Гомәрдән курка шөйтанныр" дигән төсле Рәсүл,
Бер карашың иң шома ялганчыны сүздән тыя.**

Шушы вакытта Г. Исхакий ижатын, әсәрләрен тулаем бәяләргә, татар әдәбиятына ул нинди яңалык алып килгәнлеген ачыкларга омтылыш ясала. Шул юнәлештә әдәбият галиме, тәнкийтьче Ж. Вәлиди "Вакыт" газетасында бик зур язма белән чыга. Ул сүзен: "Гаяз! Бу исем хәзер һич шөбһәсез татар әдәбияты, татар поэзиясенәң мәркәзендә тора, шул зат хәзер иң ачык, иң сөемле бер шәхес булып күренә, һәрбер яшь күңел аңа бер эчкерсезлек һәм иман белән карый", — дип башлап китә.

4

Г. Исхакий 4 апрельдә сөргеннән азат ителә. Аңа Казанда яшәргә рөхсәт бирелми. Кайтышлы ул Петербуртка кагыла. Таныш-белешләре белән күрешеп, сөйләшеп, шунда яшәргә карар кыла. Башта Нижний Новгород аша Казанга килә. Язучылар, артистлар, журналистлар белән очраша. "Шәрәк" клубында җырчылар К. Мотыйгий, Ф. Гомәрова, скрипкачы Г. Зайпин концертын карый. Аннан ул, туган авылында булып, яңадан Петербуртка юл тотта.

Биредә ул төп игътибарын публицистикага юнәлдә, элеккечә халыкны уяту, агарту, көрәшкә әйдәүдә иң үтемле чара итеп вакытлы матбугатны саның һәм ил күләмендә зур мәсәләләр күтәрерлек матбугат органы булдыру чарасына керешә. Бу юнәлештә аңа Петербургның прогрессив байлары, зыялылар ярдәмгә килә. Ул беренче тапкыр үз исемнән, үз редакторлыгында, Й. Акчура, Муса Ярулла (Бигиев), С. Рәмиев, М. Гафури, З. Вәлиди, Ш. Мөхәммәдъяров, Ф. Туктаров, Н. Гасрый кебек каләм ияләре катнашында "Ил" дигән газета чыгара башлый. "Йорт-җир файдасын күзәтүче төрек-татар газетасы" дип игълан ителсә дә, 22 октябрьдәге беренче санында ук баш мәкаләдә Г. Исхакий зур эшкә тотыну, милләтне саклау юлында бер иман белән хәрәкәт итү кирәклегә, тартышу, көрәш алда торганлыгы турында әйтә. Шул юнәлештә

эшләп, ул берездан Мәскәүгә күчерелә. Әмма озак та үтми, 1915 елның 27 мартында, сәяси яктан зарарлы, дип хөкүмәт тарафыннан чыгудан туктатыла. Моннан соң "Ил"не башка кеше исемненән, Г. Исхакийның фактик редакторлыгында шул ук Мәскәүдә чыгарылган "Сүз" (1915-1916) һәм "Безнең ил" (1916-1917) газеталары алмаштыра. Болар да революцион-демократик рухлы газеталар булып, самодержавиегә каршы кискен оппозициядә торалар. Боларда да милли мәсьәләләр үзәккә куеп яктыртыла.

1913 елдан соң Г. Исхакийның тактикасы беркадәр үзгәрә. Ул элек сулдарак, сыйфый көрәш позициясендә торып, ягъни жәмгыятьне байга, ярлыга бүлеп карап эш итсә, хәзер азатлыкка ирешү милләт эчендәге төрле катламнарның бердәм хәрәкәте нәтижәсендә генә тормыш-ка ашарга мөмкин дип саный.

Г. Исхакийның бу чор повесть һәм хикәяләре дә элеккеләр белән чагыштырганда яңача, шәхеснең эчке дөньясын тагын да тирәнрәк итеп ачарга омтылып язылган булулары белән аерылып торалар. Алар нечкә психологизмга корылган катлаулы конфликтларның, мөмкинлек күренмәгән очракта да, ниндидер бер чигелеш табып тасвирлануы белән игътибарны яудыйлар.

Әнә шулай Г. Исхакий ижаты төрле жанрларда үсү, камилләшүен дәвам итә. Бу бай әдәбиятны башка халыкларга, иң элек урыс укучысына җиткерү юнәлешендә дә җитди адымнар ясала. Г. Исхакий 1910 елдан ук М. Горький белән бәйләнештә тора. Башта "Өч хатын белән тормыш", "Алдым-бирдем" драмаларын тәржемә итү турында сүз бара. Н. Гасрый, М. Туктамышов, В. Гордлевский язмаларында Г. Исхакий һәм аның ижаты турында мәгълуматлар бирелә. Аннан бер-бер артлы "Шәкерт абый", "Алдым-бирдем", "Мулла бабай" һәм "Сөннәтче бабай" кебек әсәрләре урыс телендә басыла.

Г. Исхакий шәхесе һәм ижаты турындагы язмалар чит илләрдә дә күренә башлый. Мәселән, немец галиме М. Нартман һәм англис язучысы Н. Вильямс үз илләрендә чыккан китап (1909) һәм журнал (1914) битләрендә Г. Исхакийга кагылышлы байтак мәгълумат бирәләр.

Г. Исхакий үз әсәрләрен генә түгел, гомумән татар әдәбияты үрнәкләрен башка халыкларга күбрәк җиткерү юнәлешендә дә чаралар күрә. Бу очракта да ул М. Горький белән бәйләнештә торып эш итә.

Казан жандарм идарәсе донесениесеннән күренгәнчә, Г. Исхакий 1916 елның көзендә Мәскәүдән Казанга килеп, 26 сентябрьдә һәм 2 октябрьдә үткәрелгән ике утырышта катнаша. Беренче утырыш Г. Кариев квартирасында була, икенчесенең урыны ачыкланмый кала.

Беренче утырышта Г. Тукай каберенә һәйкәл куярга; мөселман укучылары турында кайгырту жәмгыятье ачарга; җырчы татар кызы М. Рахманкулованы укуытыр өчен акча җыярга, дигән карарга киленә (шунда булганнарда акча җыеп ук алына).

Икенче утырышта татар әдәбиятын рус укучысына ничек тәкдим итү турында сүз бара. Петербургта М. Горький карамагында чыгарылган "Летопись" журналы хезмәткәрләре төрле милләتلәр әдәбиятыннан берничә җыентык әзерләргә карар кылганнар. Әрмәннәрнеке инде чыккан. Татар әдәбияты буенча да эшләнәчәк. Утырышта әнә шул мәсьәлә хәл ителә. Булачак җыентыкның программасы Россиядә татарларның хокукый хәле, татарлар арасында ижтимагый агымнар, татар тарихы, татар әдәбияты тарихы һәм әдәби әсәрләрдән үрнәкләр рәвешендә билгеләнә.

5

Февраль инкыйлабыннан соң илдә эшче, солдат һәм крестьян депутатлары Советлары төзелә башлый. Алда торган яңа бурычларны үтәр өчен төрле исемнәрдә милли

оешмалар майданга килә. Демократик үзгәрешләргә, милли хәрәкәткә киң юл ачкан бу тарихи фактны Г. Исхакий мөмкин кадәр нәтижәле файдаланырга тырыша. Иң элек ул моңа кадәр фикер жандармы булып килгән цензура бетерелүне аеруча кирәкле адым дип бәяләгән мәкалә язып бастыра: "Безнең матбугатка бер мәртәбә гражданский цензорлар, икенче мәртәбә военный цензорлар, өченче мәртәбә миссионерлар, дүртенче мәртәбә үзбездәнең фасихь мәлгуньнәремез — шпионнар утыртыла иде. Вә һәрбер күңелдән, йөрәктән чыккан сүз, шул дүрт агу белән юылмыйча, дөнья йөзгә күрми иде. Хосусан Казанның хәле бу яктан авыр иде", — ди ул. Г. Исхакий әлеге богаулардан азат булган бу чорда матбугат чын ирек һәм дәрәслекнең нәрсәдә икәнлеген ачык аңлатырга тиешлегенә басым ясый.

Г. Исхакий ике ел элек туктатылган "Ил" газетасын 1917 елның 23 мартында (яңа стильдә 5 апрельдә) үз исемненән яңадан чыгара башлый.

"Зөләйха" спектакле беренче тапкыр 1917 елның 17 (30) мартында Казанның зур драма театры сәхнәсендә Г. Кариев бенефисында уйнала. Бу зур тарихи фажиға милли театр хәрәкәтендә әле күрелмәгән яңа сәхифә ача, татар театрының гомумән торышы, актерлар осталыгы, режиссура, сәхнә бизәлеше, тамашачы турында матбугатта зур сөйләшүгә этәрә.

Беренче булып фикерне Ф. Әмирхан әйтеп чыга: "Зөләйха" — талантлы каләм (...) белән язылган, урыны-урыны белән гаять тирән рухани фажиғанга караучының алдына китерә торган пьесадыр. Бу — иске хөкүмәткә каршы гаять куәтле бер обвинительный акт", — ди ул (Кояш, 1917, 19 март).

27 мартта куелган спектакльдән соң Г. Исхакий хөрмәтенә Яңа клубта (хәзерге К. Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры бинасы) зур мәҗлес үткәрелә. Анда Казанның бөтен зыялылары, 15-16 оешма катнаша. Утырышны Ф. Әмирхан алып бара. Г. Исхакий беренче чыгышы белән үк җыелышка эшлекле төс биреп җибәрә. Чыгып сөйләүчеләр, адрес, бүлек тапшыручылар бик күп булып, аларда Г. Исхакийның "демократ милләтнең иң бөек демократ мөхәррире булуычыгы хәтергә төшерелә вә шул мөхәрриргә төрле-төрле бер-берсенә охшамый торган сыйныфларның һәммәсә тарафыннан самими ихтирам (Кояш, 1917, 11, 13 апрель) күрсәтелә. Г. Исхакий тагын зур нотык белән чыга. Ул татар халкының бүгенге хәле, әдәбияты, сәнгате турында сөйли, "милләтнең һәрбер сыйныфы милли бөтенлек байрагы астында" хәрәкәт итәргә тиешлеген белдерә. "Милли бөтенлекне" ул: "1905 ел революциясе вакытында җимерү эше алып барырга, моның өчен хөкүмәт белән дә, каршы төшүче сыйныфлар белән дә көрәшсәргә туры килде, хәзер инде җимерелергә тиешле нәрсә җимерелде, инде шул харабәләр урынына милли мәдәният, иҗат эшен торгызырга кирәк, бу бер сыйныф көчә белән генә эшләнә алмый, моңа бөтен сыйныфларны бергә туплап кына ирешеп була", — дип аңлата. Милли мәдәният, иҗат эшендә активлыкка чакыра. Аның чыгышлары җыелышта катнашучыларга көчле тәэсир итеп, халык клубтан төнге сәгать өчтә теләр-теләмәс кенә тарала.

Казандагы бу очрашу-тантаналар Мәскәүдә үтәчәк беренче Мөселман съезды алдыннан була. Г. Исхакий Мәскәүгә кайткач, 16 апрельдә, үзенчә бер мәдәният учагы булган Әсәдуллаев мәктәбендә Мөселман халкы комитеты уздырган утырышта Казан хәлләре турында сөйли, шунда ук съездга әзерләнү комиссиясенәң нотыгы тыңлана.

Тиздән Г. Исхакий Мәскәү мөселман халкы комитеты рәисе итеп сайлана. Февраль инкыйлабы булу белән ул татар халкының кая таба, ничек хәрәкәт итәргә тиешлеге турында бик җаваплы документлар әзерли, аларны бастырып та чыгара. Боларда Г. Исхакийның февральдән соң тагын да җитдирәк, ышанычлырак, мөһимрәк адым ясауы, халык язмышы турында, Казанда аңлатканча, милли демократик позициядә торып уйланыуы күренә.

"Безнең юлыбыз" дип исемлэнгән тарихи-публицистик язмасында Г. Исхакий Рәсәй мәселманның язмасы турында уйланы. Бу язма 1917 елның 1-11 маенда Мәскәүдә 900 дән артык делегат катнашлыгында үткәрелгән беренче Бөтенроссия мәселман съездында төп нотык буларак укыла. Г. Исхакий 30 миллионлы Рәсәй мәселманның моңа кадәр ничек яшәве, хәзер кая таба юл тотарга тиешлеге турында сөйли, мәселманны төрле катламнан торганга, бер партиягә сыеша алмасалар да, бер платформа тирәсендә берләшкән тиешлеге аңлата. Ул үз жиреңе, үз табигый байлыкларыңа, үз-үзеңе хужа булып иреккә яшәргә, әдәбият, сәнгать, мәдәният мәсьәләләрендә мөстәкыйль булырга чакыра.

Рәсәй мәселманның икътисади, мәдәни, милли, дини, сәси эшләре фәкәт үз ихтыярында булып, ижтәкчелек эшен бөтен халык катнашы белән сайланган "Милли шура" башкарырга тиешлеге күздә тотыла.

Съезд Рәсәй милли нигездә корылган федератив-демократик республика булырга тиеш, дигән карар кабул итә. Үзгә Петербуртта булчак Бөтенроссия мәселман комитеты сайлана.

Шул рәвешле Г. Исхакий демократик парламент идарә итәчәк Россия составында мөстәкыйль милли-мәдәни автономия булдыру мәсьәләсен күтәрә. Беренче мәселман съезды моны хуплый.

Июль аенда Казанда үткәрелгән икенче Бөтенроссия мәселман съезды да милли-мәдәни автономия идеясен яклай. Илдә барган чуалышларга бәйле рәвештә Кавказ, Кырым, Төркестан делегатлары килә алмагандыктан, әлеге идея беркадәр конкретлашып, Идел-Урал төбәген күздә тотып фикер йөртә. Уфада Милли мәжлес үткәрү өчен вакытлы бюро сайлап куела. Аның составына Г. Исхакий да кертелә.

Г. Исхакий милли-мәдәни автономия идеясе белән янып, төрки халыклар арасында аңлату-оештыру эшләре алып барган арада властың большевиклар яулап ала.

Октябрьдән соң милли мәсьәләләрне хәл итү тагын да катлаулана. "Милли шура" Уфада Милли мәжлес жыйна. Ул 1917 елның 20 ноябрдан 1918 елның 11 февраленә кадәр эшли. Делегатлар бөтен илдән килә. Агымдагы бик күп мәсьәләләр карала. Мәжлестә тулаем бердәмлек хөкөм сөрсә дә, булчак милли дәүләтчелек буенча фикер икәге буленә: төркічеләр Г. Исхакий, Г. Тергулов, Н. Максуди, З. Кадыри милли-мәдәни автономия дип бара, федералистлар (туфракчылар) И. Алкин, Г. Шәрәф, Ф. Сәйфи-Казанлы, С. Атнагулов һ. б. Идел-Урал штаты идеясен алга сөрә. Мәжлес соңгысын кабул итә. Төп идеясе ягыннан болар бер-берсенә каршы килми, әмма беренчесе кичрәк масштаблы булып, Рәсәйдәге бөтен төрки халыклар белән эш итүне күздә тотып, икенчесе Идел-Урал төбәге белән чикленә.

Ул чакта уйланылган мондый дәүләтчелек формалары һәр икесе дөрес була. Моңың шулай икәнлеген хәзерге тарихчылар да танып. Бу чорны җентекләп тикшергән профессор И. Таһиров, мәселән, милли-мәдәни һәм жирле автономиянең бер-берсенә каршы килмәвен белдереп, соңгысы турында болай ди: "Мин Идел-Урал штаты идеясен һич тә Советка каршы дип санамыйм (...). Мин Уфада узган Милли мәжлеснең шушы турыдагы тулы карарын бастырып чыгардым. Анда, Идел-Урал штаты Россия федерациясе составында Советлар нигезендә төзелергә тиеш, дип язылган. Беринди Советка каршы килү юк. Бу штатны булдырмау хата дип саныйм".

Әйе, хата ясала. Большевиклар диктатурасы плюрализмга, төрлечә фикерләүләргә урын калдырмый. Татар халкының бөтен илгә таралып яшәве исәпкә алынмый. Ә милли оешмалар, шул исәптән "Милли шура" һәм аның җитәкчеләреннән берсе Г. Исхакий да, зур бер халкының үз язмасын үзе хәл итеп, мөстәкыйль яшәвен яклай. Бу исә интернационализмнан читләшү дип карала. Мондыйларга

"милләтче" ярлыгы тагыла. Үз платформасын алга куеп эш иткән милли оешмалар таратыла. Казан һәм Уфаны күздә тотып, соңыннан бу турыда Г. Исхакий үзе: "Милли оешмаларны большевикларча тар-мар иттеләр, милли полкларны тараттылар, милли казаны тартып алдылар һәм качып өлгермәгән юлбашчыларны кулга алдылар", — дип яза.

Татар милләте дип гомер буге жан аткан, эзәрлекләүләрдән башы чыкмаган фикер иясе, милли юлбашчы Г. Исхакийга да жанын исән саклар өчен чит илгә китүдән башка чара калмый. Жәен Казанда чехословаклар фетнәсе вакытында ул Ф. Туктаров, Г. Тергулов, Г. Баттал һәм башкалар белән Ерак Көнчыгышка юл тоты. Боларга Г. Кариев белән Ш. Шамильский кушыла, ләкин Петропавелга җиткәч алар кире борыла. Г. Исхакий 1917 ел ахыры, 1918 ел башында Уфада узган Милли мәжлес тарафыннан Версаль солык конференциясенә сайланган делегат буларак чит илгә китеп, шуннан кире кайтмый. Әллә нинди каршылыкларны җиңә-җиңә халкына хезмәт иткән гали бер затның үз Ватанында яшәү-эшләү дәвере шуның белән тәмамлана.

6

Туган иленнән, үз халкыннан аерылгач, Г. Исхакий башта Харбин (Кытай), аннан Париж (Франция), Берлин (Германия), Варшава (Польша) һәм башка шәһәрләрдә яши. 1939 елның июль аенда Гитлер Германиясе Польшага һөҗүм башлагач, Польша хөкүмәте кушуы буенча ашыгыч рәвештә ул, бөтен язмаларын, архивын калдырып, Төркиягә күчеп китә һәм, шунда төплөнөп, Истанбулда һәм Әнкарада яши. Кызы Сәгадәт исә (1908-1989) ире Таһир Шакир-Чагатай белән Әнкарага 1940 ел башында килә. Мәдәниәтебезнең титаны Г. Исхакий 1954 елның 22 июлендә 76 яшендә вафат була, Истанбулда җирләнә. Тел белеме, педагогика өлкәсендә күп хезмәт күрсәткән филология профессоры Сәгадәт Чагатай-Исхакий күптән түгел, 1989 елның 24 июнендә 83 яшендә Әнкарада дөнья куйды.

Г. Исхакий безнең илдә Октябрдан соңгы иҗтимагый төзелеш, милли мәсьәләләрнең чынбарлыкта хәл ителүе белән килешми. Аның бу өлкәдә тоткан сәясәте, фикерләре бүгенге үзгәртеп кору чорында күтәрелгән проблемалар белән бик тә аваздаш. Язучы һәм иҗтимагый фикер иясе буларак, эшчәнлеген ул, бернигә карамыйча, тагын да активрак давам иттерә, үз халкына, үз идеалларына турылыклы булган хәлдә, туган илендәге һәм чит илләрдәге татарлар язмасы белән туктаусыз кызыксына. Г. Исхакий төрле илләрдә мөһажирлектә яшәүче татарлар белән нык элемтәдә тора.

Г. Исхакий Харбин, Берлин һәм Варшавада яшәгәндә, "Милли юл" дип исемлэнгән нәшрият булдырып, татар мөһажир язучыларын шул тирегә тулмый һәм "Милли юл", "Яңа милли юл", "Безнең байрак" дигән газета-журналлар чыгара. Татарча китаплар да шул ук нәшриятта басыла. Төркиягә күчкәч инде, үз типографиясе Берлинда калгандыктан, язган әсәрләре төрек телендә дөнья күрә, татарча язганнары байтагы кулъязма килеш кала.

Г. Исхакийның чит илләрдә язган хезмәтләре туган Ватанына соңгы елларда гына кайтып ирешә башлады, аларны соңгы вакытта гына кулга тотып укып карарга мөмкинлек туды. Аларның берничәсен генә карап чыкканда да шул ук һич үзгәрмәс, үз мәсләгенә һич хыянәт итмәс Г. Исхакий шәхесе күз алдына килә. Һәм Ф. Әмирханның 1916 елда аңа карата "сүнә белми торган якын", дип әйткән сүзләре яңадан искә төшә.

Г. Исхакий мөһажирлектә язган күп санлы әсәрләрендә дә татар тормышының нигездә шул ук Октябрга кадәр дәверен сурәтли, шул ук милли мәсьәләләр турында уйланы. Аларда һәр милләт, шул исәптән татар халкы да үз телен,

мәктәбен, мәдәниятен, горейф-гадәтләрен саклап, үзенә-үзе хужа булып, мәстәкыйль яшәргә тиеш дигән фикер үткәрә.

1923 елда язылып, 1939 елда Берлинда басылган "Жан Баевич" комедиясендә Г. Исхакый, мәсәлән, милли нигилистлардан ачы көлә. Пьесаның төп герое Шакиржанның, авылдан шәһәргә килеп сәүдә итеп, аз-маз баеп, гаиләсе белән матур гына яшәп ятканда, кинәт башына уй төшә: ничек итеп тәрәккый пәрвәр, ягъни культуралы кеше булырга? Аныча, исемне Жан Баевич дип үзгәртсәң, хатынны маржага алмаштырсаң, вата-сындыра булса да урысча сөйләшсәң, урысларча киенсәң, урыс ризыкларын: өчпочмак урынына бутерброд ашасаң, чәй урынына кофе эчсәң, тәрәккый пәрвәр буласың! Һәм ул шулай эшли дә! Бүгенге көндә дә культуралы булуны шулай аңлаучы агай-әнә азымы?

"Көз" (1923-1938) повестенда Г. Исхакый милләт-тәшләреннән читләшкән мирзалар һәм саф татар гаиләсе тормышын чагыштырып тасвирлый. Татар мирзалары проблемасын ул 1914 елда ук күтәрәп чыга, бу катламның милли хәрәкәттән бөтенләй аерылган булуын ачып бирә һәм аларны урыс арасында алган белемнәре белән татар дөньясына борылыш ясарга чакыра. Әгәр шулай итмәсәләр, халык аларны узып, ташлап китәчәк, аларның хәле мәшкәл булачак, дип кисәтә. "Көз" повестенда үз бәхетә өчен көрәшә белгән, дәрәс юлдан барган Нафисәнең язмышы бер гүзәл поэма төсән алса, мирза кызы Гөлсем исә, үзен чорнап алган тирәлек жимеше буларак, укпын читендә кала. Әсәрдә күпме драматизм! Биредә Г. Исхакыйның сюжет кору осталыгы, тел-сурәтләү чаралары тәмам камилләшкән, психологизм тәмам жиренә житкерелгән! Бу гүзәл повестыны татар мөһажир әдәбиятының матур үрнәге, дип әйтәргә тулы нигез бар.

Г. Исхакыйның безнең вульгар социологлар, сәясәи лакейлар тарафыннан бозып аңлатып киленгән "Идел-Урал" тарихи-публицистик язмасына да күз салыйк. Ул Берлинда татар (1933), Парижда урыс һәм француз (1933), Токиода япон (1934), Варшавада поляк (1938), Лондонда урыс (1938) телләрендә басылып чыга. Безнең илдә исә ул әле былтыр гына "Идел"нең 10-11 саннарында татар һәм урыс телләрендә дөнья күрә алды. Күзнә ачыбрак карасаң, тарихыбызны, милли мәсьәләләрен борынгы чорлардан алып объектив яктырткан, бүгенге карашларга нигездә туры килә торган ижади хезмәт икән ул. Әйе, монда Г. Исхакый коммунистларны мактамый, сталинизмга мәдхия укымый, СССРда милли мәсьәлә уңай хәл ителде, Идел-Урал бие төркіләре бик шәп яшиләр, дип әйтми. Монда Г. Исхакый, ышанычлы чыганаclarга таянып, Идел-Урал бие төркіләренәң Болгар, Алтын Урда чорларыннан алып үз дәүләтчеләге өчен көрәш тарихына туктала. Октябрдан соңгы тормышны, бик күп кимчеләклә якларын күрсәтеп, без бүген уйлаганча тасвирлый. 1918 елда Уфада Милли мәҗлестә кабул ителгән "Идел-Урал штаты" идеясен яңадан күтәрә.

7

Г. Исхакыйның ижаты иңләп алгысыз зур, тормыш юлы исциткеч катлаулы. Житмеш ел дәвамында атлап һәм таптап үтелгән бу шәхеснең эшчәнлеген бер талпынуда тулы яктырту мөмкин түгел. Жыясы, өйрәнәсе, ачыкыйсы нәрсәләр әле бик күп.

Г. Исхакый әдәбиятның төрле жанрларында уңышлы эшләп, күп санлы публицистик язмалар, роман һәм повестлар, хикәя һәм сәхнә әсәрләре калдырган киң колачлы язучы.

Аның ижаты башлангыч чорыннан, бигрәк тә "Инкыйраз"ыннан алып тарихи-публицистик юнәлешкә көрә һәм

даими рәвештә шулай дәвам итә. Аның тарихи язмаларында һәм әдәби әсәрләрендә дә публицистик рух, заман куйган мәсьәләләренә кискен — яктырту, актуаль проблемаларны конкрет хәл итәргә омтылу хас. Бигрәк тә ул татар ирекле матбугаты булдыру өчен туктаусыз көрәшә һәм үзе катнашкан газета-журналларда һәр мәсьәләгә үз мөнәсәбәтен белдерә, билгеле бер чигелеш тәкъдим итә.

Г. Исхакыйны берәүләр "ул — дингә каршы", икенче берәүләр "ул — динче" диләр. Төгесе дә, бусы да төгәл түгел. Дин — бер нәрсә, динчеләр — икенче нәрсә. Г. Исхакыйны аңлау өчен менә шушыларны аера белергә кирәк. Г. Исхакый дингә гомумән каршы түгел. Әхлакий, тәрбияви ноктадан караганда ул диннең уңай якларын күрә, халыкны үзара яқынайту, бергә туплауда диннең уңай ролен яхшы аңлый. Ул бозык муллаларга, ишаннарга, хәзрәтләргә, динне бозып, халыкны алдап яшәүчеләргә каршы тора. Аларны бигрәк тә ижатының башлангыч чорларында аяусыз тәнкыйтьли, алардан көлә ("Инкыйраз", "Кыямәт", "Жәмгыять").

Г. Исхакый урысларга каршы коткы тараткан, дигән фикер дә яши. Әмма бу дәрәс түгел. Әйе, урыс-татар мөнәсәбәтләренә күп игтибар итә. Монда да урыс шовинистлары белән урыс халкын аера белү сорала. Язучы, әлбәттә, рус патшасын, чиновнигы, миссионерын, жандармын күрәлмәгән. Ә инде Г. Исхакыйның урыс әдәбиятын ныклап өйрәнгәнлегә турында алда әйтелде. "Тартышу" драмасының геройлары, урыслар да безнең кебек үк изеләп яши, азатлык өчен бергә көрәшәргә кирәк, дигән фикердә торалар. Көчләп чукуындыруны фаш итеп язылган булса да, урыска каршы дип аңлатылган "Зөләйха" фажигасендә дә ул мәрхәмәтләр урыс карты образын тудыра. Зөләйханың хәленә кереп, әлеге карт: "Кешене көчләп дингә кертеп булмый", "Һәркем үз динендә торырга кирәк", — дип әйтә.

Октябрдан соң бездә Г. Исхакыйга карата мөнәсәбәтнең нинди булуы мәгълүм нәрсә. Бу тарих нигездә кара буяулардан тора. Пролеткульт канат жәйгән, иске мирас кире кагылган мөһажирләргә һәр жирдә каһарләгән бер чорда Г. Исхакыйны татар дөньясыннан бөтенләй чыгарып ташларга тырышучылар күп булды. Кызганыч ки, бу эш белән иң актив рәвештә Г. Ибраһимов та шөгыльләнде. Көндәлек матбугатта да, зур күләмле тарихи язмаларында да ул аны даими каралады, "фаш итте". Мондый хаталардан Ф. Әмирхан, Ж. Вәлиди кебекләр генә сакланып кала алдылар. Ж. Вәлиди 1922 елда каты бәхәскә кереп, Г. Исхакыйның әсәрләре үлемсез икәнән исбатлады, Г. Ибраһимовны "әдәби извращение белән шөгыльләnmәскә" чакырды. Г. Ибраһимов исә эмигрант Г. Исхакыйны алга таба тагың да тырышыбрак "фаш итте", ләкин большевиклар төрмәсендә һәлак булудан аны бу "тырышлыклары" коткарып кала алмады. Система үзен дөньяга китерүчеләргә дә меңәрләп-меңәрләп изеп ташлады.

Алга таба Г. Исхакыйның эмиграциядәге эшчәнлегә төрле легендалар белән "бизәлдә", тарих битләренәң аңа караган өлешләре уйдормалар белән туды. Ниһаят, яңа заман килде. Карашлар үзгәрде. Дәрәслекне әйтәргә юл ачылды. Г. Исхакыйның олы исеме, бай әдәби мирасы халкыбызга яңадан кайтты.

Бу язмада Г. Исхакыйның тормыш һәм ижат юлын, безгә билгеле булган мәгълүматлардан чыгып, бер тәртипкә салып карарга омтылдык. Бу, әлбәттә, әлеге кабатланмас олы шәхес турында төфсилләбрәк сөйләргә теләүнең башлангычы гына. Аның әле Октябрга кадәрге һәм чит илләрдә калган мирасын да бик жентекләп жыясы, өйрәнәсе бар. Бу — алдагы эш. Г. Исхакыйның да тормышы һәм ижаты жентекләп өйрәнелер, аның турында да зур тикшеренүләр әзәрләнәр, китаплар язылыр. Татар милләте үзенең бөек улы каршындагы бурычын үтәр дип өметләнәбез.

ИКЪТИСАДИ, СӘЯСИ, ИЖТИМАГЫЙ ТЕРМИННАР

Тәфкил КАМАЛ

Абунә — подписка
аксәяк — аристократ
алыкман — нетто
берлек — союз
берлектәш — союзник
бәйнәлмиләл — халыкара,
интернациональ
варис — мирасчы, наследник
ватандар — патриот
ватанпәрвәр — патриот
виләят — өлкә, губерна
вәзгыять — ситуация
вәкәләтнамә — ышаныч
кәгазе, доверенность
гавам — халык массасы, толпа
гавами — халыкчан
гамәл — эш, хәрәкәт
гамәли — практик
гамәлия — производство,
житештерү
гамәлгә куючы — учреди-
тель
гареп — кәнбатыш
гәруһ — төркем
икътисад — экономика,
хужалык
икътисади — экономик
ил-иләт — население
инкыйлаб — революция, пе-
реворот
инкыйлаби — революцион
ихтилат — баш күтәрү, фетнә,
бунт
ихтилаф — фикер каршылыгы,
үзара килешмәү
иҗтиһад — тырышлык
кавем — кабилә, токым, халык
кормән — крепость
катнаш хөкүмәт — коалици-
он хөкүмәт
кәсепкәр — предпринима-
тель
кәгъбә — юнәлеш, кыйбла
маддә — статья, пункт
мөхтәрият — автономия
мәгъдән — руда
мәдәният — культура
мәдәни — культуралы
мәркәз — үзәк
мәхәллә — приход, квартал

мөһажир — эмигрант
мөһажирят — эмиграция
нәзари — теоретик
нәзарият — теоретик
мәгълүмат, теория, доктрина
нәзарәт — идарә
нөмәрә — номер
оһыс — волюсь
рәис — председатель
сәнагать — һөнәрчелек, про-
мышленность индустриясе
сәясәт — политика
сәяси — политик
таифә — төркем, дини общи-
на
тулыкман — брутто
тәрәккый, тәрәккыять —
прогресс
тәшкиләви — учредительный
фирка — партия, секта
хакимият — власть
хастаханә — больница
химаһычы — спонсор
хөкемдар — властелин
шивә — жирле сөйләм, диа-
лект
шигарь — өндәү, герб-эмбле-
ма, байрак
шикаять — жалоба
шималь — төньяк
ширкәть — компания, това-
рищество, агентство
шифаханә — санаторий
шура — совет
шуралар җәмһүрияте —
советлар республикасы
шәрәкь — көнчыгыш
эшкуар — бизнесмен
эшмәкәр — эшлекле, деятель
әһел — кеше
әһле ислам — мөселманнар
әһле каләм — каләм ияләре,
язучылар
өммәт — пәйгамбәр дингә
өндәгән халык, милләт
өяз — уезд
җәмгыяви — җәмгыятькә ка-
гылышлы
һәвәскәр — любитель
һөнәрмәнд — профессионал

ТАТАР ЭСЕРЛАРЫ

ГАСЫР БАШЫ инкыйлаб хәрәкәтендә һәм татар ижтимагый фикере тарихында "таңчы" эсерлар зур эз калдырды. Ләкин аларның эшчәнлегенә җентекләп бәя

бирүгә килгәндә "моның иң" гомуми рәвештә булса да, тормышка ашырыла алганы юк эле.

"Таңчылар"ның эшчәнлеген башлану чоры Бишенче ел инкыйлабының күтәрелеш чорына туры килә. 1906 елның башында Казанда татар эсерларының оешмасы пәйда була, һәм "Таң йолдызы" исемендәге газета чыга башлый.

Билгеле, татар эсерларының кайберләре инде XIX гасыр ахырында ук ижтимагый һәм мәдәни сәхнәгә чыккан кешеләр була. Шулар арасында иң күренеклесе — танылган язучы һәм җәмәгать эшлеклесе, милли демократия лидерларының берсе Гаяз Исхакий (1878-1954). Беренче эсерларга белән үк ул үзен гомуммәгрифәтчелек хәрәкәтенә вәкиле итеп таныта, дини хорافاتларга суыкларча табыну, Аурупа мәдәниятеннән читләшү, туган телдә дөньяви уку системасының булмавы аркасында безнең халык башкалардан артта калды дип белдерә.

Г. Исхакий җәдитчелек хәрәкәтенә мөнәсәбәттә дә югары фикердә тора. Аның хақында ул: "Бу хәрәкәт халыкның һәр сыйныфына да туынганга, бу хәрәкәт сыйныф бер хәрәкәт кенә булмаенча, Тарих абзыйның кушуы буенча булганга, моның җиңдәсе билгеле иде..." — дип яза. Бу бәя 1914 елга карый. Шулай итеп Г. Исхакийның мәгрифәтчелек программасын яклавы эле соңрак эшчәнлегендә дә чагыла.

Шуның белән бергә ижтимагый фикернең инкыйлаби-демократик канаты барлыкка килә. Дөньяви карашлары ягыннан мәгрифәтчеләр булсалар да, Бишенче ел инкыйлабы тәэсирендә майданга килгән бу радикаль төркемнең сәяси карашлары җәдитчелек кысаларына гына сыймый башлый. Хезмәтчел халык мәнфәгатьләре бу эшлекләр өчен беренче урынга күтәрелә. Г. Исхакий җитәкчелегендә чыгуы "Таң йолдызы" газетасы тирәсендә оешкан Сәгыйть Рәмиев, Фуад Туктаров, Шакир Мөхәммәдъяровларга Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал, М. Гафури, Г.

Ибраһимов кебек мәдәният һәм җәмәгать эшлеклеләре дә кушылды. Бу мәгрифәтчелек идеалын конкретлаштырырга һәм тирәнәйтүгә омтылыш тууы турында сөйли.

Ижтимагый мәсьәләләрнең сәяси ягына басым ясау 1905-1907 еллар инкыйлабы чорында "таңчы"ларның "Таң йолдызы", "Таң мәжмугасы", "Тавыш" кебек матбугат органнарында ачык чагылыш таба. Алар илдә башланган инкыйлабның төп максатын "үземезгә үземез хужа булып... коллыктан чыгар өчен" дип бәялиләр. Соңрак "үз-үзебезгә хужа булу" шигаре эчтәлек ягыннан байый бара, яшәп килгән сәяси-идарә мөнәсәбәтләренә кешелексезлегенә каршы куелган фикри җегәрлек ала. Париж Коммунасы тәҗрибәсе һәм аның сабаклары шуңа өйрәтә, дип аңлата "Таң йолдызы", "эшче һәм крестьян халкына максатына ирешкәннең соңында да коралын ташларга вә тартышуны туктатырга ярамыйдыр... Бер сыйныф эшкуарлары фабрик вә заводлар, җирләр һәм башкаларга хужа булып, икенче сыйныф коры кулы вә көче белән генә калып, беренчеләргә эшләп торулар бетмәгәндә, дөньяда тигезлек вә рәхәт булмагачтыр. Бәс, эшчеләр сыйныфының икенче вазифасы — халыкның сыйныфка бүленүен бетерүдәдер". Әлбәттә, аларның "эшчеләр сыйныфы" дигәне юксылларны түгел бөтен хезмәтчел халыкны да күз алдында тоту иде. Мәсәлән, җәмгыятьнең "сыйныф" төзелешен Ш. Мөхәммәдъяров болай аңлата: "Нинди генә халыкның тарихын алсак та, бу халыкның өч-дүрт сыйныфка бүленгәннән күрмәз. Мотлака бу халыкның хакимләре, маэмурулары бар. Гаскәр таифәсе бар. Руханилары бар. Иң аста кара кәсепчеләре бар. Бу соңгылар күбесенчә тегеләргә ашарга хәзерли вә байлык, дәүләт ясый". Шуңа күрә сыйныфсыз җәмгыять төзү "таңчы"лар күзлегеннән демократик катлауларның өстен катлаулар хакимиәтен бәреп төшерүе буларак кабул ителә.

Гадел җәмгыятькә килү өчен "таңчылар" милек мөнәсәбәтләрен табырдан үзгәртү кирәк дип саныйлар. Бу үзгәрешләр бүлү һәм куллану өлкәсендә дә чагылырга тиеш була. Милекне бүлү алырга чакырган кебек, бүлү һәм куллану өлкәсендә үткәреләсе чаралар да шактый томанлы гына күз алдына килеп баса. Аларның нигезендә "эшләгән халыкның эшләгән эшләренә җимешләре барысы да эшләгән халыкның үзләре өчен булуы" кебек гадел принцип ята. Тик бу мәсьәләне ничек хәл итәргә мөмкин булуын гына "таңчылар" яхшылап аңлатып бирә алмыйлар. Чөнки бу мөмкин булмаган нәрсә. Шулай да

Г. Исхакийның тарафдарлары үзләренә көрәшчән рухлары белән җәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итәләр. Татар җәмгыятеңә кадимки өлеше генә түгел, либераль фикердәге эшлеклеләр дә инде үз вакытында ук "таңчылар"ның дөньяга карашларына кискен каршы чыгалар, аларны эшсезлектә, бушбугазлыкта, мәсләксезлектә гаеплиләр.

Шунысы да әһәмиятле, соңрак күп кенә "таңчылар" үзләренә элеккеге фикри тарафларыннан тайпылалар. Дөресрәге, иске җәмгыятьне тамырдан җимерү фикеренә тирәнрәк һәм гомумтарых күзлегеннән чыгыррак карый башыйлар. Ә аларның Бишенче ел инкыйлабы чорында шау-шу кузгаткан фикерләре башка инкыйлаби-демократ эшлеклеләренә Февраль һәм Октябрь инкыйлабы чорында алга куйган мәсьәләләре белән аваздашлык таба.

"Таңчылар" даими рәвештә тигез хокуклылык мәсьәләсен күтәрәләр. Барлык ижтимагый катлауларны һәм кешеләрен милләтенә, теленә, диненә карамайча тигез хокуклы итеп тану агымдагы көннең беренче сәяси бурычы итеп куела. Шуның белән бергә җәмгыятьтә хөкөм сөргән тигезсезлекнең матди сәбәпләрен ачарга тырышу да барлыкка килә. Инкыйлаби-демократлар ижтимагый тигезлек урнаштыру өчен средстволарын җәмәгать милкенә әверелдергә һәм жирне җәмәгәтләштерергә кирәк дип саныйлар. "Таңчылар" фикеренчә, эшчеләр сыйныфының җәмгыятьтәге тигезсезлеген бетерү өчен көрәш нәкъ менә шул юнәлештә барырга тиеш була. Инде әйтелгәнчә, "таңчылар" эшчеләр сыйныфы дип бөтен хезмәтчел халыкны күз алдында тоталар. Ә иске ижтимагый системаны җимерү юлы белән тигезлек урнаштыру аларда еш кына төрле ижтимагый катлауларның мал-мөлкәтен тигезләүгә барып тоташа. Бу максатны тормышка ашыру өчен алар иң радикаль, иң кискен алымнардан да тайчачмаска чакыралар. Билгеле, барча мөлкәтне ижтимагый катлаулар арасында тигезләп бүлү яшәп килүче җәмгыятьнең төп сәяси каршылыктарын чишүдә буш хыял булып калырга дучар иде.

Өйтергә кирәк, унынчы елларда "таңчылар" үзләренә бу радикаль карашларыннан баш тарталар. Азат һәм тигез булу идеясе аларда һәр кешенә хосусый эшкуарлыкка хокукы һәм бу хокуктан файдаланудың бөтен милли, дини, ижтимагый кирәкларне алып ташлау ягына ачыла. "Без зур сыйныфның, — бигрәк тә акчалы, эшле сыйныфның, — дип яза Ш. Мөхәммәдъяров, — пристав, яхүд канцелярия правителенең көефенә табигь

ителүләре нич тә гакулга сыя торган эш түгел". Шул рәвешчә, бюрократиягә каршы көрәш эшкуарлыкка иркен юл ачу фикере белән бәйләнә башлый.

"Таңчылар"ның сәяси программасы төп асылы белән самодержавиегә каршы юнәлгән иде. Бишенче елларда ук Г. Исхакий, С. Рәмиев, Ф. Туктаровлар самодержавие режимынан бәйсез булган "көчле вә куәтле Дума" чакыру таләбе белән чыгалар. Радикаль сәясәт тарафдарлары Дәүләт Думасының яңа нигездә, изелгән хезмәт ияләре органы булып яңаруын якыйлар.

Ил белән кем идәрә итәргә тиеш соң? "Таңчылар" үз басмаларында халыкның үзидарәсе турында сүз кузгалталар. Шунысы да үзенчәлекле, үзләренең гомумдемократик платформасы турында алар ачыктан-ачык әйтеп киләләр һәм үзләренең сәяси программаларында юксыллар сыйныфы мәнфәгатьләрен генә кайгыртмауларына, ә бәлки бөтен хезмәтчел халыкның иреген алга сөрүләренә басым ясыйлар. Рәсәйнең ижтимагый шартлары, диләр алар, Аурупадан бик нык аерылып тора. "Таңчылар" Көнбатыш Аурупа илләрендәгә эшче халыкның социализм өчен кәрәшенә зарур бер нәрсә итеп карасалар да, Рәсәйдә исә "бүгеннән социализмны майданга чыгару мөмкин түгел", дигән фикердә торалар иде. Шулай итеп, Рәсәйнең сәяси һәм икътисади артталыгы шартларында хезмәтчел халыкка бер генә юл кала: Көнбатыш Аурупа илләрендәгечә демократик идарәгә керешү. Моңың өчен Г. Исхакий, Ф. Туктаров, Ш. Мөхәммәдъяровлар Көнбатыш Аурупаның алдынгы фикерләрен ислам рухына туры китереп халыкка аңлатырга тырышалар. Әлбәттә, аларның бу омтылышларын кадимки руханилар гына түгел, Фатих Кәрим кебек атаклы мәгрифәтчеләр дә тәнкыйтьләп чыга (Вахит, 1906, 1 июнь).

Алда әйткәнчә, унынчы елларда "таңчылар" күбрәк татар халкының милли мәнфәгатьләрен яклау, аның икътисади, мәдәни хокукларын тәэмин итү, мәгарифне үстерү турында язалар. Бу чорда аларның ижатында һәм эшчәнлегендә татар халкының икътисади һәм мәдәни бәйсезлеген булдыру һәм шуның аша ижтимагый һәм милли тәрәккыятькә ирешү идеясе өстенлек ала.

"Таңчылар" бу чорда милли дәүләтчелек турында ныклап уйланалар, һәр милләтнең үзбилгеләнү хокукын якыйлар. Урыс шовинистлары белән бергә милләтчеләрне дә тәнкыйть ителәр. Аларның бу вакытта милли мәсьәләләргә булган карашлары хәтта большевикныкына якин тора. "Таңчылар" да бу мәсьәләгә сыйныфый

көрәш күзлегеннән карыйлар. Шул ук вакытта алар, милли мәдәният, сәнгать һәм дин мәсьәләләре халыкның бердәм фронты нигезендә хәл ителәргә тиеш, дигән фикердә торалар. "Таңчылар" "Мөселман иттифагы"ның жыеннарында катнашып, аның икътисади һәм сәяси программасын кискен рәвештә кире каксалар да, милли мәдәният, тел, мәгарифне үстерү мәсьәләләрендә аның хәл белән теләктәш булалар. "Таңчылар" һәм башка инкыйлаби демократлар яклаган милли автономия 1917 елның уртасына кадәр АКШ һәм Швейцариядә гәмәлдә булган милли-мәдәни мохтариат (автономия) итеп аңлатыла.

Моңа, билгеле, күп төрле сәбәпләр йогынты ясый, һәм шуларның берсе — татарларның таралып утырган булуы. "Менә шушы факт, — дип билгеләп үтә И. Таһиров, — хәтта шактый күп татар эсерларын да, аларның федерация идеясенә таянып эш итүләренә карамастан, татар өчен жирле мохтариат төзү перспективасын күрмәүгә китерә"¹.

Сер түгел, милли-мәдәни мохтариат идеясен теге яки бу катлаулар һәм сәяси агымнар өчен төрлечә дәлилләү һәм аның мәгънәсен төрлечә аңлау хас була. Демократик даирәләр, шул исәптән "таңчылар" да, милли-мәдәни мохтариат фикерен милли гаделлек торгызылу, бөтен ижтимагый һәм милли изү төрләрен юкка чыгару һәм югары кешеләклелек принципларының тантана итүе белән бәйләп карыйлар.

Әмма 1917 ел уртасына милли демократик көчләр арасында фикер төрлелеге көчәйде. Февраль инкыйлабынан соң оешкан һәм Ф. Туктаров жетәкләгән "Мөселман комитеты" белән М. Вахитов һәм аның тарафдарлары нигез салган "Мөселман социалистлар комитеты" эшчәнлегенә арасында да бу аермалык ачык күренә. Биредә эш төрки халыкларның буржуаз-демократик инкыйлаб барышында үзләренең мөстәкыйльлегенә һаман ныграк басым ясау, яшәп килүче хакимиятнең нык какшау шартларында М. Вахитов, Г. Ибраһимов, Ш. Әхмәдиев кебек инкыйлаби демократларның туфраклы федерация идеясен алга сөрә башлауларында гына түгел... Ф. Туктаров та бу вакытта федерация ягына авыша. Әмма беренчеләре торган саен ныграк большевикларга якынайсалар, "таңчылар" милли демократиягә турылык булып калалар.

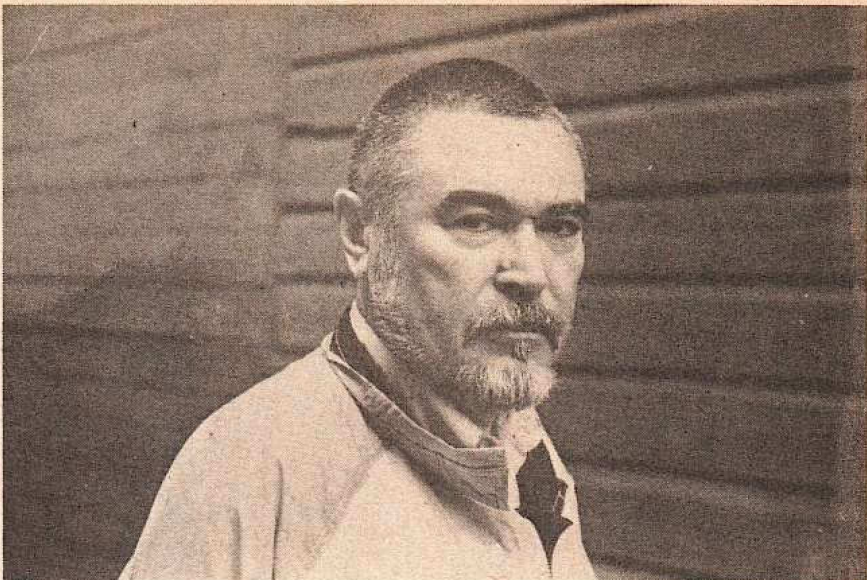
Г. Исхакий белән Ш. Мөхәммәдъяров исә милли-мәдәни мох-

тариат идеясен тагын да ныграк яклауга күчтеләр. Хәтта бу принципларны алар бөтен төрки халыклар өчен дә кулай дип санадылар. "Таңчылар"га бу вакытта милли мәсьәләне чишкәндә аның ижтимагый ягын исәпкә алмау һәм төрки халыкларның икътисади, мәдәни һәм тел үзенчәлекләре булу нәтижесендә аерым милләتلәргә таркалуын күрәп житкермәү хас иде.

Билгеле булганча, Февраль инкыйлабы милли дәүләтчелек мәсьәләсен хәл итәргә өлгәре алмый калды. "Таңчылар" милли мәсьәләдә нык радикаль һәм ашыгыч чаралар күрүне һәм бу чараларны үткәру өчен татар җәмгыятенә бөтен сәяси-ижтимагый көчләрен күтәрүне якладылар. Кайвакыт аларның омтылышларында гәмәли чынбарлык белән хисаплашмау да күзәтелә. Ни генә булмасын, "таңчылар"ның милли мәсьәләне хәл итүне Учредительное собрание җыйганга кадәр кичектергән Вахитлы хөкүмәтне тәнкыйтьләве игътибарга лаек. Аларның фикеренчә, һәрбер милләт, һәрбер халык, Учредительное собрание җыелуын көтмичә, үзбилгеләнергә тиеш. Әлбәттә, "таңчылар" Рәсәйдән аерым дәүләт төзү фикеренә барып житмәгәннәр иде әле. Киресенчә, бу уңайдан Ф. Туктаров: "Без Русияне бүлмибез һәм аңардан аерылырга тырышмыйбыз, тик Русияне чын ватаныбыз итәргә, үги бала булмаска гына тырышабыз", — дип белдерде. Шуны да әйтәргә кирәк: Русия дигәндә биредә аны хәзерге РСФСР чикләрендә түгел, ә башка халыклар да кергән күпмилләтле дәүләт — Союз буларак аңларга кирәк.

"Таңчылар" милли мәсьәләдә үз позицияләрен яклап 1917 елда узган Гомумрәсәй мөселман съездларында һәм 1917 елның ноябрь-1918 елның февралендә Уфада эшләгән "Милләт мәҗлесе" эшендә актив катнашалар. (Г. Исхакий үзе "Милләт мәҗлесе" игълан иткән Идел-Урал штатының тышкы эшләр министры итеп билгеләнә.) Шулай ук Ф. Туктаров, Ш. Мөхәммәдъяровлар да Учредительное собраниега депутат булып сайланалар. Ләкин большевикларның диктатурасы көчәя барган шартларда башка партияләр белән бергә татар эсерлары да тар-мар ителде. С. Рәмиев, Ш. Мөхәммәдъяров кебек "таңчылар" сәяси эшчәнлекләреннән баш тарту һәм үз ижатларын туктату бәрәберенә илдә яшәп калсалар, большевикларның милли мәсьәләдәгә корткычлык сәясәтен кабул итмәгән. Г. Исхакий, Ф. Туктаров кебек бер төркем татар эсерлары мөһажирлеккә киттеләр һәм мәдәни-сәяси эшчәнлекләрен давам иттеләр.

¹Таһиров И. Татар-башкорт җәмһүрияте. Аваз, 1990, N 11, 46

ГАЯЗ ИСХАКИЙ ИСЕМЕНДӘГЕ БҮЛӘКНЕН БЕРЕНЧЕ ЛАУРЕАТЫ

Татарстан язучылар берлеге һәм Мәдәният экологиясенә булышлык итүче "Туган як" жәмгыяте әдәбият, сәнгать, иҗтимагый эшчәнлек өлкәсендә Ватаныбыз һәм халкыбызның рухи байлыгын торгызу һәм үстерүгә зур өлеш керткән өчен Гаяз Исхакий исемендәге бүләк булдырдылар.

Гаяз Исхакий исемендәге бүләк ел саен биреләчәк. Күләме — 2000 сум (гамәлгә куючылар килешүе белән ул арттырылырга да мөмкин).

Гаяз Исхакий исемендәге бүләккә тәкъдим ителгән әсәрләр һәм кандидатларның эшчәнлеген матбугатта алдан тикшерелми. Бары тик бүләк бирелү турында карар һәм ни өчен бирелүе хакында белешмә генә басыла. Хәбәрдарлык заманында бу беркадәр сәер дә тоелырга мөмкин, ләкин һәркемгә мәгълүм Нобель бүләге, яисә әдәбият, сәнгать, фән һәм иҗтимагый эшчәнлек өлкәсендәге башка шундый дөньякүләм абруйлы бүләкләр нәкъ менә шулай шау-шуларсыз, киң күләмдә тикшерүләрсез генә тапшырыла.

Гаяз Исхакий исемендәге бүләк, аның дипломы һәм медальләре лауреатларга Татарстан язучылар берлеге корылтайларында, әдәби ел йомгакларына багышланган гомуми җыелышларда

яки Гаяз Исхакий туган көндә биреләчәк.

Гаяз Исхакий исемендәге бүләккә беренче булып "Юл читендә зәңгәр чәчәк" романы һәм татар халкының рухи байлыкларын торгызу һәм үстерүгә керткән зур өлеше өчен язучы Роберт Батулла (Батуллин Роберт Мөхлис улы) лаек булды.

Гаяз Исхакий исемендәге премия Роберт Батуллага 1991 елның 15 мартында Татарстан язучыларының чираттан тыш корылтаенда тапшырылды.

Бу язмада автор урта мәктәп программасында илебез тарихын укытуга бәйле гайре табигый хәлләргә кагыла. Сүз башлыча мәктәп дәрәсләрендә сакланарга тиешле тарихи хакыйкәт һәм материалны урнаштырудагы күлем-пропорцияләр хакында бара. Үсеп килүче яшь буынга тарихи яктан дәрәс тәрбия биру һәм шул нигездә милләтара мөнәсәбәтләрне савыктыруның зарурлыгы бүгенге көндә берәүдә дә шик уятмый шикелле.

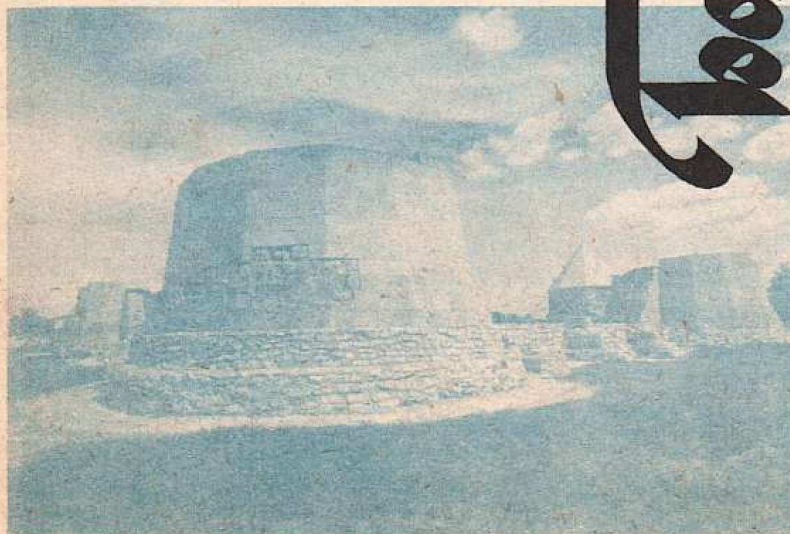
Фрид Рәшитов

Болгар - татарлар!

Уйдырмалар һәм чынбарлык

Солтан Шәмси тәржемәсе

Болгар шәһәре күренешләре

ЕЗНЕҢ көннәрдә урта мәктәпне тәмамлаган һәр ун укучының тугызы хәзерге татарларның XIII йөздә урыс дәүләтен яулап алган татар-монголлар нәселеннән

икәнлегенә нык ышанып чыга дисәк, бер дә күпертү булмас дип уйлыйм. Кыскасы, татар халкының бабалары илебезнең Аурупа өлешенә бары тик XIII йөздә генә килеп чыккан, алай гына да түгел — яшәп килгән дәүләтне, мәдәниятне җимерергә килгән ят һәм дошмани көч булган дигән фикер әле мәктәп елларында ук укучының күңеленә кереп урнаша. Әйе, әлеге уйдырма җәмгыятьнең тарихи аңына бик тирән сеңгән. Хәтта татарларның да кайберләре шулай уйлый.

Тарих фәне бу хакта үзенең җитди сүзен күптән кистереп әйтүгә дә карамастан, шушы көнгә хәтле казан татарларын Чыңгыз һәм Батый хан монголлары белән бутыйлар. Әле узган гасырның 60 нчы елларында ук Н. Г. Чернышевский, тарихчылар фикеренә таянып, болай дип язган иде: "...хәзерге Крым һәм Оренбург татарлары арасында Батый сугышчыларыннан калган берәр кешенең табылуы шактый икеле, бүгенге татарлар — әлеге төбәктә Батыйга хәтле гомер кичергән кавемнең варисы булып, урыслар кебек үк, Батый тарафыннан яулап алынган халык..." (Чернышевский Н. Г. Соч. в 2-х томах. Т. 2.- М., 1987, с. 221).

XX йөздә Россия-СССР территориясендә ике төрки телле "татар" милләте барлыкка килде: татарлар һәм кырым татарлары. Аларның монголларга беринди мөнәсәбәте булмавы ап-ачык. Шуңа да карамастан, бу милләتلәргә ябышкан "татар" исеме мәсьәләгә гел буталчык көртә. Эш шунда ки, әлеге этноним иң әүвәл VI-IX йөzlәрдә Байкал тирәләрендә яшәгән монгол кабиләләре арасында барлыкка килә, ә XIII-XIV йөzlәрдә Батый яулары аркасында Аурупада да билгеле була. Соңрак ул Алтын Урда составына кергән кайбер халыкларга тагыла. Шундый язмышка Урта Азия, Әзәрбайжан, Төньяк Кавказ һәм Идел буенда яшәүче халыклар дучар була. XVI-XIX йөzlәрнең урыс чыганаclarы бу халыкларны "татар" дип йөртә башлый һәм шул сәбәпле аларны ирексездән чын исемнәрен онытырга мәжбүр итә. Ләкин XIX йөз азагы — XX йөз башындагы милли уяну чорында әлеге халыкларның күбесе үзләренең чын исемең кире кайтара:

казакъ, каракалпак, төркмән, азәрбайжан, балкарлар һ. б. Очраклы, бөтенләй ят "татар" сүзе илнең бары тик ике халкына гына ябышып кала. Шунисы сәер: "татар" исеме монгол кабиләләренең үзләренә ябышмый. Әле Брокгауз һәм Ефронның энциклопедик сүзлегендә үк болай дип теркәлгән иде: "Хәзерге вакытта фәндә монголлар белән тунгусларга карата "татар" сүзе бөтенләй кулланылмый, әмма ул тарихи аңлашылмаучылык аркасында төрки телле халыкларга карата файдаланыла... (Ассызык безнеке — Ф. Р.) (Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. 67, СПб, 1902, с. 347).

Әлбәттә, инде гамәлгә кәргән этноним белән хисаплашмыйча булмый. Ә менә тарихтагы "ак таплар" һәм тарихны бозып күрсәтүләр белән килешеп яшәргә һич тә ярамый. Сүз биредә барыннан да бигрәк татар халкы тарихын монгол яуларыннан аерып кую турында бара. Мәктәп дәрәслекләре бу эштә һич тә ярдәм итми. Әлбәттә, дәрәслек язган кешеләр: без татар халкының бабаларын Батый сугышчылары белән тиңләргә һич уйламадык, дип әйтәргә мөмкин. Анысы ихтимал, тик М. В. Нечкина белән П. С. Лейбенгруб тарафыннан язылган (М., 1985) һәм академик Б. А. Рыбаков редакцияләгән 7 класс тарих дәрәслекләрендә исә (М., 1987) татарлар беренче тапкыр XIII йөздә Руська каршы оештырылган монгол яулары белән бәйләп кенә телгә алына. Һәм тиешле аңлатмалар булмау сәбәпле, укучылар бик табигый рәвештә хәзерге татарларны монгол илбасарлары нәселеннән калган дип уйлыйлар.

Юкса моны булдырмакка да мөмкин иде бит. Аның өчен мәктәп дәрәслекләренә бары тик фәнгә билгеле тарихи мәгълүматларны кертәргә, ягъни X йөздә барлыкка килгән Идел Болгариясен һәм аның фәжигале язмышын гына телгә алып китәргә кирәк иде. Болгарлар нәкъ менә хәзерге татар халкы бабалары лабаса.

Дерес, соңгы вакытта тарих дәрәслекләрендә Идел Болгариясә дә телгә алына башлады. Әмма болай гына мәсьәләне хәл итеп, аңарга ачыклык кертәп була микән? Әйтик, академик Б. А. Рыбаков тарафыннан редакцияләнгән, 1987 елда дөнья күргән 7 класслар дәрәслегендә болай диелә: янәсә, "бу болгарлар чуашлар белән балкарларга кардәш төрки халык булган" (36 б.). Татарлар исә "кардәшләр" арасына бөтенләй кертелмәгән. Бары тик 1989 елгы дәрәслектә генә "бу болгарлар Урта Идел татарлары бабаларының берсә һәм чуашларның бабасы булган", диелә (История СССР, Учебник для 8 класса. М., 1989, с. 37-38). Бу очракта да мәсьәлә ачыкланып бетми әле. Болгарлар татар халкы бабаларының берсә генә булгач, бу халыкка тагын нинди кабилә-кавемнәр кушылган соң? Монда да теге гадәткә кәргән җавап күздә тотыла шикелле: монголлар! Ә чыны ничек булган, монгол элементның болгар этносына тәэсире, казан татарлары формалашуда роле нидән гыйбарәт?

Кызганычка каршы, мәктәптә укытыла торган СССР тарихы бу сорауларга җавап бирми. Һәм сәбәп монда тарих фәнендә тиешле мәгълүматлар җитмәүдән дә түгел. Сәбәп шулай ук әлеге курсның күләменә дә

бәйләнмәгән. Бәс, шулай икән, алайса 8 класслар СССР тарихының төзәлешенә һәм эчтәлегенә күз салыйк. Күз салсак, без бу курсның һич тә борынборыннан шушы төбәктә яшәгән халыклар тарихы булмыйча, бары бер халык — **урис халкы тарихы, урис дәүләтенең** оешуы һәм үсүе тарихы икәннән бик ачык күрербез. Һәм мәсьәлә ахыр чиктә дәрәслектәге материалның 80-85 проценты урис халкы тарихына багышланган булуда да түгел. Төп сәбәп монда башка халыклар тарихының фәкәт урис тарихы һәм мәдәнияте яктылыгында гына каралуында. Асылда бу курста башка халыкларның үткәне мөстәкыйль мәгънәгә ия түгел. Ул ертыкпыртык бирелгән, анда бары урис милләтен күтәрә, аның тарихын бизи һәм баета торган сәхифәләр генә урын алган.

Бу хәл болгар тарихын яктырту үрнәгендә бик ачык чагыла. Әлеге 8 класс дәрәслегендә ничек бирелгән соң ул? Дәрәсен әйтәргә кирәк. Дәрәслектә Бөек Болгар дәүләте тарихының бернинди мөстәкыйль әһәмияте дә юк. Ул "Откуда есть пошла Русская земля" исемле 7 нче параграфта славян кабиләләренең VIII-IX йөзләрдәге күршеләре мөнәсәбәтеннән телгә алына. Аннан соң болгарлар "Киевская Русь в IX-X вв." исемле 9 нчы параграфта күренеп ала. Урис кенәзе Святославның хәрби яулары мөнәсәбәтеннән анда болай диелә: "Ул (Святослав) үзенең сугыш коралын Русьның үсүенә комачаулык иткән күршеләренә каршы юнәлтте: Святослав Идел Болгариясен буйсындырып, аның дошманлыгын киметте" (48 б.) Өчөнчә тапкыр Идел Болгариясә 14 параграфта телгә алына, бу очракта

исә Владимир-Суздаль кенәзләренең XI-XII йөзләрдәге яуларына бәйле рәвештә.

Күргәнебезчә, укучыларга Идел Болгариясе турында бик аз һәм өзек-өзек мәгълүмат бирелә. Чагыштыра калсак, дәрәслектә Болгар дәүләтенә багышланган материалның күләме Киев Русенекеннән **300-400 тапкыр** кимрәк урын алган. Әлбәттә, мондый өзек-төлек фактлар ярдәмендә генә Идел Болгариясе тарихын берничек тә дәрәс күз алдына китереп булмый.

Шул ук вакытта бүгенге тарих фәнендә VI-VII йөзләрдә Азак диңгезе, Дон буе, Кавказ алды далаларында гомер иткән ишле төрки кабиләләр — болгарлар хакында ышанычлы бик күп мәгълүмат һәм хәбәрләр тупланды. Әлеге болгарлар Көнчыгыш Аурупа халыклары тарихында гаять зур роль уйнаган. VII йөздә Кубрат хан шушы кабиләләргә туплый һәм зур дәүләт төзи (635 ел). Тик VII йөзнең өчтен чирегендә хәзәрләр кысуы аркасында бу дәүләт таркалганга мәжбүр була, болгарларның бер өлеше Кубрат хан улы Аспарух житекчелегендә Дунай тамагына барып урнаша, шунда Дунай Болгариясе дип аталган дәүләт төзи, тора-бара жирле славян кабиләләре белән кушылып китә.

Болгарларның икенче өлеше Дон елгасыннан Урта Иделгә күчеп килә, монда бөтенләйгә утрак тормышка күчә. IX йөз азагы — X йөз башында күчеп утырган әлеге болгарлар Кама елгасының Идел белән кушылган төшендә Идел Болгариясе дигән мәстәкыйль дәүләт төзиләр. Болгар халкының тагын бер өлеше Төньяк Кавказда урнашып кала.

X йөздә Идел Болгариясенә ислам дине алып килгән гарәп сәяхәтчесе Ибн-Фадлан сүзләренә караганда, бу вакытта болгар халкы инде утрак тормышта яшәгән. Аның төп һөнәре сәүдә итү булган. Болгар сәүдәгәрләре Фарсы, Һиндстан, Гарәп, Хәзәр каганлыгы, Русь белән алыш-биреш иткәннәр. Дәүләт башкаласы Болгар, таштан һәм агачтан корылган Биләр, Ашлы, Суар, Кирмәнчек һ. б. калалар сәүдә үзегенә әверелгән. Шулай ук Ибн-Фадлан болгарларның яшәү рәвешен болай тасвирлый: "Болгар халкы холкы-фигыле белән сугышка караганда тыныч тормышны якинрак күрә, алар һөжүмгә ешрак дучар булалар, тыныч вакытта сәүдәгәрлек һәм һөнәрчелек белән шөгыльләнеп көн күрәләр; сәүдә эшендә бик намуслылар, угрылар белән зиначыларны бик нык жәзага тарталар".

922 елда болгар ханы Алмас ерак Багдад хәлифе Мөхтәдирдан ислам динен кабул итә. Шушы вакыйга төрле болгар кабиләләренә бергә туплану-

ына, дәүләтнең ныгуына, мәдәниятнең, уку-укыту, китапчылыкның киң таралуына ярдәм итә. Ислам дине аша болгарлар заманның алдынгы гарәп һәм фарсы мәдәбиятен үзләштерә, үзләре дә укымышлы, алдынгы халыкка әверелә. X йөздә яшәгән гарәп сәяхәтчесе Ибн-Рустә сүзләренә караганда: "...аларның (болгарларның) күпчелеге ислам динен тоталар, авылларында мәсҗетләр, мәзһаб һәм имамы булган мәктәпләр бар".

Идел Болгариясенә барлыкка килүе һәм житкелүе Киев Русе белән бер вакытка туры килә. Күршеләр булып яшәгән ике феодал дәүләт шактый катлаулы мөнәсәбәтләрдә торалар. Урыс елъязмаларында, мәсәлән, Киев кенәзләренә 969, 977, 985, 994, 997 елларда Идел Болгариясенә яу белән килүе билгеләнәп үтелә. XII йөздән алып Владимир-Суздаль кенәзлеге Болгарның төп дошманына әверелә. Урыс кенәзләре 1120, 1164, 1172, 1183, 1220 елларда болгарларга яу белән килә. Елъязмалар шулай ук 1088, 1184, (Муромны алу) һәм 1218 (Устюгны алу) елларда болгарларның да урыс жирләренә яуга баруын билгеләп үтә. Елъязмалар Ибн-Фадланның "болгарлар һөжүмгә ешрак дучар булалар" дигән сүзен раслый шикелле.

Тик барысын яу-бәрелешләргә кайтарып калдыру да дәрәс булмас иде. Әлеге елъязмаларда бер үк вакытта солык төзү, үзара сәүдә итү, кыен чакта ярдәмгә килү турында да хәбәрләр теркәлгән. Әйтик, 1006 елда Киев кеңәзе Владимир Святославичның болгар ханы белән солык төзүе билгеле. 1024 елгы ачык вакытында болгарларның Суздаль урысларына икмәк белән ярдәм итүе турында да хәбәр бар: "Бөтен илдә фетнә һәм ачык хөкем сөрдә; Волга буенча халык Болгариягә барды, икмәк алып кайтты һәм шулай итеп исән калды" (Очерки истории СССР. IX-XIII вв. М., 1953, с. 215). Бу хәбәрләр Идел Болгариясе уйнаган рольне, аның Идел елгасында үсеп чыккан бердәнбер дәүләт икәнлеген һәм өч гасыр давамында Көнчыгыш Аурупада **иҗтимагый-сәясый тормышның зур факторы** булып торуын ачык күрсәтә. Болгар этносы шулай ук Идел белән Кама буйларында гомер иткән башка халыкларга да нык тәэсир ясай. Ә Казан татарлары формалашуда зур роль уйнай. Казан татарларына шулай ук кыпчак компонентыннан да шактый өлеш керә.

Инде үзбегә шундый сорау бирик: илебез тарихындагы шундый мөһим сәхифәләр, Борынгы Урыс дәүләте тарихы кебек үк, тиешле игътибарга, хөрмәткә лаек түгелмени? Аны инкяр итеп, халыкларның үткән, тарихи аңнарын ярлыландырып,

без нәрсәгә ирешмәкче булабыз соң?

Татар халкы тарихында яңача фикерләүгә һәм дәрәс яктыртуга мохтаж мәсьәләләрнең тагын бер төене монгол яулары һәм Атын Урда дөверенә карый. Калын һәм жигди тарихи хезмәтләрдә Идел Болгариясенә, урыс кенәзлекләре кебек үк, монгол яуларына дучар булуы күптән исбатланган һәм танылган факт санала. Мәгълүм булганча, 1223 елны Калка елгасында булып узган бәрелештән соң Чыңгыз хан гаскәрләренә бер өлеше болгарларга яу белән бара, көчле каршылыкка юлыгып, кире борыла. Аннан соң да Идел Болгариясе берничә тапкыр монголлар белән бәрелешә (1229, 1232, 1235 еллар), шул сәбәплә болгарлар урыс жирләрен монгол яуларыннан саклап торучы калкан ролен уйнай. Әмма 1236 елда монголлар жиңеп чыга. Болгар дәүләте жимерелә, калалар-авыллар яндырыла, бик күп халык кырыла. Тагын бер елдан (1237) Батый гаскәре, мордва жирләрен айкап чыгып, Рязань кенәзлегенә һөжүм итә. Шулай Русьне яулап алу башлана.

Болар барысы фәндә расланган, күптән билгеле хәлләр. Тик фактларны ничек теләсәң шулай бoryп була икән! Әгәр дә М. В. Нечкина һәм П. С. Лейбенгруб дәрәслегендә әле сүз арасында гына булса да "1236 елда Батый гаскәре болгарлар дәүләтенә бәрәп керә һәм башкалалары Болгар шәһәрен яулап ала" (86 б.) диелсә, 1989 елда академик Б. А. Рыбаков редакциясендә чыккан дәрәслектә бу факт гомумән телгә алынмый. Бер караганда бу әллә ни әһәмияте булмаган вак нәрсә кебек кабул ителергә дә мөмкин. Тик алай түгел шул! Чынында әлеге факт ифрат зур роль уйнай. Ул болгар халкының, нәкъ урыслар кебек үк, көчле дошман белән ирек өчен көрәшүен күрсәтә. Бу фактны төшереп калдыру, дәрәслек авторлары теләсә-теләмәсә дә, болгарларның — монгол илбасарларына каршы алып барган көрәшенең әһәмиятен кечерәйтеп күрсәтү белән бәртәттән, соңрак чор болгар тарихы турында бозык фикерләр китереп чыгара.

Кызганычка, дәрәслек битләрендә моннан соң тасвирланган вакыйгалар да мәсьәләнең асылын ачмый. Яңа басылып чыккан 8 класс дәрәслегендә Казан ханлыгының барлыкка килүе менә ничек бирелгән: "XV йөзнең икенче чирегендә татар феодаллары кул астында Казан ханлыгы барлыкка килә. Аның составына татарлардан башка тагын болгарларның бабалары, марилар, чуашлар, удмуртлар, мордва белән башкортларның бер өлеше керә. Бу феодал дәүләтнең хаким сыйныфы күрәсе халыклар хисабына баерга омтыла" (124 б.)

Акка кара белән язылган бу сүзләрдән кимендә ике нәтижә ачык күренеп тора: 1) Казан ханлыгын татар-монгол феодаллары төзегән, андагы халыкның күпчелек өлеше монгол элементыннан торган һәм бу элемент хәлиткеч әһәмияткә ия булган; 2) Казан ханлыгы асылда Алтын Урда ролен уйнавын давам иттергән һәм күрше халыкларга карата агрессив яулап алу сәясәте алып барган (әлбәттә, монда беренче чиратта урыс халкы күздә тотыла).

Әмма ләкин мондый "нәтижеләр" тарихи дәрәслеккә туры килми. Чын тарих бөтенләй башкача сөйли. Әйтик, күп томлы "Очерки истории СССР" исемле академик басмада (50 нче елларда чыкты) мондый нәтижә ясала иде: "Монгол яулары нәтижәсендә Болгар дәүләте Алтын Урда хакимиятенә элгә, ләкин бу яулар болгарларның этник йөзен әллә ни үзгәртә алмый. Сан ягынан әллә ни ишле булмаган монголлар Болгар дәүләтендә үзләре жирле халыкның көчле йогынтысына бирелә". Тагын мондый сүзләр китерелә: "Болгар мәдәнияте-нең илбасар-монгол мәдәниятеннән югарырак баскычта тооруы сәбәпле соңгылары болгар мәдәниятен кабул итә". Икенче төрле итеп әйткәндә, бу процесс жирле халыкның монголлашуына түгел, киресенчә, илбасар-монголларның болгарлашуына һәм гомумән төркиләшүенә китерә.

Күргәнебезчә, XIV-XV йөзләрдә Болгар дәүләте жирләрендә барган процесслар урыс кенәзлекләрендә давам иткән үзгәрешләргә тәңгәл булган. Шул ук хезмәттә безнең фикерне раслый торган тагын ике урынга игътибар итик: 1) "XIV йөзнен икенче яртысында Алтын Урда изүенән арына барган болгар халкының катлаулы икътисади, сәяси һәм мәдәни хәятә болгар жирләренән янә туплауға юнәлтелә" (427 б.). "Акрынлап Болгар төбәге Алтын Урда белән элементларын өзә бара, элекке Болгар дәүләте жирләрендә өр-яңа мөстәкыйль дәүләт — Казан ханлыгы үсеп чыга" (427 б.).

Шулай итеп, Казан ханлыгының барлыкка килүенә хезмәт иткән процесслар тарихи яктан Алтын Урданың таркалуына бәйле объектив юнәлешне һәм Идел буе халыкларының мәдәни-этник һәм сәяси уянуын чагылдыра. Бу хәрәкәт табигый бара, характеры белән "жирле" була. Аның тирәнлеге, көче һәм кире якка борылмаслыгы да әлеге табигыйлек белән аңлатыла.

Шул ук вакытта бу процесслар шактый үзенчәлекле һәм каршылыклы шартларда бара. Болгар төбәге Алтын Урда составына кертелгән булса, урыс жирләре исә Алтын Урда ханнары

сүзеннән чыкмаса да, административ яктан барыбер мөстәкыйльрәк яши. Аннан соң урысларның Алтын Урдага каршы алып барган көреше урысның үз кенәзләре житәкчелегендә барса, болгарларның туплануы, мөстәкыйльлеккә омтылуы ни әйтсәң дә шул ук Урдадан чыккан ханнар хакимияте белән бәйле була. Әйтик, Алтын Урда бәге Булат Тимер 1361 елда Болгар төбәген Алтын Урдадан бүлеп ала, шул ук Урда ханы Олы Мөхәммәт һәм аның улы Мөхмүтәк Казан ханлыгына нигез салалар. Әлбәттә, мәсьәләнең бу ягы болгар халкының уяну хәрәкәтенә йогынты ясамый калмый. Шулай да Казан ханлыгында барган әлеге процессларда Алтын Урда элементы йогынтысын күпертеп күрсәтү дәрәслек булмас иде. Бу дәүләт бит Алтын Урданың кыйпылчыгы да, халыкка көчлөп тагылган нәрсә дә түгел иде. Аның барлыкка килүен жәмгыятьнең эчке үсеше әзерләде, һәм ул тәрәккыи ихтияжларга җавап бирә иде. Кыскасы, дәүләт барлыкка килгәндә житди роль уйнаган монгол-татар элементы, жирле төрки халык арасында йотыла барып, үзенә әһәмиятен акрынлап югалтты, шулай давам итсә, бәлки, исеменә дә ябышып калмаган булыр иде.

Әмма XVI йөз уртасындагы вакыйгалар тарихи үсешкә башка төс бирделәр. Сүз Явыз Иванның Казан ханлыгын яулап алуы турында бара. Бу вакыйга ничек кенә баяланмасын, бер нәрсә монда ап-ачык ярылып ята: XVI йөз уртасында Болгар дәүләтендә яшәгән халыкның хужалык итү, сәяси һәм рухи уяну процессы көчлөп туктатылды. Казан ханлыгы таркатылганнан соң патша хөкүмәте алып барган сәясәт нәтижәсендә милли дәүләтчелек тарихы гына киселеп калмады, ә буйсындырылган халыкның милли уचाгы, теле, дине, мәдәнияте, хәтта исемнең дә бөтенләй юкка чыгу куркынычы туды. Меңләгән кешеләр көчлөп чукуындырылды, халыкның үзенә урыс сөйми торган "татар" исеме тагылды.

Әйтергә кирәк, XIX йөз азагы — XX йөз башында казан татарлары арасында "болгар" исеменә кире кайтару мәсьәләсе киң таралыш ала. Соңгы вакытта бу идея янә калкып чыкты.

Әлбәттә, бу язмада без үз алдыбызга һич тә татар халкы тарихын барлап чыгу максатын куймадык. Безнең максат — жәмәгәтчелекнең игътибарын мәктәп дәрәслекләрендә урын алган төрле уйдирмалар һәм нахак бәла тагуларга юнәлдерү иде. Биредә әйтелгән фикерләр тулысы белән казан татарларының болгарлар вәрисе булуын раслаучы атаклы урыс

һәм совет галимнәре (С. М. Соловьев, Б. Д. Греков) хезмәтләренә нигезләнде. Кызганычка каршы, 1950-1980 нче елларда гәмәлдә булган СССР тарихы дәрәслекләрендә бөтенләй башка, тарихны бозып күрсәтүче, хәзерге татар халкын Алтын Урда монголлары белән тиңләүче карашлар хөкем сөрдә. Нилектән алай татар халкын монголлар белән тиңләүче концепция алга сөрелде соң?

Моның нигезендә, һичшиксез, үзәкләштерелгән Урыс дәүләтенә үсүен һәм киңәюен аңлаучы, бер үк вакытта бу эшкә комачаулык иткән милли хәрәкәтләрне каралтырга, омтылучы сталинизм сәясәте ята. Болгар дәүләтенә барлыкка килүен, аның шактый заманнар мөстәкыйль яшәвен, аннан соң болгарларның кабат уянып, Казан ханлыгын төзүләрен, әлеге халыкның болгар, мордва, чуаш, мари, удмурд жирләре хисабына үз территориясен киңәйтүгә омтылган Урыс дәүләтенә каршы көреш алып баруын тану — сталинизм сәясәтенә бугазына сөяк кебек кадала торган факт икәнә аңлашылса кирәк.

Менә ни өчен Казан ханлыгының жирле халкын монгол-татарлар рәтенә кертү, ягъни тарихи тамырлары булмаган килмешәк итеп күрсәтү һәм шул нигездә бу жирләргә хақы юк дигән фикер үткөрү бик кирәк булган. Бүгенге көндә "бөөк" урыс милләте кул астында алып барылган милли тамырларны корыту сәясәтенә чын интернационалистлар тәрбияләү бурычларын хәл итә алмавы ап-ачык күренә. Гомумән, милли ихтияжларны чикләү, аларның хасиятен инкяр итү юлында моңа беркайчан да ирешеп булмагач.

Әйткәнебезчә, хәзерге мәктәптә укытыла торган туган ил тарихы милли сәясәтне тормышка ашыру максатларына һич тә җавап бирми. Анда әлеге сталинлык һәм неосталинлыкның тирән йогынтысы яшәп килә. Димәк, яңа сәяси фикерләү рухында язылган башка программалар һәм дәрәслекләр кирәк. Алар нинди булырга тиеш? Тарих укыту нинди юнәлеш алырга тиеш?

Бәлки ул тиешле күләм-пропорцияләре сакланган, барлык халыклар тарихын эчтә алган кыска, ләкин **бер бөтен** курс булырга тиештер? Әллә инде мәктәпләрдә параллель рәвештә туган ил тарихының ике курсын укытырлар: **берсе** — ил халыклары өчен уртақ күпмилләтле дәүләтебез тарихы булып, **икенчесе** — аерым бер халыкның, республиканың, төбәкнең тарихын баян итсә, ничек булыр? Нәхәлдә, бүгенге көндә бер нәрсә ап-ачык: халыклар тарихын болай бозып укытуга, төрле уйдирмалар белән килешеп яшәүгә чик куелырга тиеш.

Без тарихта эзлебез...

Сорауларга

күренекле язучы

һәм галим

Мөхәммәт

МӘНДИЕВ

жавап бирә

— СЕЗ әдәбиятка кайбер кордашларыгызга караганда беркадәр соңарып килеп тә, тиз арада халкыбызның иң яратып укыла торган популяр язучыларыннан берсе булып танылдыгыз. "Идел" журналының быелгы беренче санында басылган әңгәмәдә Аяз Гыйләжөв, мәсәлән, "Бәхилләшү" повесте соңгы еллар татар әдәбиятының иң зур казанышларыннан берсе булып тора, диде. Ә Сез үзегез кордаш каләмдәшегезнең әлеге бәяләмәсе белән килешәсезме? Һәм, гомумән, татар прозасының иртәгесен ничегрәк күзаллысыз?

— Прозабызның иртәгесен күз алдына китерә алмыйм. Бездә хәзер интеллектуаль проза үсеп килә. Авторлар — дөнья әдәбиятын, бүгенге усал публицистиканы укучылар. Алар безгә караганда акыллырак, реалистрак. Тик бер шигем бар: бу авторларда жиргә, халыкка, үткәнбездә береккәнлек житми. Кайберләре чын-чынлап фразерлар; шәп сүз, акыллы сүз әйтәләр, көнләшеп укыйсың. Ә тамырлары халыкта түгел. Хәер, әдәби үсешкә прогноз куяр өчен Лев Толстой акылы кирәк. Андый акыл миңа каян килсен инде? Аяз Гыйләжөв "Бәхилләшү"гә шулай югары бәя биргән икән (жылы сүзгә өчен рәхмәт!), мин инде моны фильтр аша кабул итәм. Бөекбританиянең хәрбиләре арасында, имеш, шундый гадәт бар: ханымнар булган мәжлестәрдә офицерлар бер-берсенә эндәшкәндә хәрби дәрәжәләрен бер рангга күтөрәп эндәшәләр икән. Аяз шундый бит инде ул: хатыны Нәкыя өчпочмак пешерсә һәм Аяз шуны тәмләп бер-икене ашаса, ахырдан, ничшиксез, әйтми калмас:

— Ыслушай парин, тамак бик ачкан иде, унсигез өчпочмакны юк иткәнәмне сизми дә калдым.

— Сезнең ижатыгызның бөреләнгән һәм чәчәк аткан чоры торгынлык елларына туры килә. Ләкин бу әле һич тә Сез торгынлыкка мөдхия җырлаган дигән сүз түгел. Шулай да...

— Шулай да бу елларда мин орден алмадым, депутат булып сайланмадым, бер жирдә дә түрә булмадым. Лауреат та түгел идем. Кыйнадылар — еламадым, мактадылар — күккә очмадым. Минә кыйнаган кешеләр хәзер пенсионер-

лар — очрашканда кочаклап алалар, аркадан даң-доң кагышабыз, мин берни дә әйтмим, рәнҗемим. Һәркемнең үз язмышы. Алар хәзер пенсиядә, шәп фатирларда яши, ә мин төннәрен кухня өстәлендә язып утырам, ишек янындагы тар аралыкта аяк киемнәренә сөртенә-сөртенә ут кабызам, ут сүндерәм...

— Белүемчә, Сез заманында докторлык диссертациясә язып та, аны яклай алмый калдыгыз. Моңың тарихы ничегрәк булды? Оппонентларыгыз диссертациядән нинди хилафлык тапты?

— 1972-74 елларда миңа университет докторлык диссертациясә язучы өчен ике еллык түләүле ял бирде. Минем байтак эшем инде эшләнгән, материал җитәрлек тупланган иде. Ләкин бер бәхетсезлек килеп чыкты: 1971 елда мин "Фронтовиклар" дигән роман язып, кулъязмасын "Казан утлары" журналына тапшырган идем. Иҗат ялымның икенче атнасында ук журналның беренче саны килде, анда "Фронтовиклар"ның бер өлеше. Надан коллегаларым гажәпкә калды:

— Ничек? — диделәр алар үзара фикер алышканда. — Ничек? Ул бит түләүле ялда, диссертация язучыга тиеш, ә ул роман язып ята. Бу бит хөкүмәтне алдау!

Һәм берничә көннән мине партия контроле комиссиясенә чакырдылар...

"Иҗат ялы" дигәнәм энә шулай җәнжал белән башланды. Ике ел эчендә мин, әлбәттә, диссертациямне язып бетердем. Яклау өчен аны монография итеп бастырып чыгарырга кирәк иде. Кафедрада тикшергән вакытта Х. Госман хезмәткә "сыйнфый подход җитеп бетми" дип мөһер сукты. Һәм китап берничә ел бие планга кертелмәде. Бары тик 1978 елда гына аны университет нәшриятының планына керттеләр. Көзен мин моңың корректурасын укыдым. Х. Госманның "сыйнфый подходын" истә тотып, хезмәтемне гел кызартырга тырыштым. Ләкин аның басылып чыгуына ышанычым юк иде. Чөнки аны обком аппаратчылары кушуы буенча ике-өч тапкыр рецензияләтеп алганнар иде. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты секторлары моңы дөньяга чыгартмас өчен байтак көч куйдылар. Шундый борчулы ыгы-зыгы белән кыш

узды. Книга күрәнми дә күрәнми. Ул арада жәй дә жетте. Менә бер көнне миңа телефоннан бер кырыс кына тавыш:

— Иртәнге унга обкомга, фән бүлгегә мәдире Миндубаев янына килгез, — дип әмер бирде.

Мин бернәрсә дә аңламадым. Иртән ун туларга биш минутта теге кабинет ишеге янына килсәм... килсәм... Анда жыелганнар: университетның фән эшләре буенча проректоры профессор Шәүкәт Хәбибуллин, нәшрият директоры Оскар Хәйретдинов, декан Диларә Тумашева, минем китапның фәнни мөхәррире Ибраһим Нуруллин, университет парткомы секретаре Ренат Кашафетдинов, главлит мәдире (карагүһчыл цензор) Д. Шакиржанова.

Безне бүлмәгә чакырдылар. Куркыныч тынлык урнашты. Бүлек мәдире Әдип Миндубаев йөзенә коточкыч житдилек чыгарып — Нюрнберг процессы да шулай башлангандыр дип уйлыйм мин — алдындагы папканы ачты, аннан ике бит кәгазь алды да укып китте.

Бу чын мәгънәсендә хөкем карарын уку иде. Карарны укыганда Миндубаевның Фатих Кәрим белән Фатих Кәримнең икесен бер дип белүе, Сәгыйть Рәмиев белән Сәгыйть Сүнчәләй исемнәрен телгә алганда буталып, каушап калуы сизелде. Хөкем карары катгый иде: монографияда сыйныфый подход юк, моны чыгару идеологик хата булчак. "Бу, — диде Миндубаев, — мнәние областного комитета партии". Шуңа күрә әлегә мәсьәлә "не обсуждается". Сораулар бармы?

— Мәһдиевкә сыйныфыйлыкның житмәве турында элегрәк тә әйтелгән иде, — дип, декан бер жөмлә кыстырды.

Миндубаев бик зур эш кырган кыяфәт белән сигарет чыгарды, шырпы эзли башлады. Шул вакытта Р. Кашафетдинов кинәт сикереп торып басты да зажигалкасын чыртлатып аңа ут бирде. Бүлмәгә хуш исле төтен таралды. Бүлек инструкторы Ренат Гыймадиев (инде мәрхүм) протокол яза иде, инде нокта куйып дигәндә генә Д. Шакиржанова чәчрәп чыкты. Ул мине тетте генә.

— Бу кешедә марксистик теория юк, бу кеше милләтчелек белән авырый, моның бөтен язганнарында идеологик хата очрый, — дип төкрекләрен чәчте.

Авыр гына таралыштык.

Берничә көннән соң мин бу хәлләр турында Миркасыйм Госмановка сөйләдем. Ул миңа бер хакыйкәтне ачты.

— Синең бөтен хатаң, — диде, — диссертацияңне татарча язуыңда. Сине бер генә урыс яки яһүд профессоры да якый алмый. Ә татар галимнәренә кемнәр икән беләсәң (һәм ул, гадәтчә, явыз чырай чыгарып, кәгазьгә язып булмый торган бер сүз әйтте).

Еллар узды, мин әлегә монографиямне урысчага үзәм төржемә итеп, бик тә әзерлекле бер мөхәррирдән укытып төзәттердем. Һәм илдә ислах чоры башлангач, "обком" дигән аппараттан надан түрәләр оча башлагач, кулъязмамны кабат университет нәшриятына илтеп бирдем. 1990 елның жәендә ул басылып та чыкты. Книга "Социальные корни таланта" дип атала. Ләкин ул миңа бернинди дә шатлык китермәде. Чөнки андагы байтак мәгълүматлар урланган булып чыкты. Әйтик, М. Гайнуллин "Татар әдипләре" (1978) дигән китабында һәм "Татар әдәбияты тарихы"ның икенче томында (1985) Ф. Кәримгә кагылышлы минем табышларны, хәтта аерым жөмлә-цитаталарны бик нык файдаланган. Кулъязмам аның кулында бик озак яткан иде шул. Мин боларны исбат итә алам, чөнки теге, хөкем ителгән монографиямнең корректурасын шул көннәрдә кулыма төшердем, аннан, еллар узгач, төпләтеп алдым. Дәһияда бер генә данәдә чыккан китап булса, ул — минеке. Мин бу китапны кешегә бирим, өйдән чыгармыйм.

— Мөхәммәт әфәнде, Сөз гомергәзнең байтак өлешен архивларда казынып уздырган, татар әдәбияты фәнен яңа мәгълүматлар, ачыш-табышлар белән баепкан гыйлем иясе дә. Һәм Сөзгә, әдәбият тарихының яңа сәхифәләрен ачкан сәен, моңарчы безгә мәгълүм булмаган берсәнен-берсә гыйбрәтләр хәл-әхвәлләр, язмышлар белән очрашырга туры килә торгандыр. Кем белә, бөлкем аларның кайберләре турында хәер дә партиялә матбугатта сүз кузгату лязем түгелдер өле?

— Әйе, мин Казан жандармерия идарәсенең "совершенно секретно" грифлы фондларын өйрәндем. Андагы материалны өйрәнеп бетерү өчен бер гомер житми. Анда аспирантларны кертергә кирәк. Кызганычка каршы, түрәлекне ярата торган татар филологиясе доцентларга аспирант алырга рәхсәт итми. Урысларда андый хәл юк. Бездә — түрәлек! Югыйсә, мин Ф. Кәrimi, Дәрдемәнд, Ж. Вәлиди, Й. Акчүра, Тукай, Ф. Әмирхан һ. б. шәхесләр турында жандарм идарәсендәгә кәгазьләр буенча бик күп яшьләргә юнәлеш бирә алган булыр идем. Аннан соң мин 30 нчы еллардагы Академик Үзәк архивын да "йөгереп" кенә карап чыктым. Андагы тарих! Андагы хатлар, аңлатма кәгазьләре, андагы беркетмәләр... Анда Г. Шәрәф, Г. Рәхим, Г. Ибраһимов, Ж. Вәлиди, Н. Хәким, С. Атнагуловларның язмалары, чыгышлары-нотыклары. Ходай сөзгәк сьерга мөгез бирми, ди. Миңа да аспирант бирмәделәр, чөнки мине университетта да, Тел, әдәбият, тарих институтында да беркем галим дип исәпләмәде. Шуңа күрә жыелышларда мине "язучы һәм галим" дип халыкка тәкъдим иткәндә тәнемнән ток йөгәрә: юк, мин галим

түгел, мин — фактларны белүче генә. Галим ул — Л. Гумилев. Мин түгел...

Сез архивлардагы моңарчы билгеле булмаган хәлләр белән кызыксынасыз дисез. Нигә архив? Татар көндәлек матбугатын гына әйбәтләп өйрәнәсе бар. Элек чыккан гәзит-журналларны гына әйбәтләп укыйсы бар. Анда һәр кем — үзе. Аларны укыгач, культлар үлә. Г. Ибраһимов, Н. Такташ, М. Жәлил, Х. Туфан культлары бетә. Алар талант ияләре, замана балалары буларак, калалар — барысы да халкыбызның горурлыгы бит — әмма табынырга кирәкми. Табыну — шәхесне үтерү дигән сүз. Үземдә булган картотека материаллары буенча мин болар турында өр-яңа мәғлүмат бирә алып идем, ләкин, беренчедән, гомер кыска, икенчедән, безнең укучы андый яңалыкка ияләнмәгән. Татар укучысы, гомумән, культ ярата. Бездә мәжүсилек бик көчле.

— Әйе, Сез әдәбият тарихы буенча бик күп гыйльми хезмәтләр авторы. Ә менә әдәби ижатыгызда тарихи-документаль жанр белән алай ук дуслашып ките алмадыгыз шикелле. Югыйсә, әдәбиятыбыз югары кимәлдә язылган тарихи-документаль әсәрләргә зур кытлык кичерә бит...

— Тарихи әсәрләр ник язмадыммы? Китап нәшрияты директоры булып эшләгән Гарәф Шәрәфетдинов миңа һәрвакыт әйтеп килде: син, диде, тарихи әсәр язарга тиеш. Әмма мин моңа бармадым. Сәбәбе? Икәү. Беренчедән, мин татар тарихын белмим. Гәрчә, тарих бүлегендә диплом алсам да. Без бит — сталинчылар. "Кыскача курс" буенча укыдык, Троцкий, Бухариннарны сүгеп зәчет, имтихан бирдек. Спартак восстаниесе турында сөйләгәндә бездән "современностька чыгу" таләп ителә иде һәм без имтиханда бу восстаниеңең жиңелү сәбәпләрен "аның башында иптәш Сталин кебек стратег тормаган" аркасында дип аңлатырга тиеш идек. Югыйсә, мин мәшһүр тарихчы галимнәр кулында тәрбияләндем. Алар — Бушмакин (Сорбонна университетында белем алган), Устюжанин — Идел буе халыклары тарихы буенча зур белгеч, Шофман — борынгы Греция, Рим тарихы белгече, Рифкатъ Таһиров — коммунистик хәрәкәт буенча галим... Ременников, Муньков, Трунский... Аларның кайберләре дөньяда юк инде. Бичаралар. Алар һәр лекциянең ахырын "Сталин, Жданов, Киров күрсәткәнчә" дип тәмамларга мәжбүрләр иде. Ә тегеләрнең чыннан да тарих фәненә карата шундый җитәкче күрсәтмәләре, 1934 елда булса кирәк, басылып чыккан. Йә, әйтегез инде, комедия түгелме бу? ТАРИХ дигән зур фәнгә кемнәр методологик юнәлеш бирә? Өч класс белемле "боевик" (безнеңчә — бандит) Джугашвили, ГПУшник Сергей Костриков һәм милләтләр, халыклар дошманы кара эчле Жданов...

Тарихчыларның кул-аягы әнә шул өчлекнең "гыйльми" рецензиясе белән бәйләп куелган иде. Безгә татар тарихын өйрәтмәделәр. Еллар узгач, мин Татарстан тарихының Фәннәр Академиясенең Казан филиалы чыгарган басмасын сатып алдым. Тыным кысылып, ашыгып, актара, укый башладым. Без — каян? Без — кем? Без — күпме? Без — ...ник?

Бу сорауларның берсенә дә мин җавап тапмадым. Чөнки әлегә тарих "СССР тарихы" дигән калыпка салынып эшләнгән иде. Урарту дәүләтендә фәләнәнче гасырда фәлән истәлек ташлар булганмы? Рәхим итегез, бездә дә табылган ул ташлар. Фәлән гасырда фәлән хәлләр булганмы? Рәхим итегез, безнең Казан ягында да булган ул.

Бу хезмәттән мин татар тарихын өйрәнә алмадым. Безгә бир син Париж Коммунасын, Бөек француз революциясен, безгә бир син Өченче интернационалны! А шу? Без бу өлкәдә — моҗем...

Шулай итеп мин татар халкының тарихы буенча тарихи роман язарга алынмадым. Әмма мәсбәләнең икенче ягы да бар иде: Гарәф Шәрәфетдинов "тарихи роман яз" дип, мине үзе аңламыйча укын кырына этеп китерә иде. Обком дигән карагүһчыл аппаратта минем берәр тарихи хата ясавымны гына көтөп, мине линиядән алып ташларга утыручы аппаратчылар бар бит. Боларга мин үземне таптарга мөмкинлек бирмәскә тиеш идем. Чөнки беләм, күрәм: тарихи роман язган Н. Фәттаһ — кара исемлектә. Ләкин аны нишләтеп тә булмый, ул КПСС әгъзасы да түгел, ирекле художник та, аннан соң, татар тарихын "Кыскача курс" буенча түгел, ә китапханәдәгә хәзинә буенча җентекләп өйрәнгән кеше, моны Гарәф бик яхшы белә, минем дә кем икәнлекне белә — әмма нигәдер мине шуңа этәрә иде. Обком түрәләрен мин үземне таптау ләззәтеннән мәхрүм иттем. Нуриханни исә таптап булмаслыгын алар беләләр иде.

— Сөзнең әсәрләргә укыгач, күңелгә һәрвакыт моңсу, ямансу булып ките. Еш кына аларның исемнәре үк моңсу була: "Кеше ките — җыры кала", "Торналар төшкән җирдә", "Бәхилләшү"... Соңгысы хәтта сискәндереп тә җибәрә. Заманында Әмирхан Еникинең "Соңгы китабын" кулга алгач та нәкъ шундый тойгы кичергән идем мин... Ни әйтсәң дә, бәхилләшү — шомлы, куркыныч, чарасызлыкны, фатальлекне аңлата торган сүз ич...

— Моңсулык — тормышымнан. Җиде яшәтән әтисез калдым. Әтиемне халык дошманы дип аттылар. Н. Хрущев заманында акладылар. Гаепсез икән. Мине тормыш бик кыйнады. Колхозда эшләгәндә (унбер яшәтән башлап) берәр кимчелегем сизелсә, "атаң янына китәсең киләмәни, япы-янамай" дип, миңа китереп сугалар иде. Инде миндә дә моң булмаса... Аның тарихи тамырларын мин монда гына аңлатып бетерә алмыйм. Аны әле минем белән бергә өч дистә елдан артык яшәгән хатыным да аңлап бетерә алмый, мин аны гаеп итмим. Балаларыма да аңлатырга тырышам, алар да аңлап бетерә алмый. Сталин заманын күрмәгән, ул золымны кичермәгән кеше берничек тә аңлый алмый һәм аларны моның өчен гаепләргә ярамый да.

"Бәхилләшү" сүзеннән шикләнәргә кирәкми. Мин үзем белгән элеккеге авыл белән бәхилләшәм. Ул авыл бетте инде. Большевистик режим авылны 1928 елда ук бетерергә тотынган иде. Хәзер авылда яшәүче кешенең бик күбесе крестьян түгел. Шулай булгач, чын авылмыни инде ул?! "Бәхилләшү" сүзен бары тик шул — туры мәгънәсендә генә аңларга кирәк.

— Әгәр көннәрнең берендә кайсыдыр йол-дыздан илчеләр килеп төшсә һәм татар халкының кем булуын белергә теләсә, Сез аларга кайсы әсәрне укырга киңәш итәр идегез?

— Дөрдәмәндең шигырьләр җыентыгын укырга киңәш итәр идем. Тукайның 25-30 шигырен аерып алып, китап итеп бастырыр идем, шуны бүләк итәр идем. Без Тукайны гел тоташ чыгарабыз. Аның "Сайланма әсәрләр"ен чыгарырга кирәк. Тукай үләр алдыннан бу турыда хыялланган, әмма өлгерә алмаган...

Газинур МОРАТ әңгәмәсе

Ташландык авыл

Дамир Йосыпов фоторәсеме

ин бөләкәй чакта безнең авылда бер ташландык йорт бар иде. Тәрәзәләре такта белән кадкаланган, ишегендә үз ачкычы белән дә ачып булмаслык хәлгә килеп күргән ат башы хәтле йозак эленеп тора. Шуның өстенә аркылы-торкылы ике такта кагылган. Юк, без бу өйнең эченә керү түгел, капка төбеннән узып йөрергә дә шүрли торган идек. Такта яркларынан күренгән караңгы,

буш өй эченә күз төшөп, анда нидер бар, кемнәрдер яши сыман тоела иде. Малайлар еш кына йортның чормасында кемнәндер бала елаган тавыш ишетүен яңалык итеп сөйлиләр. Андый имеш-мимешләр безне тагын да куркыта. Ташландык йорт яныннан урамны теге ягыннан ук әйләненеп узарга тырыша идек.

Еллар уза торды. Ташландык йортның бүрәнә-такталары череп аудылар. Хәзер аның урынында авылыбызның булдыклы, елына өч-дүрт бура өлгертеп сата торган уңган балта остасы Тәүфикъ абый йорты утыра. Шунысы гажәп:

йортын ул, чәер исе аңкып торган нарат бүрәнәдән саласы урынга, шлактан корган. Элекке ташландык өй урынында ап-ак таш йорт балкып утыра. Аның каравы Тәүфикъ абыйның олы юлдан авылга килеп кергәндә юлчыларны тәрәзәләреннән нур сибеп каршы алган элекке агач йорты хәзер үзе ташландыкка чыккан: тәрәзәләре ватык, коймасы ауган, капкалары кыйшайган. Бер ул гынамы?! Ташландык йортлар ишәйгән авылда. Без бөләкәй чакта йөзгә якин хужалыгы булган авылда бүген утызга якин ташландык йорт утырып тора. Тагын утызлабын киләсе 4-5 елда шундый ук язмыш көтә. Әле нык дип исәпләнгәннәренәң дә, күбесенең хужалары пенсия яшенә җиткән, бүген-иртәгә лаеклы ялга китәбез дип хыялланып яшәүче 1930-35 елларда туган агайлар. Иң кызганычы — ун-унбишләбәннән калганның ата-баба нигезен сакларлык чамасы юк, балалары барысы да шәһәргә китеп беткәннәр.

Моннан утыз еллар элек бер ташландык йорты булган авылым үзе ташландык хәлгә калып бара. Шундыйрак авылны мин беренче тапкыр моннан 17 ел элек күргән идем. Университетка укырга кергән елны. Беренче сен-

тябрьдә безне университет аудиторияләренә исен генә иснәттеләр дә, көзгә кыр эшләренә дип бер айга авылларга жиһәрделәр.

Автобуста Балык Бистәсе районының зур-зур, матур авылларын карый-карай бара торгач, авыл димәсәң хәтерә калырдай, унлап йорты утырып калган бер авылчыкка килеп туктадык. Сорашыйм дисәң, кешесе юк. Житәкчебез белә икән, Дикое Поле дигән урыс авылы булып чыкты бу. Элек шактый гына зур булганлыгы күренеп тора: берән-сәрән утырып калган йортлары бер-берсеннән бик еракта урнашкан. Бер читендә — ферма абзарлары. Дөрес, аларда 3-4 аттан башка терлек асралмый, биналар ташландык хәлгә килгән. Авылга нигез салган кеше табигатьнең матур гына урынын сайлаган булган. Тирә-якта иген басулары, болынары, үзәндә саф сулы көмеш чишмәсе чылтырый. Ул көздән бирле 17 ел гомер узды инде. Дикое Поле исемле авыл хәзер жир йөзәндә бардырмы, юктырмы, әйтә алмыйм. Ә менә республикабызда аңа караганда күпкә тазарак, хәлләрәк тормыш белән яшәгән йөзләргә авылның жир йөзеннән мәңгә юкка чыгуы турында ачынып әйтергә туры килә. Түбән Кама нефтехимия гигантларын корганда, Чаллы автозаводын төзегәндә күпме авыллар бушап калды! Халкын бөөк төзелешләр, шәһәрләр суырып алган авыллар торган саен эчкәрәк, ул төзелешләрдән ерактарак урнашкан төбәкләргә дә үтеп керде: Биектау районындагы ничәмә авылны гына бушатмады икән Казанның яңадан-яңа эшче көчләр таләп иткән завод-фабрикалары?!

Бытыр мин Мәскәүгә кунакка баргач тумышы белән Дөбяз тирәсендәге Шыпшык авылыннан булган Зариф ага Галиев белән сөйләшәп утырдым.

— Авылдан утызынчы елларда чыгып киттем мин, — диде ул. — Гаиләбез ишле, балалар күп, әти белән әнигә жиңел булсын, артык тамак булганчы дип, үзем теләп Кызыл Армиягә язылдым. Анда солдат ач түгел, тиешле паекны бирәләр иде. Быел туган якларга кайтып килдем. Туган нигезне карарга авылга барсам, исем китте: нибары дүрт өй калган! Алары да картлар, кибетсез-нисез, ашарга икмәк таба алмыйча интегеп яшәп яталар. Ә бит нинди авыл иде! Гөр килеп торган авыл иде!..

Кызганыч булды Зариф аганың сөйләгәннәрен тыңлау. Авылда тилмереп яшәүче пенсионерлар кызгандырды. Алар гынамы?! Бәхетле, матур тормыш корабыз дип хыялланып яшәгән һәм әкияттәге тишек тагарак алдында утырып калган балыкчы карт сыман, мескен хәлдә яшәп ятучы, алданган бөтен совет халкы кызганыч булып китте.

Ташландык авыл. Үзәбезнең күршәдә генә бар шундый авыл. Без бәләкәй чакларда, бу авылда әле бер көнне эт тә яшәмәс, дигән уй башка кереп тә чыкмый иде. Шуну юраучы табылса, юкны сөйләмә әле дип, нич ышанмас идек. Ә көннәрнең берендә күршәбездәге Әсән авылы әнә шундый фажигагә тарды!

Шыпшык анында гына Чиллек дигән урыс авылы бар иде. Хәзер аның урынында кәкре каен гына моңаеп утыра. Дөбяз янындагы Тарышна авылының да ишек-тәрәзәләре кадкаланган, халкы китеп беткән. Татар һәм Урыс Алатлары арасында Алатбаш авылы, Бәксәр янында Яңа Көч (халык телендә — Никкүчтем), Бикнарәт янында Авангард авыллары булуын бүгенге яшьләр бөтенләй белмиләр.

Шәһәрләр, зур төзелешләр авыл халкын үзәңә суырып алды дип акланмакчы булабыз. Анысы шулай. Ләкин авылларның бушап калуының бик тирәндә яткан сәбәпләре бар. Авылларыбызның бушап калуы, авыл хужалыгында житештерүчәнлекнең түбәнлегә жәмгыятебез бүген кичерә торган тирән кризисның бер тармагы, бер тамыры гына.

Мин авыл хужалыгы белгече түгел. Авылда да яшәим. Артталыктан чыгу юлларын да күрсәтеп бирә алмамдыр. Бары тик авыл проблемалары минем дә күңелемне борчыганлыктан, язучы буларак үземнең кайбер күзәтүләрем, уй-фикерләрем белән уртаклашасым килде.

Бүген шәһәрдә яшәсәм дә, мин авылда туып үскән кеше. Авыл эшләре миңа яхшы таныш. Жәйге кызу кояш астында интегә-интегә чөгәндер, кишер чүбе утадык. Үзәбездән олы сәнәк күтәрәп, сенажга салынырга тиешле чи яшел үләнне машина арбасына төягәндә күргән газәпләр да истән чыкмый. Терлекчеләрнең авыр хезмәтен дә яхшы беләм: әни озак еллар терлекләр симертүдә эшләгәч, ничәмә ел аның белән бергә иртә таңнан кич караңгыга хәтле ферма юлын таптарга туры килде. Авылның кайсы гына эшен алсаң да, һәммәсенең дә нигездә кул көче белән башкарылуын күрү күңелдә авыр тойгылар уята иде. Яшелчә чүбе утау, сирәкләү өчен махсус машиналар эшләгән булмый микәнни дип уйлый идем мин. Нишләп үлән төяү өчен махсус трактор чыгармыйлар икән, дип сорый идем. Ул терлекче хезмәтенең авырлыгы, һәммә эшнең кул көче белән башкарылуы аптырашта калдыра иде. Ул фермадагы пычрак, яз-көз көннәрендәге ерып чыкмаслык баткаклык... Саний китсәк, ни кадәрле артталык, мескенлек. Һәм менә шул шартларда эшләп, әле дә безнең әти-әниләр нәрсәгә дә булса ирешә торганнар иде. Малларның түплеклек үсеше еш кына бер килограммга житә! Алар район күләмдә барган социалистик ярышта жиңеп чыгалар! Социалистик ярыш! Нинди ярыш ди ул?! Үз-үзеңне алдау, тынычландыру. Терлекчеләр — ярышта беренче, ә колхоз — табышсыз. Игенчеләр ярышта — алдынгы, ә хужалык дәүләткә бурычка керә. Механизаторлары хөрмәтенә район үзәгендә дан флагы жиһәрди, ә колхоз — кабалада. Колхоз хәерче. Урамнарны төзекләндерергә, юлларны рәтләргә, ферма ишек алларын тигезләргә, ыңдыр табакларын түбә астына кертергә, клуб салырга колхозның акчасы юк, хәленнән килми.

Болар һәммәсә дә моннан 20 ел элекке колхозларның фәкыйрьлеге турында. Бүген колхозлар тагын да фәкыйрьрәк. Бүген колхозда эшләр кеше юк. Яшьләре авылдан киткән. Аларның ата-аналары — инде картайган. Тагын да берничә ел үтүгә колхозда сыер савучы да, машина йөртүче дә, балта остасы да калмас. Өлбәттә, әгәр дә заманнар үзгәрмәсә, дәүләт авылга йөз белән борылмаса.

Дөрес, соңгы вакытта авыл турында борчыла башладык. Авыл мәсьәләләрен дәүләт күләмдә хәл итәргә омтылышлар булды. СССР Югары Советы депутатлары съездинда, мәсәлән, жирне крестьянга бирү мәсьәләсе көн үзәгенә куелды. Ләкин аны жирле итү кирәклегә хакында сүз инде ничә елдан бирле сөйләнсә дә, алга китеш һаман күренми. Жирне крестьянга бирергә ашыгычы юк. Бик күпләр колхозларга ябышып ята. Депутатларның чыгышларында "колхозның төрле объектив сәбәпләр аркасында әлегә кадәр үз мөмкинлекләрен ача алганы юк, колхозларны таркату хата булыр иде", — дигән фикерләр яңгырады. Матбугат битләрендә колхозларның киләчәге турында кызу бәхәсләр бара. Каршылыклы фикерләр әйтелә. Рязань өлкәсендәге В. А. Стародубцев житәкләгән Ленин исемдәге колхоз үрнәге дә колхозларның ачылмаган мөмкинлекләренә өметләнәдерә кебек. Шулу ук вакытта авылда хезмәтнең яңа алымнарын кулланышка керткән фермер, арендатор хужалыклары үрнәкләре дә авыл хужалыгын һич кичекмәстән үзгәртеп кору кирәклеген үзәккә куя.

Нәрсә соң ул колхоз? Төзелүенә 60 ел тулып та бернинди нәтижәсә булмаган колхозның ачылмаган нинди мөмкинлекләре булырга мөмкин?

Крестьянның тормышы гомер гомергә жир белән бәйле. Шунда ул иген иккән, мал-туар асраган, көн күргән. Үзә генә күрмәгән, житештергән икмәген, итен, сөтен базарга чыгарып саткан, шәһәр кешесенең дә тамыгын туйдырган. Бу эшендә аңа беркайчан да, беркем дә комачауламаган, киресенчә ярдәм итәргә тырышкан. Патша Россиясендә, мәсәлән, бер 1912 елда гына да крестьяннарга кредитка 1 миллиард 168 миллион сум акча бирелгән. 1892 елда

С.-Петербургта басылып чыккан "Урыс авыл хужасының белешмәләре китабы"нда крестьян хезмәтен җиңеләйтү өчен гаять күп төрле авыл хужалыгы машиналары һәм җиһазлары тәҗдид ителә.

Ә Бөек Октябрь революциясеннән соң авыл кешесенең хәле ничек була?

Октябрьнең крестьянга эшләгән бердәнбер изгелеге — жир турында декрет. Һәм шуның белән шул. Гомер гомергә жир игеп көн күргән крестьян үз хезмәтен игеләксез, кирәксез итеп тоя башлый. Совет властенең беренче елларында ук аны талау башлана. "Революция бишегендә — ачлык!" дигән ялган хәбәр таратып, игенчәнең көз жыйнап алган барлык икмәген большевиклар талап чыгалар. Амбарында хәтта кыш ашарлык кына түгел, яз чачәрлек тә бөртек калдырмыйлар. Ә хәрби коммунизм игьлан ителгәч, крестьянның ачлык ел була калса дип саклаган соңгы ашлыгын алып кына калмыйлар, шуны яшереп саклаган өчен аны революция дошманы дип атыйлар, байчура дигән кушамат тагалар.

Сталинның колхозлаштыру сәясәте белән игенче өчен аеруча фәжигәле, аяныч тормыш башлана. Бердән, аның жире тартып алына. Ә үзе көчлөп колхозга кертелә. Крестьян дигән исемен онытырып, колхозчы дигән кушамат тагыла. Шулай итеп, ул жирдән мәңгегә аерыла. Жир игү өчен, тормыш итү өчен кирәк булган бөтен мал-мөлкәте, кирәк-ярагы, хезмәт кораллары колхоз милке дип игьлан ителә. Крестьян яңадан батракка әверелә. Ә каршы килүчеләр белән нәрсә булганын әйтеп торып кирәкми.

Колхозларның бөтен жыйган уңышы дәүләткә тапшырыла. Колхозның үзгә бары киләсе елга чәчүлек орлык калдырыла һәм хезмәт көннәре өчен колхозчыларга беркадәр ашлык бүлеп бирелә. Дәүләт амбарларына озатканда юлда күпме ашлык юкка чыга! Күпме иген элеваторларда череп, янып әрәм була!

Ә бит элек крестьян көз көне, ураг өстендә игенне уру белән генә шөгыльләнә. Урган, көлтәгә бәйләгән һәм әвененә кайтарып бушаткан. Гади ураг белән шул эшне дә вакытында, бөртеген дә коймыйча башкарып чыккан. Ә кыш көне инде акрынлап әвендә ашлык суккан, тегермәндә онын тарткан, базарга чыгып сату иткән. Ә безнең колхозлар нишли? Безнекеләр әвен хәтле зур комбайннар белән башта игенне җиргә ыгып сала. Яңгырлар башланганчы суктырырга өлгергәнә суктырып кала, өлгермәгәнә игенне кырда калдырып черетә. Нәкъ менә шуның аркасында былтыр безнең колхозлар соңгы елларда иң зур дип исәпләнгән уңышны да җыеп ала алмадылар, дәүләткә икмәк тапшыру планы өзелде. Безнең хужалыклар көз буе пычрак ырып, түгә-чәчә элеваторларга ашлык ташыйлар һәм кыш буе колхоз мал асрар өчен, колхозчыларына икмәк пешерер өчен шул ук элеваторлардан шул ук ашлыкны кире алып кайталар.

Шундый мәгънәсез эш белән бары тик безнең ил крестьяннары гына шөгыльләнә. Шундый мәгънәсез тормыш итү шартларына бары тик колхозчылар гына куелган. Әле мин мексен крестьян татыган бөтен газапларга да тукталмадым. Крестьян тормышы бездә чын мәгънәсендә жәза тату, жәфа чигеп яшәү. Авыл кешесенең сыер, сарык кына түгел, тавык-чөбеш асраганы өчен дә налог түләп яшәгәннен мин үзем дә хәтерлим әле. Ул гынамы, бакчадагы һәр алмагач, һәр карлыган төбә өчен ясаг түләргә мәҗбүр ителде безнең колхозчылар. Ә Н. Хрущев идарә иткән елларда ишек алдындагы бозавына хәтле акырытып алып чыгып китә торганнар иде.

Өлбәттә, үз-үзен хөрмәт иткән кеше бу шартларда яшәү белән һич риза була алмас. Ләкин крестьян шул кадәр нык богаулап куелган иде, үз колхозын ташлап ул беркай да китә алмады. Китер иде дә, кулында паспорты юк. Паспортыз аны беркем дә, беркай да эшкә алмаячак. Соңгы елларда крестьяннарның күпләп авылдан качуы да нәкъ менә СССРның һәр гражданына паспорт бирелү

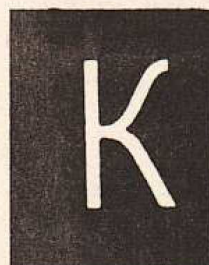
турындагы мәғлүм указдан соң башланды. Нәкъ менә соңгы унбиш елда авылларыбыз бушап калды, жирдән аерылган, ләкин шул жирдә эшләргә мәҗбүр ителгән колхозчыларның шундый язмыш белән килешергә теләмәгән өлеше авыллардан китү ягын карады.

Дерес, әлеге указга хәтле ук Россиянең үзәк районнарындагы урыс авыллары бушап калган иде инде. Чөнки урыс гомер-гомергә рәхәт тормыш эзләп кенә яшәгән. Хәзерге Россия территориясендәге барлык халыкларны талый-талый Ерак Көнчыгышка, Курил утрауларына, Төньяк Америка җирләренә, Аляскага хәтле барып җиткән. Хәзер дә шул гадәтән куып, бәлага тарган туган авылларын беренче булып урыслар ташлап качты. Биектау районындагы Әсән авылының ташландык хәлгә килүе дә әнә шуның белән һәм шуңа өстәп, татарның, бигрәк тә татар хужалык җитәкчеләренең мәнсезлегә белән бәйле. Заманында Әсән, аннан кала тагын өч урыс авылын берләштергән, "Новая жизнь" колхозына кертелгән. Моннан егерме еллар элек әлеге урыс авылларының халкы шәһәргә кача башлады. Колхоз үзгә булган Алан Бәксәр авылында карт-корыдан гайре колхозда эшләрлек бер кеше калмады. Житмәсә, хужалыкта авыл халкы телендә БАМ дигән яңгыравык исем алган зур гына товарлыкны сөтчеклек комплексы төзәлә башлаган иде. Казан төзүчеләре дистә елга сузып булса да, аны корып тапшырдылар. Ә эшләргә кешесен каян табасы? Хужалык җитәкчеләре (колхоз рәисе дә, авыл советы башкарма комитеты рәисе дә күршедәге "Алга" колхозының элекке әғзалары, татарлар) аны-моны уйлап тормыйлар, тоталар да Әсән авылы халкын Бәксәргә күчәргә кыстылар. Туган нигезне, каралты-кураларны калдырып, әсәнлеләр урыс авылына күчәргә мәҗбүр булалар. Шунсыз мөмкин түгел: мәктәп юк, киберт эшләми, клуб ябык, эшкә барыбер Бәксәргә йөрергә кирәк, чөнки ферма да, ындыр табагы да — күптән үзәктә.

Халыкның авылдан качуы әнә шулай милли мәсьәләгә дә килеп терәлә.

Милли дигәннән, моннан чирек тасырлап элек милли мәктәпләргә бетереп, урысча укуга күчүгә дә искә алып китмиңә мөмкин түгел. Баланы урысча укуга күчүгә, ул аны шәһәр кешесе итәргә хәзерлек башлау дигән сүз бит. Чеп-чи татар авылында нигә кирәк булыр иде аңа барлык фәннәргә дә урысча гына үзләштерү? Үз туган телендә белем алган бала туган авылында яши алмас идемени? Урысча уку аңа туган авылын ташлап китәргә юлны ачты, аны психологик яктан кечкенәдән үк әзерләде. Элек район үзгә булган Дөбьязда, мәсәлән, нәкъ менә шулай булды. Дөбьяздагы урыс мәктәбен тәмамлаучы егетләр-кызлар шәһәргә кача бардылар, ә совхозда Дөбьязның үз яшьләре арасыннан эшче көчләр килүе тукталды. Әле ярый акын-тирә авыллардагы татар мәктәпләрен тәмамлаган яшьләр килеп урнаша тордылар. Дөбьязның төп эшче көчләрен хәзер әнә шул килмешәкләр тәшкил итә. Дерес, алар совхоз эшчеләре түгел, төрле учреждениеләрдә, төзелеш оешмаларында, предприятиеләрдә эшлиләр. Ә Дөбьяз совхозында жир игәргә шулай ук кеше юк. Авыл кешесе жирдән бизгән. Ә үз хужалыгын алып барырлык кына жүн таба ул. Юл уңаеннан, дерес ятмаганны кыстырып кайту жаен таба. Рәхәтләнеп яши бирә. Жир кирәк түгел хәзер авыл кешесенә. Хәер, жирне алам дисәң дә бирәм дип тормыйлар әлеге. Алып караган кешеләр булды инде. Күргән миһнәтләрен, бюрократик аппаратның күрсәткән каршылыктарын — бер үзләре генә беләләрдер, дисәң, матбугатта ул хакта да шактый гына язмалар булалады. Зеленодольск районынан арендачы Дамир Мөхәмәтшин әнә, узган көздә элита орлыктардан үстереп җыеп алган уңышын кая куярга белмиңә аптыраганның, Казанга алып килеп, Ирек майданына бушатты. Бәлки, ил президентының жирдән файдалану турындагы яңа указы нәтижәсендә фермер булырга теләүчеләргә мәнәсәбәт уңай якка үзгәрер.

ИДЕЛ СУЫ АГА ТОРҮР...

АМА елгасының түбән агымы бассейны — үзенчәлекле "Иделстан" иле. Аның физик-географик чикләрен тәшкит итүче барлык елгаларны да борынгы төркиләр Идел дип атап йөрткәннәр: Чулман Идел (Кама), Нократ-Идел (Вятка), Агыйдел... Сөз аны картада күрә аласыз.

"Итил"ләренң икенче бер тармагына без Аураоазиянең Түбән Идел төбәгендә юлыгырбыз. Төркиләр урта гасырларда

бер-берсенә күрше елгалар — Дон белән Кубаның да бу сүз белән атап йөрткәннәр икән. Шулай итеп, VII-VIII гасырларда Идел, Кубань һәм Донның түбән агымы тирәләрендә яшәгән хәзәр-болгар-суар кабиләләре "идел" "итил" сүзен белгәннәр һәм Төньяк Кавказдан Урта Идел һәм Түбән Кама тирәләренә күчкәндә аны үзләре белән "иярткәннәр".

Әлбәттә, бу "Идел" сүзенең зур елгаларның түбән агымы белән бәйлә булу ихтималын искәрткән бер караш кына. Әйе, бары тик зур елгаларның гына, чөнки кечкенә елгаларның "идел", "итил" сүзе белән аталуы хакында бүгенге һәм тарихи топонимикада бер дәлил дә очраганы юк.

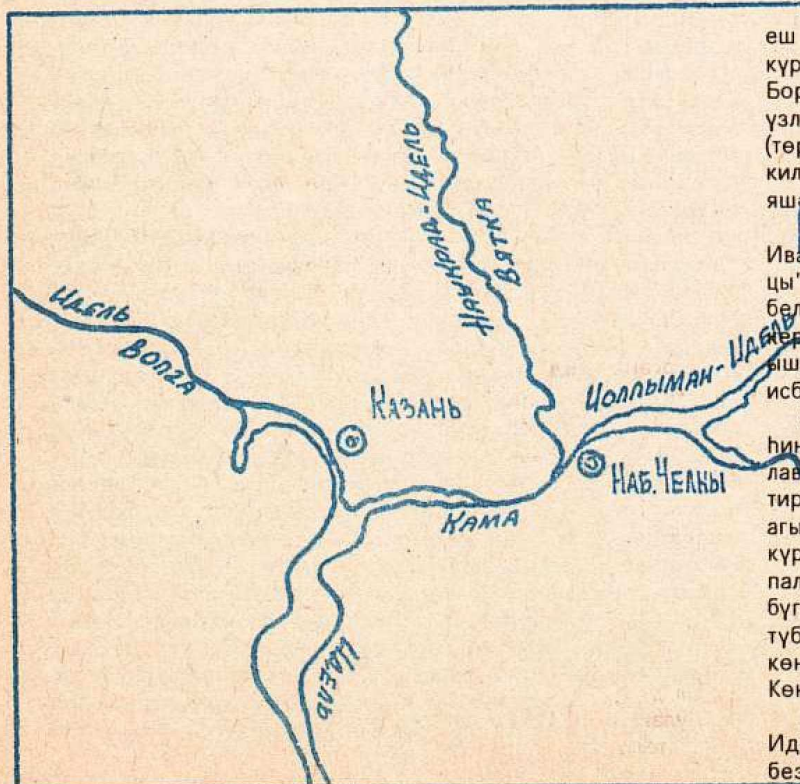
Тюрколог Б. Я. Владимирцев төрки җагатайларның "едил", казан татарларының "идел" сүзләрендә "Зур елга, Идел" дигән мәгънә салынуын дәлиллегән мисаллар китерә. Н. А. Камалов хәзерге башкорт телендә зур елга мәгънәсен белдерүче "идел" географик атамасы булуын раслый. Төрки халыкларның таралып яшәү географиясе гаять киң булса да — Тын океаннан Урта диңгезгә, Верхоян тау сыртларыннан Конет-Даг тауларына кадәр, ә этник тарихы бу шартлы географик ориентирларны да узып китә, — без башка бер кайда да зур елгаларның бу исем белән аталып йөртелүен очратмыйбыз.

Болар һәммәсә дә, бу очракта топонимикада шактый еш очрый торган күренеш — атаманы, сүзне үзләштерү күренешенә бер чагылышыдыр дигән фикергә этәрә. Борынгы төркиләр бу сүзне каян алдылар, кемнән үзләштерделәр икән соң? Үзәк Азиянең күчмә кабиләләре (төрки халыкларның беренче ватаны) зур елга буйларына килеп чыкканчы, Иделнең түбән агымы бассейнында кемнәр яшәгән?

Академик Т. В. Гамкрелидзе һәм профессор В. В. Иванов үзләренең "Индоевропейский язык и индоевропейцы" исемле ике томлык хезмәтләрендә Төньяк Каспий буе белән Арал яны арасында, шунда ук Түбән Идел буен да тертеп, һинд-ауропалыларның икенче ватаны булган дип, ышандырырлык итеп язып чыгалар. (Беренчесе, авторлар исбатлавынча, Ике-елга төньягы һәм Әрмән таулары.)

Әле безнең эрага кадәр өчтенче меңьеллыкта ук, бүгенге һинд-ауропалыларның бабалары, ахыр чиктә алман, балтославян, арияле халыкларының бабалары хәзерге Идел-Вятка тирәсендәге җирләрдә, төгәлрәге, аның түбәнге һәм урта агымында бердәм бер этник төркемне тәшкит итеп, үзара күршеләр булып яшәгәннәр. Шунлыктан хәзерге һинд-ауропалы халыкларның бабалары ике көчле этник агым булып бүгенге яшәү урыннарына: көньяктагы — һинд-Галг түбәнлегенә, һинд-Ганг ярымутравына һәм төньяк-көнбатыштагы Көнчыгыш Аурапа һәм аннан да арырак Көнбатышка таба юл алганнар.

Һинд-ауропалыларның бабалары 5-6 мең еллар элек Иделне ничек атап йөрткәннәр соң? Аның Птоломей буенча безгә мәгълүм булган исеме — Ра. Борынгы һинд-ария

трактаты булган "Авеста"ның авторлары мифик елганың исемен Раа яки Раха дип атаганнар. Бәлки башка исемнәр дә булгандыр?

Мәгълүм булганча, Һинд-ауропа гаиләсе халыкларының көньяк тармагы үзенә атаманы Һинд елгасының исеменнән алган. Һиндлылар үзләре бу елганы Синдху (фарсылар — Һиндху, юранныр — Һиндос) дип атап йөрткәннәр. Борынғы Һинд телендә "синдху" сүзе "диңгез, зур елга" яки "елгалар атасы" дигән мәгънәләргә белдергән. Әгәр Һиндлыларның бабалары Һинд елгасы үзегенә төньяктан килгәннәр, дип исәпләсәк, димәк, алар диңгез белән чагыштыруы шактый кыен булган елга агымы белән очрашырга тиеш булганнар. Димәк, башка төр исемнәр булуы да ихтимал. Бәлки Һинд сүзе аның өске агымы бассейнында "елга" дигән мәгънәгә генә белдергәндер. Ә аннан соң инде ул "елгалар атасына" әверелгәндер. Мәгълүм мифик сюжет икенче бер юрамага этәрә — Кришны исемле бөөк алланың матур айгыры шулай ук Синдху исемле була.

Һинд-ауропалыларның "Ригведа"ларының — дүрт илаһи китапларының берсендә — "Вед"та Синдху елгасы турында сөйләнә. Без аңа "һәммә суларның алдында агучы, алардан күпкә көчле, гайрәтле, ашкынулы, эшлеклеләрнең эшлеклесе "Синдху" күңелдә соклану хисе уята", — дигән юлларны укыйбыз. Күп кенә тикшеренүчеләр Һиндоарийлылар өле хәзерге Һинд-Синдху буйларына килгәнче үк "Вед"ның сюжетларын белгәннәр дип әйтәләр. Димәк, "Вед"ның авторлары шундый ук "һәммә елгаларның башында агучы" (ягъни, иң баш елга) тагын Һиндидер елганы белгәннәр. Һәм аны йә Синдху, йә шуңа охшаш башка бер исем белән атап йөрткәннәр.

Бәлки "Ригведа"ларда сүз Икенче Ватаннарының иң зур елгасы, түбән агымында диңгезләргә хәтерләткән Идел турында барадыр (хәзерге Идел-Актүбә үзәнә су дәрәясы булып аккан).

Иделне Синдху исеменә охшаш сүз белән атап йөрткәннәрдер дигән шөбһә тууның берничә сәбәбе бар. Иң мөһименнән башлыйм. Борынғы Һиндоариялеләрнең Индра исемле (Сидра түгел) аллалары бар. Һәм әлеге алла вед мифологиясендә барыннан да бигрәк су ташу, су басулар белән бәйлә. Ул — шуны гәүдәләндерүче алла.

Аллалар анасы Адити беренче булып Индраны барлыкка китерә — аның атасы баш алла һәм бер үк вакытта күк аллалары Варуна була.

Башта Индра гади алла була — яшен белән хахимлек итә. Яшен аллалары — шактый ук борынғы (алманнарның Донарын, славянарның Перунын искә төшерсәк). Индра Һинд-ариялеләрдә бик шөһрәтле була. "Вед"ларда аңа 250 ләп гимн багышланган. Соңрак Индра күкләрнең хужасына әйләнә, үзенәң атасы Варунаны алмаштыра. Ариялеләр хәтта үз мифларында Индраны юлбашчы дәрәжәсенә "күтәрәләр"! — барлык аллаларның рәдҗасы (патшасы) итәләр.

Индра турындагы космогоник риваятьләр эчтәлекләрендә һәрчак су белән бәйлә.

Индра җир белән күккә аерган. Арага галәм ясаган. "Вед"лар да Индраның түбәләрендә болытлар яткан таулардан яңгыр, су ташкыннарын агызуы, аларны чокырларга салып җир сулары, елга-инешләр ясауы, аларны киң үзәннәргә салып, җитез агышлы итүе турында сөйләнә. Елгалар, "Вед"лар буенча, Индра үгезләренә кәләшләр булган. Борынғы Һинд-ариялеләр коргаксыган кырларына яңгыр яудыруын сорап Индра аллага ялварганнар. "Синдху" һәм "Индра" сүзләрендә уртак **"инд"** морфемасы бар. Күрсәң, бу ике сүзнең төп мәгънәсе шуңа салынгандыр. Һәм ул "су" дигән мәгънәгә белдерәдер.

Хәзер исә, Идел кайчандыр **"инд"** морфемасы керткән исем белән аталгандыр дигән юрамага әйләнеп кайтыйк. Әгәр шулай икән, Идел буйларында яшәгән халыклар телендә дә бу фонема белән бәйлә сүзләр булырга тиеш. Һәм бу чынлыкта да шулай.

Төньякның Ауропа өлеше урыс диалектларын өйрәнүче А. Н. Телегинның олон сөйләмдә **"инда"** сүзе су мәгънәсен белдерә дип әйтүе мине нык гәҗәпләндергән иде. **"Инда"** сүзендәге —а кушымчасын сүз ясалышында кушыла торган аналогик бер кушымча итеп кенә карарга кирәктер. Нигезендә **"инд"** морфемасы яткан су мәгънәсе белән бәйлә борынғы урыс сүзләрен өле тагын очратырга мөмкин. Беломор диалектында **"Индала"** сүзе, мәсәлән, сазлыктагы баткак урын мәгънәсендә йөри. Төньякта **"индус"** сүзе шулай ук сулыклы, үтеп булмый торган җирне аңлата.

Тагын бер кызыклы мисал — бәхәслә этимологияле **"индеветь"** фигаылен карыйк. М. Фасмер аның ясалышын **иней** (сыкы) сүзе белән бәйләп аңлата. Ләкин бу очракта **"д"** авазын аңлатуы кыен. **"Иней"**дән ясап, **"иневеть"** дип әйткәндә, ул аңлашыла. Ә **"д"** авазы ни өчен кирәк? **"Индеветь"** фигаыленең башка, борынгырак мәгънәсе дә бар икән. Ул кайбер төньяк диалектларда, өлешчә, олон диалектында сакланып калган. **"Индеветь"** — димәк, **"моросить"**, сибәләү. Монда инде су сүзе белән бәйләлек ярылып ята!

Әгәр дә су мәгънәсен белдерүче **"инд"** дигән борынғы урыс сүзе бар икән, димәк, сүз төзелешендә аның катнашында ясалган гидронимнар да булырга тиеш! А. Н. Телегин элеккеге Вятка губернасында аккан **Инд** исемле елга булуын әйтә. Вычегда елгасы кушылдыкларының берсе — **Индес**. Вычегданың **Синдоль** исемле кушылдыгы да бар.

Моңа охшаш гидронимнарны көньякка табарак барганда да очратабыз. Неман бассейнында **Индаур** (яки **Индурка**) гидронимы бар. Литва телендә **"индра"** дигән исем белән бер су үләне атап йөртелә.

Ока елгасы бассейнында **Индриковский** гидронимы билгеле, биредәге чокырларның берсе **Индиевский** дип атала. **"Инд"** морфемасы **"кинд"**, **"синд"**, **"винд"** формасында Югарыгы Идел буенда киң кулланыла. Иделгә коючы Вада (урсының **"вода"**сына аваздаш!) исемле инешнең бер кушылдыгының **Виндрей** дип аталуы да кызыклы күренеш.

Тагын да көньяккарак китсәң, Иделнең бер кушылдыгы Сура елгасы ярында **Индерка** исемле поселок бар. Ул монда каян килгән соң? Идел һәм **Жаек** сулары арасында **Индер** исемле инеш суларыннан җыелган **Индер** күле барлыгы мәгълүм. **Индол** инешен Кырымда очратабыз — Юеш **Индол** Сивашка агып төшә.

Ө хәзер иң төп **Инд** — Идел турында. Төньяк Кавказда яшәүче халыклар Иделне **Индыл** дип атап йөрткәннәр икән. Кабарда-черкес эпосы **"Нар Аламеҙ"**да **"ташкын сулары белән диңгез кебек аккан ак күбекле елга — Индыл"** турында бер генә тапкыр телгә алынмый.

Антик авторлар Каспий һәм Кара диңгезләр арасында аккан елганы **Синд** (ей) дип атаганнар.

Китерелгән мисаллар түбәндәге нәтиҗәгә ясарга мөмкинлек бирә:

1. Гомум-Һинд-ауропа телләрендәге **"су"** мәгънәсен белдергән **"инд"** сүзе славянарның бабаларына таныш булган.

2. Төзелешендә бу борынғы фонема файдаланылган сүзләр белән Һинд-ауропалыларның борынғы яшәгән урыннарында елга һәм башка су чыганаclarын атап йөрткәннәр. Аларның бер өлеше (еш кына үзгәртелгән формада) безнең көннәргәчә сакланып калган.

3. Башка телләргә бу сүз барыннан да элек зур елга исеме буларак кабул ителгән. Кавказлылар **"инд"** тамырын саклап калганнар, ә төркиләрдә **"н"** авазы йотылып, **"д"** авазы сакланган хәлдә, ул **"Идол"** рәвешен алган. Алар кайчакта **"д"**ны саңгырау **"т"** авазы белән алмаштырганнар (**"Итил"**).

Шулай итеп, Идел елгасының исеме төрки, славян һәм Һинд телләре гаиләләренәң өчесенә дә уртак булган кызыклы сүз дигән нәтиҗә ясыйбыз.

БЫЛГЕСЕЗ ӘТИ

Чистай шәһәренең
мәктәпкәчә яшътәге
һәм
мәктәп яшендәге
балалар
интернатында
160 ятим бала
тәрбияләнә.
85 процент баланың
әти-әнисе исән.
Әлеге
балалар йортына
башлыча
бертуганнар жыела.
Алар —
"жимерелгән"
гаиләләрдән.
Балалар йортының
адресы: 422950,
Татарстан,
Чистай шәһәре,
Нариманов урамы,
58 нче йорт.

Н

АСТЯ түтэй балалар йортындагы "нава хәле"нең барометры кебек. Әгәр аның бәйләү-тегү белән мәшгуль чагына туры килсәң, борчылмаска була: шөбһәләнерлек берни дә юк, бар да тәртиптә. Каравылчы дисәң, каравылчы түгел ул, вахтер дисәң, вахтер түгел, бик кешелекле, бик йомшак күңелле гап-гади бер әби. Бик кирәкле әби.

Ул кичне дә Настя түтэй тыныч кына бәйләп утыра иде. Шөкер, хәсрәт-мазар юк. Утырып арыгач, берәз урамда йөрөп керде. Керсә, шаккатты: бүлмәдә таныш түгел бер кеше утыра. Утыра гынамы, йокыга ук калгаеп киткән, гырлап ук маташа! — Кемгә әйтим икән? — дип уйлады түтэй. — Директорга әйтсәм, ярап бетәрме? Бәлки бу кеше тәрбияче, йә аш пешерүчеләр янына килгәндер? Йә берәрсенең

ире яки туганыдыр. Белмәссең...

Ул арада таныш түгел адәм йокыга ук китте...

Балалар йортында шундый малайлар, кызлар була: алар фикер йөртү рәвешләре, хольклары белән яшәтешләреннән аерылып торалар. Алар берөзлексез кетәләр. Юк кына сәбәпне дә бар итеп тышкы ишек төбөндә бөтереләләр, чит кеше керсә, жентекләп күзәтәләр, аның һәр сүзен "йотып" баралар. Мондый балаларны уен артык кызыктырмый. Аларның күзләре гел моңсу була. Тәрәзә төбөндә сәгатъләр бие урамга күз текәп утыра алар. Көнәңә әллә ничә тапкыр: "Хат килмәдеме?", "Шалтыратмадылармы?", "Әнием табылмадымы?" дип сорашалар. Йокы сәгатендә бүлмәләренә керсәң, шар ачык күзләр белән очрашасың. Алар... кетә.

Менә шулар минут эчендә яңа хәбәр таратып өлгерделәр: кемнеңдер кемедер килгән!

Балалар йорты гөжләргә, гөрләргә тотынды. Урындыклар ауды, ишекләр шапылдады, аяк тавышлары ешайды...

Өлкәнрәкләр дә урыннарыннан күзгалды. Йоклап киткән кешенең әтисе яки туганы түгел икәнән күргәч, алар эчкә бер жиңеллек белән таралыштылар. "Жиңеллек белән" дим, чөнки бу яшәтгеләр ятимлек халәтен авыр кичерәләр, үзләрен ятимлеккә дучар иткән әти-әниләре өчен кыенсыналар.

Тик менә дөньяда бары ун ел гомер яшәгән, язмышы кушканга ятим ителгән, бөтен тормышы көтүдән генә торган бәләкәй жанның әрнүләрен ничек аңлатырга? Кемнеңдер янына килгәннәр! Аңа түгелме?

Йөз алтыштан — берәү. Шобага салынды. Хәзер кемгәдер чыга...

Менә алар кечкенә төркемнәргә бүленеп, кинәт олыгаеп китеп, таныш түгел абыйны күзәтә башладылар. Кызыксыну белән янган күзләреннән күңелләрендә кайнаган уй-хисләргә уку булып кебек иде. Ул күңелләрдә хәзер бер күренеш икенчесен алыштыра, бер вакыйга икенчесенә ялган торгандыр. Бала кайчандыр "әти" дип йөрткән кешесенең кыяфәтен күз алдына китерергә һәм шул томанлы сурәтне әлегә кеше белән чагыштырырга азапланадыр...

"...йөзендә бер сызык бар иде бугай аның ...курткасы зәңгәр, төймәләре ялтыравыклы иде... әнине кыйнады гел ...эт баласын да буып үтерде".

Шуннан башкасын хәтерләми дә инде алар...

Их, бу кеше уяңсын иде дә, күзләрен ачып, елмаеп:

— Исәнме, улым! Мин сине алмага килдем, — дисен иде...

Юк шул! Мондый бәхетле мизгелнең хужалары без түгел, бүләк итә алмыйбыз аны. Берсенә дә.

"Кемнең дә булса башына килгәнче, барысыннан да уздырып, барып ачыклайм микән әллә? Аннары безнең йортта гына түгел, бөтен дөньясында миннән бәхетле кеше булмас иде!" — дип хыяллана булып берсе, теге абыйга карап. "Әти белән бергә житәкләшеп урамнан узудан да зуррак бәхет юктыр ул!"

Ө "билгесез әти", берәүгә дә игътибар итмәстән, йоклады да йоклады. Башы тун эченә кереп бетә язды инде, колаклары гына кызарып тырпаеп тора. Борыны да кирпич төсле кызыл, кашлары — чәм-кара.

* * *

Балалар йорты тормышына Марина авыр ияләште, гел күңелсез йөрде. Иринаның еракта булуын, үзе шикелле үк өзгәленүен уйлап гасабиланды. Ике ел узып, сеңлесе белән кушылгач кына йөзәнә төс, тәнәнә жан иңде.

Маринаның барыбызны да гажәпләндерә торган бер гадәте бар иде. Озак арына алмады ул аңардан. Ашаган саен өстәл яныннан киткәндә сиздермәскә тырышып кесәсенә ипи, кабатрма, берничә печенье сала. Иринага.

Шушы еллар эчендә ни әни, ни әти кеше балалар йортына аяк басмады. Кызларының кайдалыгын белмәгәндер дә алар. Дөрөс, ел ярым элгәре ниндидер ир-ат Маринаны эзләп табып, кулына бер төргәк прәннек тоттырып киткән. "Әтиң жиңбәрде, үзе авырый", — дип, тиз генә китеп барган тегесе. Кыз бу хәлдән бөтенләй югалып калды. Әмма әлегә очрашу, өмет нуры булып, аны озак яктыртып һәм жылытып торды. Прәннекләр турында ул гел елмаеп искә ала иде. Хәтта кәгазь төргәкне дә ташламады, таслап, көндәлек тышы астына тыгып куйды.

* * *

Кичке аш тәмамланып килә. Йөзләп бала жыелган ашханә гадәттә гер килеп тора. Күңелле, урынлы, тиешле шау-шу дияр идем мин моны.

Пионер лагеренда тәти малайларга атап язылган плакат безгә туры килми. Тавышсыз гына ашый белмибез без. Балалар психологиясенә һәм холкына ят, кем тарафыннан уйлап чыгарылган "акыл"га буйсынмыйбыз. Сөйләшмичә аша, имеш! Болай да житәрлек бит инде: "Монда йөгермә!", "Тегендә кычкырма!", "Анда сикермә!"

...Балалар йортындагы балалар да бала булып калырга тиеш. Алар да сикерергә, йөгерегә һәм көлөргә тиеш. Кызганыч, барысы да бала булып кала гына алмый. Житмәсә, без дә аларны вакытыннан алда картайтырга тырышабыз.

"Тезе-е-елер-гә-ә-ә!!!" дигән бер сүзгә кулланылыштан төшереп калдыру өчен генә дә күпме көч түгәргә туры килде миңа.

Бүген ашханәдә нигәдер артык тыныч. Кеше күп, һәммәсә үз тәлинкәсенә баккан. Нәниләр ягында да сәер тынлык. Бу хәл әлеге дә баягы "билгесез әти" аркасында. Әле һаман күңелләре утырмаган, әле һаман искә төшерергә, хәтерләргә азапланалар, димәк.

Екатерина Васильевна тәҗрибәле тәрбияче шул, Марина белән Иринаның юклыгын сизеп алган. Аш өстәленә соңарып килү безнең балалар өчен гайре табигый хәл түгел анысы. Әмма олылар кызларның булмавын әлеге кеше килү белән бәйләделәр.

Берничә сәгать элек, таныш түгел абый пәйда булгач, дус кызлары Маринаның үзгәрәп китүен искәргәннәр. Кыз тышкы ишек янындагы хәлләрне бик дулкынланып күзәткән. Коридорның үзе басып торган урынында утны сүндереп, сиздермәскә, күренмәскә тырышып күзәткән. Аннары тышкы ишек яныннан йөгереп кенә узып, йортның нәниләр яши торган икенче ягына күчкән. Хәзер инде ул як коридорда да ут сүнгән. Диванда йоклап утырган кешене хәзер апа белән сеңел икәүләп күзәтәргә керешкәннәр.

Дус кызлары Маринадагы тагын бер сәерлеккә игътибар иткәннәр. Сәерлек дип, инде аның бу гадәтенә ияләшә дә башладылар. Шуңа күрә берәү дә кыз янында тукталмаган, йөгергән дә үткән, йөгергән дә үткән. Бер сәгать, сәгать ярымнар элек Марина баскыч мәйданчыгында туктап калган булган. Менмәгән дә, төшмәгән дә, тик торган. Сорауларга җавап та бирмәгән.

Менә инде үзләрен җыйнаулашып эзлибез. Кайберәүләр тыштан да урап керделәр, ишегалдын, беседканы, яшерен почмакларны да карап чыктылар. Күршеләрнең тынычлыгын алып, исемләп тә кычкырып карадылар. Юк инде, югалды кызлар.

* * *

Бу вакыйга, сөөнечезгә, күңелсезлек белән тәмамланмады. Марина белән Иринаны күрше ишегалдыннан таптылар. Кирпеч диварга терәлеп утырганнар да утырганнар. Елау да юк, сыктау да. Марина тораташтай катып калган, аңындамы-юкмы икәнне дә аңларлык түгел. Ирина бертуктаусыз калтырый.

— Аллага шөкер, — диештеләр кичне борчылып уздырган нянялар. Балалар да сөөнеште. Туңган, өшегән кызларны эчкә алып керүгә, кайсы аларның иңенә пәлтәсен китереп салды, кайсы жылы шәлен япты. Кайнар чәй эчерделәр. Ул көнне дә, соңрак та кызларны борчучы, алар аркасында туган мәшәкәт һәм шау-шуны сөйләп күрсәтүче булмады. Олылар да, балалар да бу хәлне кабат искә төшермәделәр.

* * *

Әлеге кич һәм диванда йоклап киткән кеше турында без оныттык. Ә менә Марина оныта алмады бугай. Анда тагын бер сәер гадәт барлыкка килде. Тышкы ишеккә якынлашкан саен үзгәрәп китә ул, ниндидер куркынычкамы, әллә зур сөөнечкәме әзерләнгәндәй, адымнарын акрынайта.

Апа белән сеңел менә шулай яшиләр, үсәләр. Көн арты көн уза. Марина элеккечә сөйкемле һәм матур итеп елмая. Тик елмайган чакта күз тирәләрендә нечкә генә сызыклар пәйда була. Юктыр ла, дим, күземә генә күренәдер, кызчыкка бит нибары 13 яшь.

Күземә генә күренәдер...

Әтиләре, әниләре хакындагы теләсә нинди хәбәрне балаларның төрлесе төрлечә кабул итә, төрлечә кичерә. "Әни", "әти" сүзләре кушылган сөйләшү берәүне дә битараф калдырмый, тыңлаучылар гел күп була. Үз гомерләрендә берәүне дә бер тапкыр да "әни" дип атамаган сабийларга кадәр колакларын шомрайта, уеннарыннан туктала.

Сабый җанындагы бу сагынуны, әти-әни һәм өйгә булган бу яратуны тасвирлау өчен төгәл генә сүз һәм төшенчә табып булмый, әлеге хис ятимнәргә генә, аеруча әти-әниләре исән булган ятимнәргә генә таныш. Шуңадырмы, балалар йортында тәрбияләнүче малайлар һәм кызларның күзләрендә — өлкәннәр карашы.

...Хыяллар, өметләр чәчелеп китте.

— Кем бу тагын, каян килгән? — Няня булып эшләүче Лиданың тавышыннан Настя түтәй сискәнеп китте.

— Нәрсә ябалактай чекрәйдең? — дип чәпчеде Лида, түтәйнең себеркесен селти-селти. — Тапкан йокларга урын, әнә, айныткычка барып йокла, эзең булмасын монда...

Марина белән Ирина Чиганавалар агалы-сеңелле кызлар. Марина өлкөрәк — алтынчы класста укый. Ирина әле үткән көздә генә укый башлады. Башта ул сабийлар йортында үстә, безнең балалар йортында өч яшеннән бирле яши.

Беренче карашка кызлар үз яштышларыннан берни белән дә аерылып тормыйлар кебек. Балалар йортында бертуганнар күп. Барысы да дус, тату. Ә менә Марина башкалардан бер ягы белән аерылып тора. Сеңлесен ана мәхәббәткә белән ярата ул, карый, тәрбияли. Холкы да бик йомшак.

Кызларны балалар йортына китергән сәбәп башкаларныкына охшаш. Марина ул көннәргә куркыныч төш итеп хәтерли. Алты-жиде яшендә туктап калды аның балачагы, "олы" тормышы иртә башланды.

— Бөтен гаиләбез белән авылга күчеп кайткач, мин бик сөенгән идем, — дип сөйли Марина. Нигә күчкәннән ул төгәл генә белми, билгеле: Әллә шөһөрдә фатир ала алмаганның, әллә әти-әниләренекә эшендә нәрсәдер килеп чыккан — тиз генә жыенганның да кайтырга булганның...

— Әбиң үзе генә тора, сине дә бик ярата, йорты да әйбәт әле, — дигән әнисе, кызын тезенә утыртып.

Әбисе чынлап та сөенгән, уен-көлкә, мәшәкәт белән тулган өйгә жан кәргән. Әтиләре түбәнә рәтләгән, әниләре тәрәзә рамнарын буяп җибәргән. Аннары олылар бергәләп өйнең төзәтәп куйганның. Марина да шунда сикеренгәләп, чырык-чырык көлеп, уйнап йөргән чакта, такта башларын тотып торып, кирәккәндә чүкеч-фәлән биргәләп, булышып маташкан, каңдак кагарга өйрәнгән. Әтисе дә, әнисе дә кызларының булдыкчылыгына сөенгәннәр, сүз арасында, бәлки, әле сиңа энәкеш сатып алып кайтырбыз, дип та әйткәләп куйганның.

Көннәрдән бер көнне сеңлесә Ирина туган. Тагын да матуррак яшәп киткәннәр, тормышлары түгәрәкләнгән.

...Жәй шулай узган.

Сентябрь якынлашкан. Кызның мәктәпкә керәсе көзе. Әле укучы күлмәгә дә алынмаган, пәлтәсе дә иске, букча да кирәк. Әнисе боларның барысын шөһөрдән алып кайтасы, барган-барган өй җиһазлары да карыйсы булган.

— Әни китте дә ун көннән соң гына кайтты, — дип авыр сулап әйтеп куйды Марина һәм елап җибәрмәс өчен аскы иренен тешләп тынып калды.

— Бер нәрсә алмаган иде ул. Күлмәк та, букча да, пәлтә дә... — дип дәвам итте кыз авыр тынлыктан соң әллә нинди ят, калын тавыш белән. Сүзләре дә өзәләп-өзәләп чыкты. — Әни үзе бөтенләй икенче кеше кебек иде. Тавышы, йөзә үзгәргән, куллары да бөтен кешенекә төслә... Өйдә тынычлык бетте шуннан. Әни гел кычкырып-кычкырып сукранды, бөтен кешене орышты, әтигә дә элгә иде. Әбине әйткән дә юк.

Шатлыксыз, ямьсез, караңгы көннәр... Матур кичләр, җылылык, әбисенекә ягымлы карашы өйдән чыгып кача. Алар урынына салкынлык һәм ялгызлык урнаша. Әниләре белән әтиләре сугышкан чакларда әбиләре кызларны урамга чыгарып җибәрә торган була. Үзе шушы хәлләргә түзә алмыйча, тиз арада картаеп китә, берәздән урын өстенә үк ята.

Марина хыялланган яхшы көн килми дә килми. Ак альяпкычлы укучы күлмәгә дә алмыйлар аңа, чеченә ак тасмалар да бәйләмиләр, беренче сентябрь көнне мәктәпкә дә бармый ул. Класста кереп, укытучы апасы белән матур итеп, кычкырып исәнләшү дә насыйп булмый кызга.

— Мин соңрак барыбер укый башладым, — диде Марина күз яшьләрен сөртә-сөртә. — Класста бер мин генә мәктәп формасыннан түгел идем.

Өйдә эчү мәҗлестәргә дәвам итә. Еш кына алар төн уртасына кадәр сузылып, сугыш-кычкырыш белән төгәлләнә.

— "Түзик, сабийларым. Алла боерса, акылга килерләр әле, без дә яшәрбез", — дип тынычландыра иде әби. Үзе безне кочаклай да елый.

Әнисенекә югалып торыу онытылды дигәндә генә ул тагын юкка чыга. Аннары юкка чыгулар ешай. Инде әтиләре дә киткәли башлай, бик озак кайтмый тора.

Марина пышылдауга күчте. Сөйли-сөйли дә тавышсыз гына елый.

Әбиләренекә хәле начарланганнан-начарлана, ул ашаудан кала, берничә көннән үлеп та китә. Аны күршеләре җирли, кызлар да шунда яшәп тора...

Әбисен күмгән көнне дә, аннан соң да Марина әлгә кадәр әти һәм әни дип атаган кешеләр кайтып күренми. Аның бердәнбер сөенече, бик авыр чакларда кочаклап елай торган кешесе кечкенә, ябык, хәлсез сеңлесә Ирина була.

Кызның үткәннәрдән бары тик шулар гына исендә калган...

Габделвахит БАНАВЕТДИНОВ,
Чистай шөһәрәндәге балалар йорты директоры

Редакциядән.
Авторның
төлеген үтәп,
язма өчен
тиешле
гонорарны
В. И. Ленин
исемдәге
Балалар
фондының
республика
бүлегенә
исәбенә
күчерәбез.

КАЗАН УРАМИНАРЫ:

топонимика һәм... сәясәт

Бер вакыт Татарстанның топонимикасын һәм шәһәрдә яшәүче татарларның сөйләшен яхшы белгән бер урыс филологы әңгәмә барышында шаяртып әйтеп куйды: "Татар теле күптән инде урыс теленә бер диалектына әйләнгән!" Кызганычка каршы, бу сүзләрдә күпмедер хаклык бар дип кенә калып булмый — хаклык монда артык зур.

70 нче еллар азагы — 80 нче еллар башында Мәскәү, Ленинград кебек зур калаларда яшәүче урыс булмаган халыкларның этносоциаль тормышын өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтләр күренә башлады. Бу хезмәтләрдә анкеталар тарату юлы белән халыкларның милли йолаларын, телен, үз тарихын һәм мәдәниятен белү-белмәве ачыклана иде. Минем үземә дә кайбер шуның ише хезмәтләр белән танышырга туры килде. Урыс этнографлары үткәргән бу тикшеренүләр Мәскәү һәм Ленинградта яшәүче татарларда милли узаңның торышын ачыклау өчен башкарылды. Анкета татарларның туган телләрен белүен, балаларына милли исем куштыруын, гореф-гадәтләрен саклавын, башка милләт белән кушылу-кушылмавын, Татарстаннан килгән театр спектакльләренә һәм концертларына йөрүен, татар язучылары әсәрләрен укуын ачыклау өчен үткәрелде. Тикшеренүләрдән шул нәрсә ачыкланды: Мәскәү, Ленинград татарларының күпчелеге татар галимнәре, әдәбият һәм сәнгать әһелләре арасынан 3-6 затны да исләренә төшерә алмаганның. Бу эшнә башкарган галимнәр милләтнең бөтә баруын туктату өчен чаралар төхдәм итсә урында халыкларның кушылуына йөз тотып

төзелгән КПСС программасының уңышлы тормышка ашырылуын билгеләп үттеләр.

Ә илдәге урыс булмаган халыкларның милли ұзаңын юкка чыгару буенча алып барылган төрле чаралар һәм методлар арасында шулай ук торак пунктларының исемнән үзгәртү, милли топонимнарға урысча исем кушу да зур урын алды.

...Борынғы Мисырда кешенең исеме халык хәтерендә сакланса, ул үзе дә үлми, яшәвен дәвам иттерә дип ышанганнар. Шул сәбәпкә мисырлылар гажәеп биек пирамидалар төзеп, аларга фараоннарның исемнәрен биргәннәр — аларны үлемсез итәргә омтылганнар. КПСС УК-ы да шул ук "үлемсез" итү максаты белән үз әгъзаларының исемнән төрле торак пунктларга, завод-фабрикаларга, оешмаларга бирделәр.

Һәр кеше халыкның һәм халык тарихының аерылмас өлешен төшкел итә. Исем — танышканда пароль хезмәтен үти, дуслык та исемнән башлана.

Тулаем алганда 1989 елда Казан шәһәрнендә 1493 урам булган, шуларның 89-ы шәһәргә карый торган бистә һәм поселоклар. Әлеге 1493 урамның 480-е язучы, галим, жәмәгать эшлеклесе, сугыш һәм хезмәт ветераны, табиб һәм педагог исемнән йөртә. Арадан 390-ына урыс эшлеклесе, ә 67-сене татар әһәлләренә исемнәре кушылган. Икенче төрле итеп әйткәндә, Татарстан башкаласында татар халкы вәкилләре исеме белән аталган урамнар саны **алты тапкыр** диярлек ким! Биредә аңлатып торуның кирәге юктыр дип уйлыйм. 390 урыс исеме кушылган урамнан 169-ының Казанга да, гомумән Татарстанга да бернинди катнашы юк. Калган 231 исем арасында йөзләп исем Казанда берниче көн генә булган, яисә Казан аша үтеп кенә киткән кешеләренкә. Ә Воронихин, Дементьев, Лукин, Менгузов, Николаев, Кочетов, Моисеев һәм башка шунның ише исемнәренәң нигә кушылуын казанлыларга аңлатуы гомумән авыр. Инициаллары да куелмаган бу фамилияләр кешегә нәрсә бирәдер — билгесез. Моннан тыш бер үк исем белән аталган урамнар һәм тыкрыклар да очраштыргалый. Бр. Петряевых, Кутузов, Нестеров, Герцен, Киров, Кочетов, Моисеев, Плетневский, Пожарский, Суворовский, Урицкий, Циолковский, Чернышевский, Ершов, Петляков...

Казан урамнарына исем кушучылар, күрәсәң, май салганнан ботка бозылмый, дигән принциптан чыгып эш иткәннәр: урыс исемнәре күбрәк булган саен татарлар үзләрен туған шәһәрләрендә "инородец" хәлендә хис итәчәкләр, дип фикер йөрткәннәр булса кирәк. Урамнарға татар халкы вәкилләре исемнән сирәк бирү татарларда атаклы кешеләр аз булудан түгел — бу эш махсус эшләне.

Казан урамнарының бишесенә яшь гвардиячеләр исеме кушылган, шул ук вакытта шәһәрдә Донбассның фашист төрмәсендә һәлак булган татар егете, герой-подпольщик исемнән бирерлек урам табылмаган. Александр Матросов батырлыгын кабатлаган Гафиятуллин урамын да табып булмый, юкса татарлар арасында андыйлар берәү генә түгел, ләбаса. Шәһәрнең дистәләгән урамы Казан университетында революциягә кадәр һәм аннан соңгы чорда эшләгән урыс профессорлары исемнән йөртә. Шул ук вакытта араларынан университет профессоры чыккан Халфиннәр династиясе вәкилләре исеме дә, Камай белән Гарифжановны исәпкә алмаганда, башка татар профессорлары исеме дә Казан урамнарына бирелмәгән. Казанда урысның беренче китап басучысы И. Федоровның исеме мәңгеләштерелгән, ә менә урыс һәм шәрәк китабын бастыруга исиктәч зур өлеш керткән нәшир һәм матбагачы И. Харитоновка да, татар матбагачы-нәширләре, мәгърифәт нуры таратучы Бурашев, Мамышев, Апанасов, гомерләрен татар китабына багышлаган бертуган Кәримовлар, Әхмәдуллиннар, Шәрәфләр, Идрисовлар, И. Казаков һ. б. исемнән бер урам да йөртми. Шулай ук исеме дөньяга билгеле атаклы шәрәк белгече Н. Ф. Катанов исеме дә чиктә онытылып калган, бәлки сәбәп аның чыгышы белән "абакан татары" булуындадыр.

Исемлектә дөнья жәмәгәтчеләге тарафыннан танылган Казан университеты профессорлары Казембеклар да күренми, чөнки алар да милләте белән урыс түгелләр...

Татар эшлеклеләре исемнәре белән аталган 67 урам арасында бары тик 29-ы гына язучы исемнән йөртә. Әле революциягә кадәр үк татарлардан 500-ләп язучы булган, тик шуларның алтысы гына урам таблицаларында урын алган. Казан шәһәре картасында татар әдәбияты классиклары С. Рәмиев, З. Бигиев, М. Акһегетзаде, Ф. Халиди кебек исемнәрдә табып булмый. Ә инде Болгар дәүләте чоры, XVI-XVIII йөзләргә караган Г. Кандалый, М. Колый, У. Имәни, Т. Ялчыгул, Мөхәммәдъяр, Кол Шәриф кебек бөек исемнәрдә әйткән дә юк...

Шулай ук революциягә хәтле яшәгән күренекле татар галимнәре, мәгърифәтчеләре, философлары Р. Фәхретдинов, Р. Ибраһимов, Й. Акчура, С. Максуди, Г. Баруди, Ф. Кәrimi кебек зыялыларның да урамы юк... Хәтта Шиһаб Мәрҗани хәзрәт тә андый дәрәжәгә ирешә алмаган!

Бу жәһәттән эшчәнлекләре революциягә хәтле чорга туры килеп, исемнәре Казан урамнарына бирелеп мәңгеләштерелгән лаеклы йөзләргә татар зыялыларын атап булыр иде. Батырша һәм татар "полковниклары" — Пугачевның көрәштәшләре кебек милли азатлык хәрәкәте геройлары, гражданныр һәм Ватан сугышы батырлары Чанышев һәм Рамазанов кебекләренәң исеме дә урамнарға бирелмәгән.

12 урам чит ил кешеләре исемнән йөртә, шулардан Я. Гашек белән Ю. Фучиктан кала — барысы да Казанга һәм Татарстанга бернинди мөнәсәбәте булмаган коммунистик ил лидерлары. Шул ук вакытта безнең төбәккә һәм татар халкы мәдәниятенә бәйлә күренекле чит ил кешеләренәң исемнән йөрткән урамнарны таба алмыйсың — андыйлардан Адам Олеарий, Гумбольдт, Ибн-Фадлан, Нансеннарның исемнәрен китереп булыр иде. 13 урамга илебездәң урыс булмаган халык вәкилләре исеме бирелгән, шулардан дүртесе генә төрки халыктан — Кононбаев, Садри, Нәваи, Жамбул. Казан урамнарында безнең үт күршеләребез, элек-электән тарихи дуслык белән үзара бәйләнгән, байтак эшлеклеләре Татарстанда укыган һәм эшләгән мари, удмурт, чуаш һәм башкорт халкы вәкилләренәң исемнәрен дә күрәп булмый.

Борынгыдан шәрәк халыклары белән нык элемтәдә торган, аннан килгән мәдәни традицияләр йогынтысында төрбияләнгән татар халкы бу халыклар алдында да гаепсездән гаепле булып калды. Безнең бабаларыбыз Фирдәүси һәм Бируни, Газали һәм Мәгарри, Жами һәм Хәйям, Хафиз һәм Бакыргани, Тафтазани һәм Ибн-Батута әсәрләрен укып төрбия алганнар, мәдәниятле булганнар... Шуңа да карамастан, әлеге исемнәренәң берсе дә Казан урамнарында юк.

Кыскасы, кеше исемнәрен (персоналийлар) йөрткән Казан урамнарынан гадәттән тыш бертөрлелек, руслаштырылганлык күзгә барелә, бер үк вакытта аларда татар халкының мәдәниятен, тарихын, рухын, борынгы һәм хәзерге әдәби-мәдәни элементләрен санга сукмау, аны инкяр итү нык сизелә.

250 урамның исеме торак пунктлары атамасына бәйлә, шулардан 25-е — Татарстан районнары исемнән, 23-е — башка торак пунктларны, 5-сә Рәсәйнең автономияле республика шәһәрләрен, 20-сә — Украина һәм Белоруссия шәһәрләре исемнән йөртә, калган 5-сене исә чит ("коммунистик") ил шәһәрләре исеме кушылган. Шәһәрнең 163 урамына урыс калалары, торак пунктлары, Мәскәү метросы станцияләре, Мәскәү тирәсе торак пунктлары исеме бирелгән!

Тагын 71 урам — илнең төрле регионнары исемнән чагылдыра (Дальневосточная, Ангара-

ская, Чусовая), каналлары (Волгоградская, Беломорская), диңгезләре (Балтийская, Азовская, Черноморская) һ. б...

109 урам — табигатьнең төрле халәтен күрсәтә (Бурная, Ветровая, Солнечная, Вьюжная), урыннарның рельефын (Крутая, Горная, Бугринская, Холмовая, Овражная), дөнья тарафларын (Северная, Восходная, Южная, Юго-Западная), ел фасылларын (Осенняя, Зимняя), ай исемнәрен (Майская, Сентябрьская, Апрельская, Октябрьская) һ. б...

72 урам — "зоологик" һәм "ботаник" характердагы исемнәре йөртә: Кабанная, Рыбачья, Кукушкинская, Ежевичная, Малиновая, Земляничная, Ореховая, Кедровая, Фруктовая, Черемховская, Ягодная, Калиновая, Плодовая, Березовая, Вязовая, Тополевая, Еловая, Липовая, Грушевая, Зеленая, Бирюзовая, Розовая, Сиреневая...

Бу язма шәһәрбез тарихында топонимияне өйрәнү буенча беренче хезмәт булганга, урамнарның тулырак классификациясен бирүне кирәк дип саныйм. Бу үз чиратында башкалабызның топонимиясе турында объективрак фикер йөрткә мөмкинлек бирер, аның жирле тамырларын ачыкларга ярдәм итәр, топонимиянең төбәк тарихында уйнаган ролен һәм милли мәсьәләне хәл итүдә әһәмиятен күрсәтер...

Классификацияне дәвам иттерик. 74 урамның исеме халык хужалыгы тармаклары, авыл төзелеше, медицина, житештерү өйберләрен эченә ала: Артельная, Бакалейная, Вагонная, Газовая, Кирпичная, Кожевническая, Комбинатская, Силикатная, Колхозная, Суконная, Монтажная, Школьная, Черепичная, Каучуковая, Роторная һәм башкалар... Тагын 30 урамның исеме төгәл һәм табигать фәннәренең төрле категорияләренә һәм шул фәннәренең үзләренә карый — Ветеринарная, Госпитальная, Линейная, Лучевая, Параллельная, Приборная, Волнистая, Кольцевая, Землемерная, Меридианальная... 49 урам транспортны һәм аның төрләрне чагылдыра — Железнодорожная, Задняя Мостовая, Локомотивная, Тракторная, Скороходная, Станционная, Пешеходная, Грузовая, Прирельсовая һәм башкалар...

Бәлки, әлеге шыксыз һәм мәгънәсез урамнар исемлеген укучыларны инде туйдыра да башлагандыр, ләкин бернишләп тә булмый — без шундый урамнарда яшибез. Ары киттек.

63 урам исеме һөнәр һәм хезмәт төрләрен, житештерү технологиясен чагылдыра: Крестьянская, Лодийная, Металлистов, Милицейская, Пожарная, Оружейников, Паровозников, Селькорская, Шахтерская; тагын 20-сә хәрби терминологиягә карый: Рядовая, Солдатская, Строевая, Пехотная, Кавалерийская, Танковая, Оборонная, Пограничная; 21 урам спортка һәм сәнгатькә бәйлә терминнардан тора: Туристская, Стадионная, Театральная, Фестивальная, Фигурная, Футбольная, Хороводная Самодеятельная; арадан 25 урамның исеме тарихи һәм революцион бәйрәмнәргә багышланган: 9 января, 9 мая, 1 мая, 15 лет Победы, 40 лет Победы, 25 лет Октября, Парижской Коммуны, 12 декабря (?) һәм башкалар.

Тагын 13 урам СССРдагы республикалар һәм төрле этнослар исемен йөртә — Башкирская, Белорусская, Болгарская, Казахская, Молдавская, Славянская, Украинская һәм башкалар...

Ә менә 9 урам урыс исемнәреннән ясалган (Борисовская, Владимировская, Петрова, Крыловка), 5 урам — татар исемнәреннән (Далекеевская, Измайловская һ. б.) Арада 16 урам кеше холкының теге яки бу ягын чагылдыра: Богатырская, Бодрая, Резвая, Счастливая, Молодежная, Глухая...) 14 урамга исемне оешмаларга, предприятиеләргә карап биргәннәр: Тэцевская, ТатЦИКа, Водстрой, Авиахим, Телестудия, Водоканал...

Күңелсез булса да, башлаган эшне ташлау ярамас. Классификацияне дәвам иттерәбез. Тагын 109 урам абстракт, идеологияләштерелгән, сөясиләштерелгән исемнәре йөртә: Красная Позиция, Коллективная, Коммунаров, Красный Маяк, Серпа и Молота, Революционная, Комсомольская, Ударная һ. б.

Урам исемнәрен шушылай өстән-өстән генә классификацияләү дә бу эштә бернинди тәртип, система булмавы турында сөйли, ул беренче чиратта империячел ысул белән хәл ителгән һәм аны эзерлексез кешеләр житәкләгән. Аның каравы, бу эш КПСС программасы яктылыгында алып барылган.

Шунысы күзгә ташлана: урам исемнәрендә урыслар күпчелекне тәшкил итә, ә кеше исемнәренә бәйлә булмаган очракта урамнар бары русча гына атала. Кеше исемен йөртмәгән очракларның барысын алсаң, аларның 24-е генә татарча яңгырый: Алан, Акчулпан, Гөлбакча, Дүртенче, Ирек, Кызыл Татарстан, Эш урамы, Юл урамы, Юлдаш, Якты юл, Яшел, Яшьләр, Яшь көч, Яшел урам...

ШУЛАЙ ИТЕП, БАШКАЛАБЫЗНЫҢ 1493 УРАМ ИСЕМНЕ АРАСЫНДА БАРЫ 96-СЫ ГЫНА МИЛЛИ ИСЕМНЕ ЙӨРТӘ.

Милли йөзне инкяр итү шулай ук Казанның бистә һәм поселок исемнәрендә дә чагыла. Шундый 89 исемнең бары берсе — "Чыңгыз" дигәне генә татарга карый, ә тагын берсендә — "Кызыл Армейская" дигәнәндә — татар белән урыс теле буталышкан.

Кайбер очракларда кабатланулар да очрый: мәсәлән, "грива" сүзе дүрт урам һәм бер тыкрык исемендә катнаша: Гривская, Односторонняя Гривка, Поперечная Гривка, Большая Гривка... Урыс теленнән ясалган 40-лап исем ике-өч тапкыр кабатлана: Хороводная, Поперечно-Хороводная, Армавирская, Большая Армавирская, Армавирская Малая, Займищенская, Займищенский переулок, Новосибирская, Новосибирский переулок, Березниковская, Поперечно-Березниковская... Хәтта сүзгә сүз кабатлана торган урам исемнәре дә очрый: Молодежная, Охотская, Мичурина, 1 Мая, Комсомольская, Юбилейная, Набережная, Нагорная, Светлая...

Бу хәл урамнарыбызга исем кушучы чиновникларның акыл сайлыгын һәм чикләнгәнлеген күрсәтә. Шунысы аяныч: бу әкәмәт университетлы шәһәрдә бара! Оят кирәк?..

Шәһәр урамнарына тәржемә ителгән исемнәр бирү дә терминология өлкәсендә кабул ителгән норма-кагыйдәләргә бозу булып тора. Андый мәгънәсезлекләрнең берничә үрнәген, ягъни топонимик наданлык мисалларын китерик: Казан шәһәрәндә бер үк вакытта Тимер юл һәм Железнодорожная урамнары, Яшел һәм Зеленая, Чиялә һәм Вишневая, Яшьләр һәм Молодежная, Кызыл Армия һәм Красноармейская урамнары яшәп килә. Күп очракта урамнарда бирелгән татар исемнәре бары русчага тәржемә ителеп кенә бирелә, шул ук вакытта төрле урамнар, урыс һәм татар теленә тәржемә ителгән бер үк исемне йөртә. Мондый хәл тормышта төрлө буталчыкларга китерә.

Шәһәрбез урамнары топонимиясе белән танышып чыккач, мин бик авыр минутлар кичердем, халкым өчен оят булып китте, чөнки ул ирексездән бу хәлләр өчен җавап бирә, гәрчә монда аның гаебе булмаса да. Яшәп килгән урамнар исемнәре тарихны мыскыллау, татар

халкының мәдәниятенән көлү булып яңгырый, икенче яктан — бу татар халкы мәдәниятенә карата геноцид сәясәте үткөрүнең ачык мисалы булып тора. Тагын шунысы игътибарны җәлеп итә: татар халкы вәкилләре исеме бирелгән урамнарның күпчелеге шәһәр читендәге җимерекләр арасында урнашкан. Моңысы да шактый сәер, шулай түгелмени?..

Советлар Союзы дип аталган империя таркала башлагач, моңа милли хәрәкәтләр сәбәпче дип безне гаепләргә тотындылар. Янәсе, үзгәртеп кору башланганчы ничек дус-тату яшәдек, ә хәзер менә халыкларның үзбилгеләнүгә омтылуы ниләр китереп чыгара. һәм безне РСФСР составында калырга үгетлиләр, барысы да әйбәт булып дип ышандырырга тырышалар. Кем әйтмешли, урамнарыбыз исемнәре — моның ап-ачык мисалы. Кызганычка каршы, андый хәл бер Казанда гына түгел, Татарстанның башка төбәкләрендә дә шул ук нәрсә. Безне милләтчелектә, милләтнең хокукларын яклауда гаепләргә тырышалар, аерым гражданның хокукларын якларга чакыралар. Тик шунысы бар: милләтләр арасында тигезлек булмый торып, кешеләр арасында тигезлек булмаячак. Милли хокукларны хәл итмичә демократия турында уйлыйсы да юк. Бу очракта Ленин сүзләренә таяна алабыз. Ул болай дигән: "Милләтләрнең ирекле һәм үзара тыныч яшәве, кирәк булганда аерылып, төрле дәүләтләр төзүе өчен **тулы демократизм кирәк**. Бер нинди милләткә, бер нинди телгә өстенлек бирелмәскә тиеш! Милли азчылыкны берничек тә кысмаска, аңа карата бернинди гаделсезлек кылмаска..."

Шушы "лирик" чигенештән соң кабат партократия хакимиятенәң топонимика өлкәсендәге фәлсәфәсенә әйләнеп кайтыйк. Татарстандагы шәһәр һәм авыл урамнарын урыслаштыру халыкның тарихи һәм милли үзәгын юк итү максаты белән алып барылды һәм хәзер дә алып барыла, халыкны маңкортка әйләндерергә тырышу, әйткәнбезчә, аның мәдәниятенә карата геноцид сәясәте үткөрүнең бер формасы булып тора.

Урамнарга исем бирүчеләр анда татар исеме эләкмәсен өчен барысын да эшлиләр. Менә күптән түгел "Жданов" урамына "Эсперанто" исеме бирделәр. Ясалма "эсперанто" теле аңа йөкләнгән өметләргә берничек тә акламады, хәзерге вакытта ул бер төркем фанатиклар гына өйрәнә торган тел булып калды. һәм шушы тел исеме шәһәр урамына бирелде. Казанда урамнарга мыскыллы исем кушу очраklары да бар. Әйтик, "Гарем" урамы һәм "Гаремовский" поселогы. Күрәсең, татарлар гарем тоты дип безнең өскә гаеп ташламакчы булганнардыр...

Урам исемнәренә тулы ревизия үткөрү заманы килде. Бу безнең өчен икеләтә мәһим эш. Бүгенге көндә урыс шәһәрләрендә дә, хәтта башкаланың үзендә дә, сәясәтләштерелгән исемнәргә үзгәртү һәм алыштыру бара. Мәскәүдә Горький, Калинин, Ворошилов, Киров, Дзержинский урамнары һәм Октябрьнең төрле еллыкларына бәйле урам исемнәре үзгәртелде. Мәскәү картасыннан шулай ук Красная Площадь, Андропов, Куйбышев, Сулов, Фрунзе, Свердлов, Маркс, Богдан Хмельницкий исемнәргә урамнар да юкка чыкты...

Казан урамнары исемлегенә ревизия үткәргәндә Мәскәү үрнәген төгәл кабатларга димәгән, шулай да башкалабыз урамнарын буш, мәгънәсез, бигрәк тә идеологи-яләштерелгән исемнәрдән арындыру кирәктер дип уйлыйм. Параллель рәвештә бирелгән исемнәр бетерелергә, безгә мөнәсәбәт булмаган кеше исемнәре нык кыскартылырга тиеш. Бер үк вакытта безнең төбәк белән тыгыз бәйләнеш булган урыс һәм башка халыкларның эшлеклеләре урам исемнәрендә чагылсын иде. Моңысы — бер. Икенчедән, шәһәр урамнары, ниһаят, исемнәр аша үзенең милли йөзен табарга тиеш.

Әгәр дә бу тәкъдим империячел фикер йөртүчеләргә һәм татарның үз маңкортларына ошамаса, күләм-пропорция саклау юлын сайларга да мөмкин. Хәзерге көндә Татарстан

Республикасында татарлар халыкның 48 процентын, ә урыслар 42 процентын тәшкил итә. Урамнарга урыс һәм татар исемнәрен менә шушы күләмнәрдән чыгып бирергә кирәк. Татарстанда шулай ук чуаш, удмурт, мари, мордва халкы да яши, алар да онытылмаска тиеш.

Алай гына да түгел, ил күләмендә дә урам исемнәре менә шушы принциптан чыгып бирелгәндә әйбәт булып иде. әгәр Мәскәүдә һәм РСФСРда татарларның күләме 2 процент тәшкил итсә, бу төбәкләрдә урам исемнәренәң 2 процентына ни өчен татар эшлеклеләре исемен бирмәскә. әгәр Башкортстанда 32 процент халык татар, ә Ульяновск өлкәсендә — 12 процент булса, анда да урамнар шушы процентлар күләмендә милли исемнәр йөртәргә тиеш.

Әгәр дә без Татарстан Республикасының мөстәкыйльлек Декларациясә бер кәгазь кисәгә генә булып калмавын телибез икән, иртәгә калдырмыйча топонимия хужалыгында да төртип урнаштырырга тиешбез.

1986 елны мин "Советская Татария" (10 август) газетасы битләрендә "Три Сосны у Богатых Сабов" исемле мәкалә белән чыккан идем. Анда мин, Татарстанда гәмәлгә кертелгән татар торак пунктларын ике исем белән атап йөртү төртибәнә анализ ясап, моның картографирование һәм топонимия кануннарының нигезен бозу икәннән күрсәттем, бу хәлнең шулай ук тормыш-көнүрештә төрле кыенлыклар тудыруын, татар халкының мәдәниятен һәм тарихын юк итүгә юнәлтелүен әйттем. Әлегә мәсьәлә буенча газета битләрендә ике елга якин бәхәс барды, бәхәстә урыслар бик актив катнашты, алар редакция белән берлектә татар авылларының исемен урыслаштыру ягында булдылар, Брежнев шәһәренә янә Чаллы исемен кайтаруга, Куйбышевны — Болгарга әйләндерүгә каршы чыктылар. Өстәвенә Түбән Кама һәм башка калаларның исемен урыс теленә ытышлы исемнәр белән алыштыруны таләп иттеләр. Кызганычка каршы, татарлардан тел белгечләре, тарихчылар, язучылар, жәмәгать эшлеклеләре бәхәстә катнашмады. Шуңа да карамастан, бу мәкалә ТССР Министрлар Советы каршында Топонимия комиссиясә оештыру өчен этәргеч булып хезмәт итте. Ишетүемчә, әлегә комиссиягә мине дә керткәннәр, тик аның җитәкчеләренәң шушы көнгә кадәр миңа хәбәр җибәргәнә дә, утырышларга чакырганы да юк. Күрәсең, бу комиссия дә партократия һәм административ системага хезмәт итүче күндәм комиссия булып чыккан.

Үзен хөрмәт иткән һәрбер кеше исемен үзгәртүгә яки бозуга риза булмаган кебек, мәңгелеккә китеп югалырга теләмәгән һәр халык, тарихи яктан өлгергән һәр милләт тә үзенең тарихи йөзен билгеләүче исем-атамаларына карата башбаштаклык күрсәтү белән килешеп яшәмәячәк. Әлбәттә, Казан урамнары исеменә милли рух һәм төс бирү күп чыгымнар таләп итәчәк дип лаф оруды адәмнәр табылмый калмас һәм алар бу мәсьәләне совет империясенәң кризис кичерүе белән бәйләргә тырышачаклар. Тик бу — демагогия. Әйе, күпмедер сумма кирәк булачак. Ләкин ул гына хакыйкәтне кире кайтару, Татарстан Республикасының милли йөзен ныгыту юлында киртә була алмас. Тверь, Нижегород өлкәләре аңа карап кына тукталып калмады бит.

Бу чыгымнарны нефть сатудан кергән акча белән дә каплап була, шулай ук предприятиеләр, партия оешмалары, совет аппараты да бу эшкә өлеш кертә алып иде. Ышанып шуны әйтә алам: торак пунктларындагы барлык урамнарның исемен үзгәртеп чыксаң да, ул барыбер электроника белән җиһазланган танк бәясәннән, яисә Казан авиация заводында эшләнгән МИГтан арзанракка төшәчәк.

Татарстан Республикасы суверенитетын яклау эшендә бәләкәй генә чигенү дә була алмый. Милли топонимика, шушы өлкәдә хакыйкәтне кире кайтару — татар халкының рухын, хәтерен, мәдәниятен яклау һәм саклау мәсьәләсенәң берсе булып тора.

Безнең почта

Хөрмәтле редакция!

"Идел" журналында чыккан бер мөкаләдә татар теле тирәсәндәге сүз күп тапкыр кабатланучы "Хөлвә" сүзе белән чагыштырыла. Минем уемча, татар телен мәктәптә укытып кына коткарып калып булмый. Татар теле ниндидер жирлектә беренче урындагы төл булса гына яши ала. Ике төллөлек бер халыкта да бер заманда да озак яшәмәгән, тора бара бер тел үлгән, юкка чыккан, йотылган. Ярар, бүгенге шартларда ике төллөлек булсын да ди, мин моңа каршы түгел, ә менә өченче телне өйрәнү нигә кирәк? Татар балаларының күпчелеге туган телләрендә укымасалар да, инглиз телен өйрәнеләр. Башкортстанда киоскларда татар телендә гәзит күргәнем юк, күпме татар ашәп, ә инглиз телендәгә гәзитләр тулып ята. Аңа карап аларны кем дә булса алып укуына минем шигем зур.

Илдар НӘБИЕВ,
Башкортстан, Дүртеле районы

Исәнме, "Идел"!

Бер татар агае "бу урысның бот буге малае да чатнатып урысча сөйләшә" дип исә киткән кебек, мин дә чит илләрдәге татарларның исемнәре саф татарча булуына гажәпләнәм. Ә бездә Альберт та Роберт, Диана һәм Ричард, Лариса да Луиза, Артур да Робсон... Берәр инглиз, яки француз үзенә баласына Булат, Айнура, йә Габдулла, Маһира, Миркасыйм дип исем куша микән? Көлкеме бу, кызганычмы? Безнең татар ник моны аңламый икән, ник үз-үзен шулай кимсетә, түбәнсетә икән? Язасы сүзләрем тел беркем белән дә бәхәскә керергә җыенмыйм, хәзер күп язлар. Мин беркем белән нәрсә буласын гына укысыннар ди. Ләкин бәлки үз фикерләремне генә уртаклашырга теләм.

Ярый, балаларыбыз мәктәптә татарча гына башладык. Идел уртасында бата мәктәпне тәмамлагач үзләре белән нәрсә буласын гына укысыннар ди. Ләкин Мин дә 8 класска хәтле татар мәктәбендә укыдым. Ә тугызга күршәдәге татар авылындагы урыс мәктәбенә йөри башладык. Идел уртасында бата башлаган кеше кебек хис итә идем үземне. Шундый төш айлар буге кереп йөдәтте. Дөрес, тора-бара урыс балаларынан уздырып укый башладык. Тугызынчы класстан безгә инглиз теле керә башлады. Балалар чит тел өйрәнәп, культуралы булып үссеннәр, янәсе. Нигә кирәк булгандыр инде ул? Аңа карап инглиз телен береннән кала тагын берничә телне өйрәнәп балалар мәктәптән үз туган телләреннән кала тагын берничә телне өйрәнәп чыгалар, ди. Алар мөгезләме әллә? Мин ышанам, безнең шартларда, бездәге методлар белән укытылсалар, алар да шыр надан булып чыгарлар иде мәктәптән.

Өйтәсе килгән төп фикеремә якынлаштым бугай. Татар теле, татар милләте — авыру. Ата-аналарның балаларын татарча укытырга теләмәве, татар мәктәпләренең бетүе — монның билгеләре. Авыруны терелтү өчен аның чирен дәваларга түгел, ә китереп чыгарган сәбәпләрен ачыклап, юкка чыгарырга кирәк. Татар класслары ачу өнә шул чирне дәваларга маташу гына. Ә безгә авыруны китереп чыгарган сәбәпләрен бетерергә кирәк. Ни өчен ата-аналар балаларын урысча укытырга тели. Чөнки, аларны югары уку йортларына кертеп чыгарган сәбәпләренә югары уку йортлары кирәк. Димәк, безгә татар училищелары, техникумнары, югары уку йортлары ачарга кирәк. Шуңа чагында мәсьәлә үзеннән-үзе хәл ителер иде.

Әлфия ӘМИРОВА,
Башкортстан, Уфа шәһәре

ӘЙ ИДЕЛ, ИДЕЛКӘЕМ!..

Риф ГАТАУЛЛИН музыкасы
Гөлшат ЗӘЙНӘШЕВА шигыре

Кайттым Идел буйларына,
Ярларына иелдем.
"Бәгрәм!" дип дәште миңа
Һәр дулкыны Иделнең

Кушымта:
Әй Идел, Иделкәем!..
Кайтмыйча ничек түзим?!
Камышың булып үсим,
Балыгың булып йөзим!..

Йөрдем Идел ярларында,
Талларына үрелдем.
Сызлый иде йөрәккәем,
Идел кичтем, терелдем.
Кушымта.

Комланып та, моңланып та
Ага Идел диңгезгә,
"Кадеремне белмисез!" дип
Рәнжи кебек ул безгә!..
Кушымта.

Алкендия

Кайт - тым И - дел буй - ла - ры - на
Яр - ла - ры - на и - лә - дем
Бәг - рәм - рәм ди - ләш те ми - на
һәр дүл - кы - ны И - дел - нең
Әй И - дел и - дел - кә - ем кайт - мый - ча ми -
чек тү - зим ка - мы - шың бу - лып ү - сим
ба - лы - гың бу - лып йө - зим
ләш йө - зим Әй, И - дел, И - дел - кә - ем

Бөзненъ жыры

Асаф Вәлиев — "Татар жыры-88" Бөтенсоюз конкурсы лауреаты, аның беренче премиясенә лаек булган жырчы. Ул Актаныш районы Адай авылында, укытучылар гаиләсендә туып үсә. Сигезеллык мәктәптән соң Минзәлә педагогия училищесын тәмамлай. Казан дәүләт педагогия институтының музыкаль педагогика факультетында белем ала. Жырга мөхәббәт, аны Казан дәүләт консерваториясенә алып килә. Хәзер Асаф Татар дәүләт филармониясенен эстрадала бөлүгәндә эш илди.

Асаф Вәлиев жыры сөючеләргә "Ник шаяртасыз?", "Әссәламәг" алыйкүм" һәм башка күп кенә популяр жырлары аша таныш.

1922 елга кадәр Уфада "Нур" татар театр труппасы эшләп килә. Башкортстан төзелгәндә Уфа губернасында яшәүче татар халык башкортстанга кушылгач, күп кенә татар мәдәният уяклары ябыла. "Нур" труппасы да эшеннән туктый.

Житмеш елга акын вакыт узганнан соң Уфада "Нур" яңадан үзенең нурларын балкытты. "Иммуниепарат" производство берләшмәсе спонсорлыгы белән оештырылган бу яңа театр студиясе 1989 елның азагында беренче тапкыр үз тамашаларын күрсәтте.

Шагыйрь Айдар Хәлим һәм аның кызы, Уфа сәнгать училищесының еченче курсында укучы Зөлфия Хәлимова "Нур" труппасының яңадан эшли башлавы уңаеннан "Нурлар жыры"н иҗат иттеләр.

Нурлар жыры

Зөлфия Хәлимова музыкасы
Айдар Хәлим шигыре

Яктыртты нур Уфабызны! Нурга тулды юлыбыз!
Сез де нурлы, без дә нурлы — һөммөбез дә нурлыбыз!

Сүндерсәләр дә сүкмәдек, кабындың, нур, яңадан,
Яралгансың туган телдән — мәгърифәтле анадан.

Уят син, нур, халкыбызның кызларын һәм улларын.
Чирттер күнел кылларыңда сикри татар моңнарын.

Яшә син, нур, нык тор син нур, изге сәнгать сагында.
Иркәләп үстер халкың кояшлы кочагыңда.

Energico

ЯК - ТАҢТ - ТЫ НУР У - ФА - БЫЗ - НЫ НУР - ГА ЧУМА - ДА Ю - ЛЫ - БЫЗ
У - ЯТ СИН НУР ХАЛ - КЫ - БЫЗ - НЫН КЫЗ - ЛА - РЫН НӘМ УЛ - АР - РЫН

СӨЗ ДӘ НУР - ЛЫ СӨЗ ДӘ НУР - ЛЫ НӘМ - МӨ - СӨЗ ДӘ НУР - ЛЫ - БЫЗ
ЧИРТ - ТЕР КУ - ҚЛА КЫА - М - РЫН - ДА СЫХ - РА ТА - ТАР МОҢ - НА - РЫН

СҮН - ДӨР - СӘ - ЛӘР ДӘ СҮН - МӨ - ДӨҢ КА - БЫН - АНЫК НУР Я - НА - ДАН
Я - ШӘ СИН НУР НЫК ТӨР СИН НУР МӨ - ГЕ СӨН - ГАТЬ СЯ - ТЫН - ДА

Я - МӘ - ДИМ СИН - ТУ - ТАН ТӨН - ДИМ МӨҮҖ - М - ЧӨТ - ЛӘ А - Ш - ДАН
НУР - КӨ - ЛӘР ҮС - ТӨ - РӨР КЛА - БЫН КӨ ЯШ - АЫ - КӨ - ЧА - ТЫН - ДА

КӨ - ЯШ - АЫ КӨ - ЧА - ТЫН - ДА

АГЫЙДЕЛ КЫЗЫ

Сәлимә Шәмсинә музыкасы
Роберт Миңнуллин шигыре

Син Агыйдел кызы инде,
Агыйдел табынганың,
Төштә күрдәм иңнәреңә
Дулкыннар кагылганың.

Кушымта:

Агыйделдә коенасың,
Чыланмасын толымың,
Хөләк чыңы — ярларда,
Ник күзләрең тулы моң?

Сокланып карап торасың
Дулкыннар уйнаганга,
Төшләрәмә көрсөңдөр
Гел сине уйлаганга.

Кушымта.

Сикә талпына сөзем,
Кайдан алым түземне?
Агыйдел минем өчен дә
Иркәләсен үзеңне.

Кушымта.

Allegro

СИН А - ГЫЙ - ДЕЛ КЫ - ЗЫ ИН - ДЕ, А - ГЫЙ - ДЕЛ Я - РАТ - КА - НЫН

ТӨШ - ТӨ КУР - ДЕМ ИҢ - НӘ - РЕ - НӘ ДУЛ - КЫН - НАР КА - ГЫА - ГА - НЫН

А - ГЫЙ ДЕЛ - ДӨ КО - Е - НА - СЫН ,

ЧЫ - ЛАН - МА - СЫН ТО - ЛЫ - МЫН. КӨ - ЛҮ - РЧ ЧЫ - ФЫ - ЯР -

НУР - ДА , НИК КУЗ - ЛӘ - РЕЧ ТУ - ЛЫ МОҢ ?

НИК КУЗ - ЛӘ - РЕЧ ТУ - ЛЫ МОҢ ?

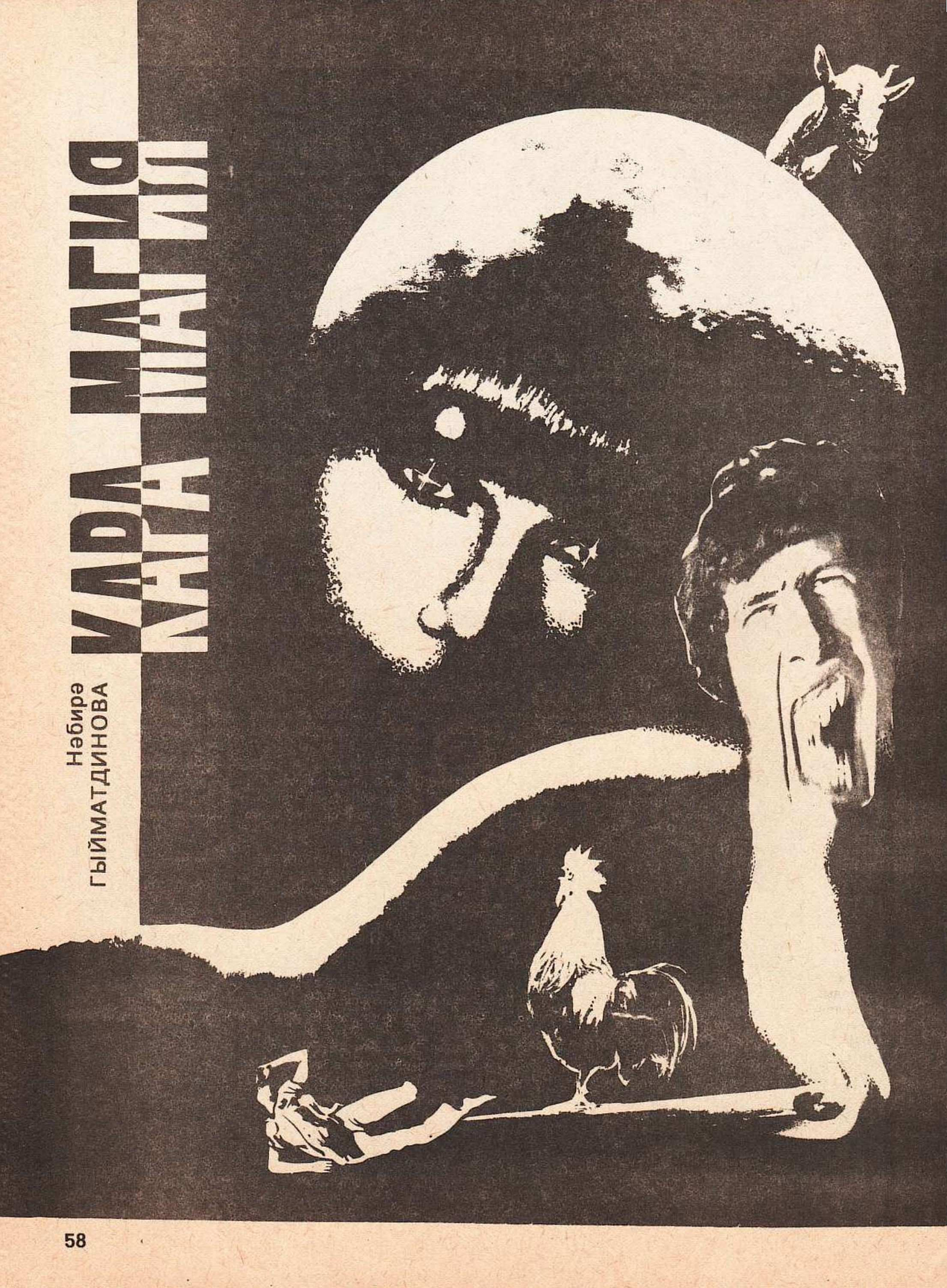
Урманнарға керсәм, җырлап керәм,
Бар кошлар да уансыннар дип;
Табигатьнең гүзәл колагында
Сайрый-сайрый куансыннар дип.

Бик сагындым сине, әй кадерле,
Чәчәкләргә чумган аланым.
Синнән башка кем соң шулай назлар
Куеныңда үскән баланы?

Илсәяр ГАНИЕВА

Нәбирә
ГЫЙМАТДИНОВА

КАРА ДАГ ИД КАГА ИА ИЛ

У ХЭЛ моннан күп
еллар элек булды.
Безне Иваново
өлкәсенең караңгы
урыс авылына
барәңге жырга
жибәрделәр. Фа-
тирга авыл кырыен-
дагы бер маржа
әбигә кердек. Фа-

тир хужасы бик карт иде, ләкин бик
тере, чая иде. Картлыкны яманламый-
лар, шулай да мин карчыкны күргәч
имәнәп киткән идем. Ул төс-кы-
фәтнең коточкыч ямьсез һәм
килбәтсез икәнән сөйләп тә, ызып та
аңдатырлык түгел: кипшенеп каралып
торган йөз, энә кебек кадалган зәһәр
караш... Безне өнәмәгән кебек авыз
эченнән мыгырданып йөрү... Ачулы
чакта елан кебек ысылдап кую... Менә
шул карчык, көннәрдән бер көнне,
төнлә уятып, мине күршесенең мун-
часына алып китте. Бардык, кердек,
ул суык лампа кабызды, идән урта-
сына сулы ләгән куйды. Кесәсеннән
идәнгә әллә нинди әйберләр чыгарып
тезде.

— Хәзер мин сине адәм балаларын
боздырырга өйрәтәм, — диде ул. —
Бу һөнәремне күчереп туган-тумачам
да, якын кешем дә юк. Авылда
һәрберсе миңа үч тотта, тизрәк
дөмөгүемне көтә.

Куркуымнан өнсез калдым. Шул
мәлдә кара мунчаның ишек-
тәрәзәсеннән шыбырдашып жән-пәри
тулган кебек тоелды. Ничек тышка
атылып чыкканымны хәтерләмим.
Ахырдан белдем: бу карчык гади
карчык кына түгел, атаклы бозымчы,
ягъни "кара көчләр" белән әвәрә
килүче зат икән. Авыл халкы аның
белән аралашмый, аны өнәми иде.

Карчык, билгеле, минем шайтан
сабагынан баш тартуымны яратмады,
ачуыннан тагын да каралып йөрде.
Миңа аның өендә яшәү тамуг газа-
бына әйләнде. Беркатлы күңел шом-
лана иде: янәсе, боздырса? Әнә бит,
үчкәсә, дошманына кила (яман шеш)
ясыи, ди. Әгәр табиблар кисәргә дип
шуңа орынса, шеш бөтен тәнгә аза,
ди.

Беренче мәртәбә "явыз көч" белән
очрашуым хәвеф-хәтәрсез
тәмамланды. Киткәндә әбиебез оза-
тырга да чыкмады...

Еллар үтү белән куркуны кызыксы-
ну катыш үкенү алмаштырды. Тыңлап,
карап утырсам нәрсә була иде инде?!
Карчык барыбер жанымны үзгәртә
алмас иде. Бүтәннәр бар серен үзе
белән кабергә алып киткәндә, ул аны
минем белән бүлешмәкче иде бит!
Үкенүдән бары тик сораулар гына
өөлешеп калды... Нәрсә соң ул "кара
көч"? Күкләр бүләгеме, әллә жириңең
үзендә туган шом-хәтәрме? Мөгаен,
аның ничек барлыкка килүен төгәл
генә берәү дә әйтә алмас. Хәер,

кемдер, серләр һәм могжизалар күк-
жир белән бер мизгелдә яралган,
дияр. Кемдер көлеп, әкият сөйләсез,
дияр. Бәхәсләшмәк, һәркем үзенчә
хаклы.

Сихер-бозым пәйгамбәр заманын-
нан ук килә, диләр. Имеш, кяфер
Әдһәмгә: "Сиңа йөз дөя бирәбез,
пәйгамбәрне агула", — дип әйтәләр.
Әдһәм агулай, пәйгамбәр чирли баш-
лай, көннән-көн зәгыйфьләнә.
Беркөнне Хак Тәгалә Жәбраил
галәйһис-сәламгә әйтә: "Сихер кылып,
жәппе төеннәргә тәйнәп, кое төбенә
таш белән бастырып куйдылар", — ди.
Шуннан Шәһимәрдәнне коега
төшерәләр. Жәппе табалар.
"Мәгузәфин" сүрәсен укып
өшкәрәләр. Укыган саен төеннәр чи-
шелә бара...

Ә кара гыйлем серләренә кайда
өйрәнәләр? Моңа жән-пәриләр
өйрәтә, дип сөйли халык. Сабак өчен
теләсә кем ярамый, шәкерт сайлаган-
да тумыштан ук явыз, мәкерле кеше
алына. Чөнки андыйларны үзгәртеп
азәпланасы юк. Дөрес, жән-пәри изге
жаннарны да үзенә аударырга тыры-
ша, ләкин моның өчен артык көч
сарыф итәргә туры килә. Һәм ул,
теләгенә бик сирәк ирешә. Гадәттә,
бозым белән мавыгучылар дингә
ышанмый, аллага табынмый, бәндәне
хакламый.

**...Ул безнең белән бергә уйнап
үскән иде. Һәй әшәке иде. Ара
бутарга, алдарга һөвәс иде.
Үзеннән бөләкәйрәк балаларны
кара яндырып чөметә иде дә,
кычкырып көлә иде. Берара, ун-
унике көннәр чамасы бугай, урман-
да югалып торды. Дәжжал
шайтаннар ияртеп китеп үз саба-
гын ятлатты аңа. Кайтты. Күзләре
төпкә баткан, салкын, нурсыз.
Урамга чыкмый башлады. Картайды
инде. Сихер-әфсән маташтыра,
явыз. Шуннан тәм таба. Ка-
берләрдән актарып туфрак ала.**

Хаттан өзек.

"...Бозым ясап бирүчеләр ишәйдә
ил-йортта. Шуңадыр чир-зәхмәттән
интегә халык. — Бусы бер белекче
сүзләре. Ул хәтта безнең төбәктә
генә ничә "кара көч" иясе яшәвен
санап чыкты. — Алар үзләрен таныт-
мый, әүлия булып кылана, Теге
дөнъяда кызган таба ялатачаклар, Ал-
лаһы боерса, шайтан сабакташларына.
Кеше боздыру жир күтәрмәслек олы
гөнаһ..."

Сихер-бозым нинди юллар белән
ясала соң? Кайберләрен санап үтик:

1. Сүз белән боздыру. Иясенә атап
аерым сихер догасы пышылдагач, йә
авырыйсың, йә йортыңа бәла-каза
килә.

2. Тәэсир итү көче белән боздыру.
Бозымчы карашы белән аяк-буынна-

рының хәлен ала яки кузгалмаслык
итеп катырып куя.

3. Искән жил белән бозым юллау.
Ул кешене киптереп саргайту өчен
эшләнә.

4. Аяк эзенә бозым салу. Кул-аяк-
ны зәгыйфьләтү өчен башкарыла.

5. Кабер туфрагына жиде мичтән
алынган көл белән жиде ызбадан
жыелган тозны бутап йә оек балты-
рына тыгалар, йә аяк киemenә
сибәләр.

6. Әфсенләнгән күгәрәк кадакны
терлек-туар абзарына ташлау. Малны
аксату өчен кылына.

7. Үлгән баканы киптереп ваклау
һәм чүпрәккә төреп дошман йортның
тирес өеменә күмү.

8. Арттан көл очырту. Кире
әйләнәп кайтмасын яки кабат
килмәсен өчен эшләнә.

9. Эт белән мәченә ырылдатып
һәм икесенең дә йон бөртеген йол-
кып алып ишек яки капка төбенә
ташлау. Туган белән туганны яисә ир
белән хатынны бозыштыру өчен.

10. Сурәтнең йөрәк турысына
кәфен теккән энә кадап сихер догасы
уку һәм йөзтүбән каратып бусага
төбенә күмү. Дошманыңны чирләтү
өчен эшләнә.

11. Кайбер сихер-бозымны ут, су,
кызыл яки сары таш, ике, өч, дүрт юл
туфрагы, эт сөяге, эт тиресе, дуңгыз
сөяге, куй сөяге, еланның кипкән
башы, тиресе, киек сөяге, адәмнең
кискән тырнагы, чәче белән кыларлар.

Һәр сихри нәрсә 4 пар сөяк белән
7 юл чатында кылынса, сихер бөтен
әгъзаларга күчәр. (Бу очракта аны
кайтару өчен Коръәннең 112, 113, 114
нче сүрәләрен укырга кирәк икән.)

...Тиктомалдан башым чатнап
авырта башлады. Күренмәгән вра-
чым калмады. Чирең юк, диләр дә
кире боралар. Аптырагач бер
күрәзәчә әбигә бардым. "Бозымга
баш куеп йоклайсың, балам, —
диде ул. — Мендәр сүргән сүтеп
кара, анда ни тапсаң, еракка илтеп
күм". Кайтып мендәрәмне актар-
сам, егыла яздым: эченнән кызыл
чүпрәккә төрелгән эт йоны белән
киселгән тырнаклар таптым. Авыл
жирендә ишек-капка бикләп
йөрмисең. Кем кәргән дә кем
чыккан өең — тикшергән юк.
Алланың рәхмәте, иске чиләк
төбенә салып урманга илтеп
күмгән сөгәтәтә үк баш авыртуым
басылды.

Хаттан юллар.

12. Ризык ашатып боздыру. Бу
төрне бозымчылар еш куллана.

...Аша-аша дип кыстагач, кунак-
та ике-өч кашык бал каптым. Шун-
нан төнлә эчем күбә башлады.
Иртән йокыдан уянам, эшлим,
йерим, бернәрсә дә юк, төн жите
исә, тагы шар кебек кабара. "Сиңа
зәхмәт йоккандыр" дип, кайнанам

Праксенья түти
бозым кайтару
вакытында...

М. Фарукшин фоторәсеме.

белекче әбигә алып барды. Ул бозым тапты. "Барган жиреңдә көндөшөң боздырып жибергән ризык ашагансың", — диде. Мәжлестә иремнең беренче хатынның туганнан туган апасы бар иде шул. Өч баруымда багучы сихердән арындырды.

Сәлимә Ш.

Әлбәттә, болар барысы да кара гыйлем ияләренең үзләренә генә мәгълүм әфсен догалары, әфсен кирәк-яраклары ярдәмендә башкарылдылар, дип уйлыйк. Шунысын да онытмаска кирәк: ясалган бозым өч тәүлек эчендә иясенә илтеп житкерелергә тиеш, юкса ул бозымчының үзенә әйләнеп кайта.

Бозым күпмегә бара? Аның тәэсир итү вакыты төрлечә: ул ничәдер көнгә, атнага, айга яки елга сузылырга мөмкин. Узмыйча җәфалый торганы — мөңгегә бергеп калганы да бар...

Кара гыйлемгә хирыс бәндә үзенә мәкерле эшендә үлән-үсемлекләрдән дә оста файдалана. Мәсәлән, чөнечкеле үләнә, адәм тамырында, йокы үләнәндә, абагада куәтле бозым көчә яшеренгән. Тикмәгә генә абаганың чәчәк атуын нәкъ менә "кара көчләр" төннәр буга сагаламыйдыр.

Ак төс белән кара төснә аеруы бик җиңел булса да, "ак көч" белән "кара көч"не аеруы ансат эш түгел. Адәм баласының жанына тәрәзә уелмаган, анда бернәрсә дә күренми. Кемнәр

яши безнең янәшәбездә? Аларның кылган гамәлләре, уй-фикерләре нинди? Фәлән-фәлән кешенең күңелендә күбрәк нәрсә чәчелгән: изгелек орлыгымы, әллә явызлык орлыгымы? Шундый заман җитәр, дип фараз ителә: адәми затның эчке дөньясы йөзәндә чагылыр, имеш. Мәрхәмәтле, изге жанлы бәндәләрдән яп-якты нур бөркелер, ә астыртын, мәкерле бәндәләрдә ул нур булмас, аларның йөзгә катып калган кара битлекне хәтерләтер. Беренчеләре ирексездән үзенә тартып торса, икенчеләре гайрәтне чигереп үзеннән кире этәрер...

Ә аңа хәтле җиде йозакка бикләнгән серне ничек белергә инде? Борынгы гасырлардан ук белекчеләр, астрологлар, авгурлар, мистагоглар, сортилегар, гаруспеклар, пифонисслар "кара көчләр"не сизеп, таний алганнар. Безнең Татарстанда да бозымны тоеп, белеп дөва бирүче шәфкатьле белекчеләребез бар. Аларны "кара көчләр"гә каршы көрәшүче "ак көчләр" дип атыйк. Шуларның берсе 80 яшен тутырган мордва карчыгы Праксенья түтәй Әлмәт районында яши. Ул кырык төрле бозымны таний һәм кайтара. Мәсәлән: төнлә, ярты төн уртасында, ашаганда яки эчкәндә, мунчада ясалганнарын, күз белән, мәет белән күчерелгәннәрен һ. б. Әби боларны "притка" дип атый. Бу сүз инде урыс сөйләм телендә онытылган, аны В. Дальның аңлатмалы сүзлегеннән генә табып була.

Бу гыйлемгә Праксенья түтәйне әнисе өйрәтеп калдырган. Ә әнисен әбисе... Буыннар чылбырын чигереп артка таба саный башласаң, "притка"ларның очы кайсы гасырга барып тоташыр икән? Димәк, әбекәй мордва халкының бик-бик борынгы ысулларыннан файдалана.

...Яшәүдән туйган идем. Тормышның яме беткән иде. Сөөнмим дә, көенмим дә. Күз алдымда кара чөлтәр корып куйганнар, диарсең. Бер багучы: "Абыең үлгәч, үлек юган суну чайпалдырып аягыңа чәчрәткәннәр. Моны үз-үзенә кул салсын дип, ике хатын-кыз эшләгән", — дип әйткән иде, ышанмаган идем. Праксенья әбигә бардым. Ул да: "Сине боздырганнар", — диде. Күмер салынган суга нәрсәдер укыды да, шуны эчәргә кушты. Көефем әйбәтләнде, күзем ачылды, яңадан туган кебек булдым.

Х. А.

— Бер хатын 12 ел тоташ авырган, — дип сөйли Праксенья түтәй. — Көн яктысына чыгарга шүрли икән бичара. Ишек-тәрәзәсен бикләп, гел караңгыда утыра икән. Ире машина белән алып килде. Төшми машинадан, аяк астында еланнар мыжылдаган

кебек күренә тегенең күзенә. Багып карадым — бозганнар. Башында бозымы. Үзем белән әйдим, бармый, җылый гына. Сихере куәтле, нык каптырган, җибәрми. Дөваладым, терелеп кайтып китте. Мин кешенең милләтен тикшермим, урысы да, татары да бер миңа.

— Безнең татар апалары, әбиләре яшь балага күз тиюдән курка. Өшкәргә дә биргәлиләр. Ә синең дөва-тылсымың нидән гыйбарәт?

— Бусага төбенә ләгән белән су куеп, башта суга карап догамны укыйм. Аннан ике-өч тамчысын балага эчертәм, чылатылган тастымал белән битен-кулын да сөртеп алам. Ә юндырыганда:

**И су ханбикәсе,
Төңренең изге анасы!
Мин бу баланы күз тиюдән
коендырам, —**

дип такмаклым. Яшьрәк чакта бала табалмаган хатын-кызларга да шифам тия иде, җенси яктан көчсез ир-атларга да дөвам бирә идем, тотлыгучы балаларны да савыктыра идем. Хәзер картайдым инде, рәт чамалы...

Бозым барлыгын кайсы төше белән тоя Праксенья түтәй? Күзгә күренмәс нинди көчләр ярдәм итә аңа? Их, шул хакта җентекләп сөйләсә, бер очтан күрсәтеп тә, аңлатып та бирсә иде!

Карчык хәйләкәр генә елмаеп утыра, мин күпме генә төпченсәм дә, жанына иңдерелгән моҗизаның серен ачмый. Мөгаен ул аның үзенә дә аңлашылмыйдыр әле. Безгә, һәр нәрсәне тотып яки чеметеп, кабып яки тешләп карарга гадәтләнгән адәм балаларына, бәлки, дөньяда өз генә булса да кул тимәгән, аяк басмаган аймак калдырырга кирәктер? Ахыр, шуларны уйлап, әрсезләнә-әрсезләнә карчыкның жанына якынлашудан туктыйм. Аның:

— Укыганда бозымның кайсысы чыга, шул чакта ирексездән авыз ачыла, күздән яшь ага минем. Дөвам килешсә, үзем каты авырыйм, бөтен гәүдәм ватыла, йокым кача, — дигәнә белән канәгатьләнәм.

...Багучыга каратырга бардым. Укыды-укыды да, үз чире тоткан кебек өстәлгә башын бәрә башлады. Котым очты...

Ф. Д.

Мин дә Праксенья Ананьевнаны "эш" вакытында күзәтеп утырдым. Өйдә сәер тынлык. Әби бер почмакта пыш-пыш укый. Дулкынланарга сәбәп булмаса да, йөрәк дөп-дөп тибә. Баш очында гына эссе сахра җиле искән төсле, өй эче бөркүләнеп китә. Мин аңа бер танышымның кинәт кенә сырхаулы башлаган улы турында әйткән идем, әби шуны "тикшерә". Менә ул ниндидер авазлар чыгарып, кычыкчып куйды...

— Ашаган-эчкән жирендә эләктергән бозымны, — диде ул, — килсеннәр, чарасын күрермен.

Тагын шунысын да искәртеп үтик: "ак көч" белән беренче мәртәбә иртәнге якта очрашырга кирәк, кичке сәгатләрдә аның янына килергә ярамый. Бу "яңалык"ны карчыгының оныгы — Ирина әйтте. Күрәсең, һәр нәрсәңең үз вакыты бар, хәтта белекченең дә.

Ә икенче бер кеше — Маһирә апа, бозым-захмәтне кәрт салып карый. Аңа да таңнан ук чиратка басалар.

— Төрле яклардан киләләр бит, ярдәм сорап киләләр. Аллаһы тәгаләдән узып хәбәр бирүче булып торабыз, дим. Кертмим кайчакта. Гөнаһысын үзбездә алабыз, диләр. Әни елан кабыгы белән дәвалый иде, сукурны — күзле, саңгырауны — колаклы итә иде. Бозымны кәртә күрсәтә, үзем төзәтмим. Аягы көбе кебек шешкән бер хатын килде. "Яткан урыныңны тикшер, — дидем. — Жепкә төймә, энә, төре бәйләп бозым тыкканнар", — дидем. Ышанмады. Биш айдан тагын килгән. Ремонт ясый башлагач, җиһазларын күчүргәннәр икән, шунда төшкән мин әйткән теге әйберләр. Үзе белән алып та килгән. "Бар, жиргә күм, мин белгән нәрсәне ник күрсәтәсең?" — дидем, орыштым. Икенче ирем белән яшәтмәс өчен үземә дә бозым күп китерделәр. Хәтеремдә, көн матур иде, кер юдым да, ишегалдына эләргә чыктым. Капкадан таныш түгел хатын кереп бара. "Син бу йортта тора алмыйсың", ди. Янәсе, боздырачаклар икән. "Сихер үтмәсен өчен нишләргә соң?" дип сорагач:

— Таба белән чуеныңны бирсәң, әйтәм, — диде.

Нишлисәң, чыгарып бирдем, "Белгәннәреңне укып капкаңа, ишек яңакларыңа энә када, аннан чуртым да тимәс", — диде бу.

Һәр халыкта бозым-сихер кайтаруның үз ысулы, үз тәртибе булган кебек, һәр багучының да үз кагыйдәсе бар икән. Мәсәлән, Праксенья түтәй сихерне таба да, кайтара да. Маһирә апа: "Күрсәтәм генә, төзәтмим", — ди. Ә менә мари карчыгы Ульяна әүвәл бага, аннары бозымнан котылу әмәлен өйрәтеп, башкарып чыгуны үз өстеңә йөкли. Әбиң чират көтеп ишегалдында утырган өч ханым миңа нинди йомыш белән килүләрен әйтәргә тартындылар. Алай да, берсе ачылып китте. Карчыкта ай ярым элек булган, хәзер рәхмәтән белдермәкче икән. "Исем-фамилиямне атап дөньяга фаш итмәгез", — дип кат-кат вәгдә бирдергәч кенә ул үз башыннан кичергәннәрен баян кылды. Аларны җентекләп язып тормыйм, бары тик сихер-бозымга кагылышлы фактларны гына чүпләп алам.

— Ирем белән тату гына яшәп, өч бала үстерә идек, бервакыт аның

хыянәт итүен ишеттем. Кит, дидем, әйберләрен җыеп бирдем. Сөздән китә алмыйм, ди. Алайса, мәйтәм, сөяркәңне ташла. Аны да ташлый алмыйм, ди. Ике хатын арасында чабулап йөри бу төки. Аерылышырга судка бирдем, риза түгел. Хәсрәткә батты, мине дә кешеләктән чыгарды. Сөздән китсәм харап булам ди дә елый. Эчменне нәрсәдер кимерә, ди. Ярый әле Ульяна әбинең адресын бирделәр. Ул башта иремнең исемен сорады, һәм күккә карап, бәбәген акайтып авыз эченнән генә укырга кереште. "Бозганнар", — диде. Сурәтен, берәр киemen һәм өстәп аракы белән тоз китерергә кушты. Сораган әйберләрен илткәч, өч көннән кил, диде. Өч көннән бардым. Караңгы гына бүлмәдә ләгән белән су, су эчендә аракы салынган пыяла савыт тора, өстәл иремнең күлмәген ертып япкан. Чүпрәкне күтәрдә дә миңа күрсәтә. "Кара, — ди, — банка эчендә нәрсә күренә", — ди. Чәчрәп китим, ике хатын шәүләсе чагыла! Берсе — кара чәчлесе, иремнең сөяркәсе, икенчесе — сары чәчлесе, аның якын сердәше. "Икәү бозым эшләтеп иреңне тинтерәтәләр, — ди карчык, — ни тартып алмыйлар, ни өендә калдырмыйлар, шуңар ирең бутала. Хәзер аларга начар булачак".

Һәм әби пыяла савытка ике пычак тыкты...

Киткән чакта ул миңа берәр аулак жиргә тык дип, юеш чүпрәккә төрелгән сурәтне бирде. Әйләндермә, мин ничек тоттырсам шулай куй, юкса ирең китәр, диде. Тагы ике ярдан алынган ком да бирде. (Уң як яр комы — иремнең киём-салымына салу өчен, сул як яр комы — урын-жиргә сибү өчен икән.) Ә комга бутаган тозны көндәшемнең ишек төбенә ташларга кушты. Балаларны ятим итәсем килмәде, оят булса да, карчык әйткәннәрен жиренә җиткереп башкардым. Хәзер гаиләдә шылт иткән тавыш ишетелми, ирем гаебен таний, хәтта үкенә. Ульяна әбинең генә сихер-тылсымы ярдәм иткәндер, дим. Ә сез теләсә нәрсә уйлагыз, кычкырып көлсәгез дә сүзем юк.

Мин көләргә ашыкмадым...

Укучыда, һичшиксез, сихер-бозымнан ничек сакланырга дигән сорау туачак.

Әгәр дә мәселман бәндәсе "Мәгузәфин" сүрәсеннән бөти ясап үзәндә йөртсә, аңа сихер тимәс, ул кичке һәм көндәзгә балалардан имин булып, ди.

Әгәр дә каптырмалы энәне баш-башлары белән бер-берсенә каратып, эчке киемеңә кадасаң, бозымга юлык-массың, ди.

Әгәр ризыктан шикләнсәң, уң кулыңдагы ашамлыкны "бисмилла" әйтеп сул кул терсәгә аша өч тапкыр әйләндерәсең, ди.

Ә түбәндәге догалар сихер-

челәрнең үзләренә сихерне кайтаралар, ди:

Әгузе билләһи минәш-шәйтанирә-раҗим, бисмиллаһир-әр-рахмәнир-рахим.

Кавел, кавел, кавел — сәр жиһан — Жиһан башлыгы.
кавел, кавел, кавел — баян жиһан — Жиһанның серләрен аңлату.

кавел, кавел, кавел — наяб жиһан — Бердәнбер жиһан
кавел, кавел, кавел — мәян жиһан — Жиһан уртасы
кавел, кавел, кавел — бихак-кил шәш — 6 өлеш белән
кавел, кавел, кавел — бихак-кил-хәфтә — 7 (ягыни атналык) өлеш белән

кавел, кавел, кавел — бихак-ки-ләүзе — Бадәм чикләвек өлеше белән

3 мәртәбә

300 мәт

Хөрмәтле укучылары-быз!

Мөхтәрәм әбиләр, бабайлар, апалар-жиңгиләр!

Язма ахырында мин сезгә бер үтенеч белән мөрәҗҗәгать итәм. Үзегез белгән өшкерү догалары, әфсеннәр, каргыштан котылу чаралары, үлән-үсемлек сихәтләре һәм алардан әзерләнган рецептлар турында язып җибәрегез әле. Без аларны җыеп журналда бастырып чыгарырбыз.

КОММУНИСТ та кеше ләбаса!

— диде башлап язучы пенсионер
Миңнулла Әптрәй хатыны Майбәдәргә

алонга алган аракысын эзләп матавык-ланганда, башлап язучы пенсионер Миңнулла Әптрәй партиягә керергә карар итте. Коммунистларныкына. Бу турыда үзе белән утыз ел гомер иткән хатыны Майбәдәргә әйткән иде, тегесе, базарда язгы сарык ите сайлаган хужабикә шикелле, озак кына карап торды. Ачылса ябылмый, ябылса ачылмый торган авызын шактый вакыт көйгә китерәлми азапланды.

— Син нәрсә, карт жүләр, — диде ул, ниһаять. — Такмак укып, такмак яза торгач, алай-болай нитмәгәнсеңдер... алышынмагансыңдыр бит?

— Үз акылымда, — дип кыска гына җавап кайтарды башлап язучы пенсионер Миңнулла Әптрәй.

— Соң... соң... — дип, беравык ни әйтергә белмичә торды Майбәдәр. — Соң... Кешеләр көтүе белән чыкканда, акылы булган адәм шунда керәме? Теге... ни... Жилсин дә шул партиядән чыкты түгелме соң? Телевизордан күрсәткәннәриә берчакны...

— Елсіндә минем эшем юк, — диде Миңнулла Әптрәй. — Минем иманым бар. Миндә — шагыйрьләрдә генә була торган саф, керсез иман! Рәдиф Гатауллин әйтмешли:

Әйе, ялгышмыйсыз., "азат дөнья"дагы дуслар!

Без — коммунист.

...Бездә — коммунистик иман...

В. Бибишев рәсеме

— Соң алайса, андый иманың да булгач, ник әллә кайчан кермедең соң ул коммунистлыкка? — дип янә сөаль бирде Майбәдәр.

— Ул чакта мин идейный яктан ныгымаган идем шул әле. Ышанычым да юк иде. Хәзер ышанычым бар. Роберт Миңнуллин әйтмешли:

**Ышанабыз Ленин акылына —
Коммунистлар бит без, —
Лениндарлар!**

— Әйтәм аны, такмакларыңны балалар гәжите генә баса. Ышанычың алай бик зурдан булса, әнә талоннар, бар, буш кибеттән берәр ризык алып кайт. Мәскәү күренеп торган чәйдә сохари жебетеп утырмас идек ичмасам.

— Чәпчәмә, чәпчәмә, — диде Миңнулла Әптрәй, үпкәчел тавыш белән. — Шигырь белән такмакны аермаган килеш ничек ышаныч турында сөйли аласыңдыр... Син бит, ачуым бер килмәгәе, берни аңламыйсың, берни белмисең. Ә без, Әхмәт Рәшитов әйтмешли:

**Без беләбез: Коммунист Таңга
Безне тик Ул әйдәп барасын...**

— "Ул" дигәне кем инде аның? Гарбачуфмы? — диде Майбәдәр, картының берни белмисең, дигән сүзләренә печтек тә үпкәләмичә.

Миңнулла Әптрәй мондый сорауны көтмәгән иде. Шуңа күрә сүзгә ул колак тирәсеннән генә үткәзеп жиберде. "Ул"ның төгәен кем икәннән белсә, һичшиксез, әйтәдер иде әйтүен.

— Гарбачуф дигәннән, — диде Майбәдәр, — ул да, мәйтәм, Жилсин шикелле, коммунистлыктан чыкса, кем генә калыр икән ул партияда? Бер син калырсың микән сураеп?

— Мин һәм минем кебек инанган шагыйрьләр калачак! — дип катгый итеп әйтте башлап язучы пенсионер Миңнулла Әптрәй. — Чөнки, Равил Фәйзуллин әйтмешли:

**Без — мәрмәр!
Безгә — ныклык
Һәм Матурлык!
Безнең иман —
Коммунизм!**

— Кай арада ятлап бетердең соң син боларны? — диде Майбәдәр. — Хәер, көне-төне китап, гәжит-журнал укыйсың шул...

— Ятламадым мин аларны. Яхшы шигырьләр бер укуда хәтердә кала. Кояш кебек күңелне жылыта андый шигырьләр, барыр юлны яктырта. Жылыту-яктырту дигәннән, Рәстәм Мингалим юкка гына мондый шигъри юллар язмагандыр:

**Яктыртасың жирне, жылытасың —
Коммунистмы әллә син, Кояш?**

— Кибетләрдә бернәрсә дә юк. Бәлки син коммунист булгач, дөньялар рәтләнеп китәр, — диде Майбәдәр. — Берәр мөгҗиза булып, кешечә яши башларбыз әле, алла боерса...

— Әлбәттә, әлбәттә, — диде Миңнулла. — Фәннур Сафин әйтмешли:

**Чын коммунист сыман борчылганда
Туар көннәр өчен һәр кеше,
Мөгҗизалар иҗат итә-итә,
Килмәсен соң кемнең яшисе?!**

— Заманнар жүнле якка гына үзгәрсен иде инде берүк, — диде ни сәбәптәндер күңелә йомшарган Майбәдәр һәм бишбылтыр элек алган очсызлы яулык читен күз төбенә китерде...

— Роберт Әхмәтжанов әйтмешли, "Заман минем — коммунистик заман", шәт, шулай булгач, әйбәт булыр! — диде Миңнулла Әптрәй.

— Киләчәктә берүк ачык кына булмасын инде, — диде Майбәдәр. Ул янә күз төпләрен сөртеп алды.

— Моңарчы без әллә нинди сират күперләрен кичтек. Сынатмадык! — диде Миңнулла Әптрәй. — Ренат Харис әйтмешли:

**Без — коммунистлар — чынлыккан халык,
яңа дөверне тудырган утта...
Без — коммунистлар! Безнең юл дәрәс,
моңа инаныр җирдә бар кеше —
чөнки чор үз сөгәте итте
коммунистларның йөрәк тибешен!**

— Шулаен шулай да... — диюдән башка сүз әйтмәде Майбәдәр.

— Коммунистларның кулыннан килмәгән нәрсә юк! — диде Миңнулла Әптрәй. — Коммунист нәрсә теләсә — шул була. Башкорт язучысы Мостай Кәрим үзенең бер шигъри язмасында бу хакта менә болай ди:

**Ул коммунист иде. Тыны белән
Туңган планетаны эретте...
Күкрәгендә, йөрәк янында ул
Йомарланган байрак йөрәтте.
Йөрәк тынды, башка типмәде,
Байрагын ул алып китмәде.**

Белдеңме инде, карчык? Менә шулай. Мондый эшләргә бары тик коммунист кеше генә эшли ала. Нури Арслан әйтмешли:

**Үрлибез биеккә — йолдызлар янына,
Юлыбыз бер генә — коммунизм ягына!
Бармы шул зур юлны үтәрлек батырлар?
Ленинча бергә без:
Андый көч бар! — дибез, —
Андый ПАРТИЯ бар!
Ул — Коммунистлар партиясе!**

— Карт, — диде Майбәдәр, — коммунистларның бармаклары үзләренә таба кәкрә була, дип сөйләләр. Син коммунист булгач, өйгә аннан-моннан әйбер ташымассың инде, җәмәе?! Килешмәс ул безгә. Хәрәм ризыксыз да яшәрбез әле.

— Хак сүз сөйлисең, карчык. Ләкин бер шагыйребез әйткән сүзләргә онытмаска кирәк. Менә нәрсә ди ул:

Коммунист та кеше ләбаса!

— Нишләптер башым авырта башлады әле, — диде Майбәдәр. — Әллә соң әптиктән берәр дару-фәлән алып кайтасыңмы?

— Соң үзең әйтеп тордың түгелме беркөнне, — диде Миңнулла Әптрәй, — әптиктә бернинди дару да юк, дидең. Ятып тор әнә. Яткач хәлләнә ул.

— Шулай итәрмен, ахрысы, — диде Майбәдәр.

Миңнулла кинәт, нәрсәнендер исенә төшәргәндәй, әйтә куйды:

— Карале, карчык, дару дигәч искә төште: талонга алганның төбөндә берәз калган иде бугай. Кая куйдың син аны?

— Кая булсын, урынында инде — суыткыч артында, — диде Майбәдәр. — Шешә төбә корытканчы, чират торып ипи алып кайтыр идең. Иртәгә җитмәве бар...

Ятка башына сөлге чорнап яткан Майбәдәрнең соңгы сүзләрен ишетмәде Миңнулла Әптрәй. Чөнки ул: "Мөдәррис Әгъләмов әйтмешли: Коммунистик сәнгать өчен! Коммунистик сәнгать өчен!" — дия-дия, шешә төбөндәгене кырлы стаканга агызу белән мәшгуль иде.

Бөйрәм

жырлый

"БӨЙРӘМ"... 1986 елда Мәскәү өлкә филармониясе каршында оештырылган татар эстрада ансамбле өнә шулай атала. Ансамбленең жетекчесе — композитор Рифкат Сәйфетдинов. Рифкат Мәскәүдә туып үсә, шунда авиация институтында укый. Аннары Казан дәүләт консерваториясен тәмамлый. "Бөйрәм" оешканчы, ул фекать урысча текстларга ғына көйләр яза. Ө бүген Р. Сәйфетдинов безгә ансамбль репертуарында урын алган татарча байтак популяр жырларның авторы буларак билгелә. "Бөйрәм", "Сагынам сине, Питрәч", "Рәхмәт", "Күзләр" жырлары өнә шундыйлардан.

"Бөйрәм" эстрада ансамблендә шулай ук Хания Фәрхи, Тимерша Таһиров, Нуретдин Хөсәенов, Фирдүс Зарипов кебек сәләтле жырчылар, музыкантлар эшли. Элегрәк ТССРның атказанган артисты Равил Харисов белән Мирсәет Сәнгатуллин да шушы ансамбльдә жырлаган иде.

"Бөйрәм" ансамбле һәрчак сәфәрдә. Аның чыгышларын татарлар яшәгән һәрбер төбәктә көтеп алалар...

Күптән түгел ансамблене Бельгия тамашачылары да алкышлады.

Ансамбль башкара торган "Бөйрәм" жырында "Татар бергә гомергә" дигән юл бар. Ө безнең дөнья буйлап сибелгән халкыбызны беренче нәүбәттә Жыр, Моң берләштерә. Шуңа да без ансамбльгә яңа ижат уңышлары телибез. "Бөйрәм" чыгышлары күңелләребезгә һәрвакыт бөйрәмнәр алып килсен, дибез.

Уйландыра торган рәсемнәр

Казанның күпләгән ижади омтылышларын чагылдыручы сәнгать күргәзмәләре дөньясында Илгизәр Еникеев исемә еш очрый.

И. Еникеев Суриков исемәндәгә рәссамнар Академиясе каршындагы Мәскәү махсус сәнгать мәктәбендә укый. 1969 елда Мәскәү югары сәнгать-промышленность училищесын тәмамлый. 1987 елда Казандагы Яшьләр үзәгендә аның беренче шәхси күргәзмәсә үткөрелә, ө 1990 елда композиторлар Союзында яңа эшләренә күргәзмәсә була.

Рәссам барлык жанрларга да тигез мөхәббәт белән карый. Шулай да аның өйләнә-тирә мохиткә аеруча игътибарлы пейзажларынан үзенә бер жылылык беркеләп тора. Рәссам табигать тормышының гажәеп үзенчәлекләре мизгелләрен тотып алырга омтыла. Кояшлы якты көн, көчле жыл, яңгырга чыланган шөһәр урамнары, куә агач яфракларының серлә тирбөлүләре — һәммәсә дә рәссамны дулкынландыра.

И. Еникеев гади, көндөлек күренешләрдән матурлык, ямә таба. Иске шөһәр урамнарын яратып рәсемгә төшерә. "Волгоград урамындагы иске йортлар", "Иске Болак" кебек әсәрләр үткән заманнар һәм кеше язмышларының бер эзе булып күзаллана. Бу дөньяда һәрнәрсә искерә, вакыт үтә, бернәрсә дә кире өйләнәп кайтмый. Күз алдында бар да үзгәрәп тора. Ө рәсемдә төсләр уңмый, элек булганча, үзгәрмичә саклана. Табигатьтә мөңгелек мизгелләргә тоемлавы белән И. Еникеевның лириклыгы, күзәтүчәнлегә ачыла. Ашыкмыйча ғына аккан өлганың вак дулкыннарында жәйнең көмеш булып ялтыраган яшел төсә ("Жөй. Култык"), көзгә кояшның Аккош күлө суын алтынсу төскә буяучы якты нурлары ("Аккош күлө"), берсөн-берсә басып, күмәп, изәп китәргә омтылган болытлар ташкыны ("Яшен алдыннан"), кышкы сикри күренеш ("Кыш"), йокылы, оеган табигатьнең серлә мизгелә ("Паркта". "Ял иткөндә")... Болар барысы да рәссамның өнә шул ижат үзенчәлегән күрсәтә.

"Болгар күзәтчеләре" рәсеме уйларны ерак заманнарға алып китә. Мең өл элек булган тормыш турында романнар уку тәэсирендә ижат ителгән бу рәсемдә И. Еникеев үзенең тарихка булган мөнәсәбәтен күрсәтә. Аның портретларында рухы, уй-хольклары белән үзенә якын көшеләр сурәтләнә.

"Хатын-кыз портреты"нда автор образның психологик тирәнлегән ачуны максат итеп куймый, бөлки тышкы кыяфәтенең үзенчәлекләре, милли сыйфатларын сурәтләүгә омтыла. Портретта иң мөһимә — төсләрнең декоратив югарылыгы, бөйрәмчеләгә, рәссамның сурәтлегән образга гадәти булмаган мөнәсәбәтә күзгә ташлана.

И. Еникеев ижаты көшеләргә һәм дөньяга ачык мөнәсәбәтә белән шатландыра, дулкынландыра. Үз эшләрендә ул тормышыбызны рухландырып, илһамландырып торучы, аның шигъри башлангычын төшкүл итүчә нәрсәләргә чагылдырган шәхси дөньясын тудырырга омтыла.

Ольга ПИУЛЬСКАЯ,
ТССР сынлы сәнгать музей хөзмәткөре

"Болгар күзәтчеләре"

"Саксофонда уйнаучы"

Илгизәр
Еникеев
әсәрләре

Индекс 73951

Бөйрөк — абунчеләр өчен 90 тиен,
сатуда — 1 сум 20 тиен

Бөйрөк

"Бөйрөк" ансамбле
һәрчак сәфәрдә.
64 биттән уқы

